

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 4

ТЕРНОПІЛЬ

2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 4. – 172 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 22 вересня 2015 р. (протокол № 2).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України №747 від 13.07.2015 р. включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2015

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 908

Василь Мотуз

РОЛЬ П. Г. ЛЕБЕДИНЦЕВА У ЗАСНУВАННІ ДРУГОГО ЖІНОЧОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА В КИЄВІ

Витоки жіночої освіти в Україні тісно пов'язані з діяльністю Православної церкви. Створення жіночих навчальних закладів у структурі Православної церкви було результатом досить складного процесу, який відбувався зусиллями православних священнослужителів. Особливу увагу слід звернути на участь київського кафедрального протоієрея Петра Лебединцева в розвитку жіночої духовної освіти на Київщині. Роль Петра Лебединцева справила величезний вплив на фундацію Другого жіночого училища в Києві та подальший його розвиток. Важливим чинником успіху справи Лебединцева було те, що він міг зацікавити і переконати як світську, так і церковну владу в необхідності заснування Другого жіночого училища. Поширення жіночої освіти в Києві залежало головним чином від фінансових та соціальних питань, які Петро Лебединцев вирішував завдяки своєму авторитету на користь Другого жіночого училища.

Ключові слова: Православна церква, Петро Лебединцев, Київська єпархія, Друге жіноче училище, жіноча освіта.

Витоки жіночої освіти в Україні тісно пов'язані з діяльністю Православної церкви. І особливу увагу слід звернути на участь київського кафедрального протоієрея Петра Лебединцева в розвитку жіночої духовної освіти на Київщині. Дослідження жіночої освіти в другій половині XIX ст. дозволить зрозуміти соціальну структуру суспільства і висвітлити започаткування жіночих навчальних закладів духовного-світського спрямування в Київській єпархії.

Характер історіографії дає підстави визначити головні концептуальні підходи щодо ролі П. Лебединцева в розвитку духовних навчальних закладів в Україні. Загальні праці з історії перших навчальних закладів та діяльності в них духовенства почали з'являтися наприкінці XIX – на початку XX століть. Це праці А. Святненка [1], М. Остроумова [2], Н. Белгородського [3], Ф. Благовидова [4], П. Смирнова [5], А. Петрищева [6], К. Королькова [7], С. Миропольського [8]. Історію заснування Другого жіночого єпархіального училища в Києві висвітлено в роботі В. Галайби [9].

Значний архівний матеріал щодо заснування Другого єпархіального жіночого училища представлено в листуванні протоієрея Києво-Софійського собору П. Г. Лебединцева з київським митрополитом Платоном (Городецьким) [10–11] та у справі «Об открытии в Киеве Второго женского училища духовного ведомства» Державного історичного архіву України в м. Києві [12].

Утворювалися жіночі конфесійні навчальні заклади в єпархіях стихійно. Їх нормативне життя регламентувалося окремим статутом, і перебували вони у віданні Святішого Синоду. Як зазначає дослідник К. Козлов: «Створення жіночих навчальних закладів у структурі Православної Церкви було результатом досить складного процесу визначення місця православного священнослужителя і церковнослужителя та їх сімей. Створення у 1840-х рр. училищ для дівчат духовного звання стало значним кроком уперед, але не могло задовольнити існуючої потреби в освіті дочок духовенства» [13].

З метою поширення жіночої освіти 1863 р. в Києві до Кловського палацу, відбудованого зусиллями протоієрея П. Лебединцева, перейшло училище дівчат духовного відомства [14, арк. 1]. Слід зауважити, що П. Лебединцев став головним розпорядником училища і брав найдіяльнішу участь у його розвитку. Про це свідчить факт започаткування премії кращим вихованкам його імені. Але в цій справі він вдавався до певних хитрощів. Зокрема, попросив про стипендію митрополита Арсенія у червні 1873 р., пропонуючи приурочити її до 50-річчя хіротонії київського митрополита. У звіті він зазначав: «Духовенство, желая почтить заслуги архипастыря, предложило в выражение своей признательности его высокопреосвященству за отеческую его попечительность о благе Киевской епархии и в особенности за открытие им способов к образованию священно- и церковнослужительских дочерей через устройство в Киеве училища для девиц духовного звания и таковых при киевских монастырях епархии, учредить в одном или в двух киевских духовно-учебных заведениях две стипендии имени митрополита киевского Арсенія, а в зале киевского училища девиц духовного ведомства поставитъ его портрет, испросив на сие высочайшее соизволение. При сем духовенство Киево-Подольских церквей полагало, чтобы обе эти стипендии были учреждены в одном киевском училище девиц духовного ведомства, не раздробляясь по одной на два заведения: семинарию и это училище, как предполагается духовенством Киево-Печерских церквей. Сообщая о

сем вашему высокопреподобию и не сомневаясь, что духовенство Киевской епархии примет участие в таком выражении своего уважения и признательности старейшему иерарху русской Церкви [...]. При сем считаю необходимым упомянуть к сведению вашему, что на учреждение двух стипендий в киевском училище девиц духовного ведомства потребуется капитал не свыше 4000 рублей серебром» [15, арк. 1–2].

П. Лебединцеву було важливо започаткувати ці стипендії – як людині, яка вболівала за свою справу і робила все, щоб підтримати здібних учениць. Тим паче, що жіноча духовна освіта в ті часи переживала становлення, тож підтримка небайдужих людей була в цьому процесі дуже важлива. Саме з цієї причини В. Лебединцев активно включився в процес створення Другого жіночого училища [12].

Влітку 1881 р. він просив церковну владу дозволити відкрити ще одне жіноче училище духовного відомства в Києві. Зокрема, у своїх доводах він зазначав, що в першому училищі бракує місць і вже впродовж декількох років рада київського жіночого училища духовного відомства змушена відмовляти третині дочок священиків, які хочуть вступити до училища [12, арк. 2]. У 1881 р. училищна рада змогла задовольнити лише 33 із 76 прохань. П. Лебединцев зауважував, що саме з цих причин у світських навчальних закладах здобувають освіту до двох сотень дочок священиків Київської єпархії, які зі значними труднощами сплячуть за утримання від 200 – до 300 крб. сріблом, замість 90 крб., що вносяться в Київське жіноче духовне училище [12, арк. 2]. Також П. Лебединцев вважав, що незручностей додає потреба розміщати дівчат на приватних квартирах для проживання, а також проблемою стала відсутність нагляду за ученицями у позакласний час [12, арк. 2].

П. Лебединцев вважав, що вже на той час священики, які не мали можливості віддати своїх дочок до духовного училища, двічі надсилали прохання на ім'я митрополита Філофея і просили єпархіальне начальство вжити заходів щодо відкриття у Києві Другого жіночого духовного училища. Тож П. Лебединцев висловлював ініціативу училищної ради щодо опитування священиків Київської єпархії, чи визнають вони за потрібне відкриття в Києві Другого жіночого духовного училища і якщо визнають, то чи не погодяться вносити на його відкриття та функціонування по 50 крб. впродовж двох років або 100 крб. за один рік [12, арк. 2]. Отже, ця пропозиція, хоча й оформлена у вигляді прохання всієї училищної ради, але належала вона П. Лебединцеву, який завдяки своєму авторитету та знанням єпархії і особливостей функціонування Православної церкви в Україні розумів, як оформити такі прохання, щоб вони не залишилися без відповіді.

Наступним кроком став вибір місця на будівництво училища. Оглянувши можливі місця, П. Лебединцев, як голова училищної ради, розглянув три варіанти: садиба, де розміщувалося Перше жіноче училище духовного відомства, садиба митрополичого будинку в місцевості Кудрявця та садиба Трьохсвятительської церкви, на якій 1874 р. планували облаштувати гуртожиток для вихованців [12, арк. 3]. На ці варіанти П. Лебединцев подав вичерпне резюме, детально обґрунтувавши переваги та недоліки кожної місцевості. Зокрема, він зауважував, що хоча й можливо побудувати новий великий корпус на подвір'ї існуючого на той час київського жіночого училища і відкрити в ньому додатково училище у вигляді паралельних класів, але цією побудовою буде стиснено передній двір і буде замало місця для складу дров. Окрім того, він вважав, що це призведе до суттєвого збільшення жіночого обслуговуючого персоналу та ускладнить нагляд за вихованками, якщо їх чисельність зросте до 600 осіб [12, арк. 3]. За такої кількості учениць у закладі виникне загроза хвороб, таких, як віспа, скарлатина. Кудрявська садиба митрополичого будинку, відкрита на горі з трьох боків, була, на думку П. Лебединцева, непридатною до розміщення в ній жіночого навчального закладу [12, арк. 3]. Садиба Трьохсвятительської церкви в центральній частині міста на одній із маленьких вулиць Києва межувала з двох боків із садибами, а з третього боку відкривався чудовий краєвид на Дніпро. Тож П. Лебединцев робить висновок, що саме ця місцевість ідеально придатна до відкриття Другого жіночого училища. Однак зведення нової будівлі гальмувалося через постійну відсутність фінансування [12, арк. 33].

У листі до митрополита Платона (Городецького) Лебединцев писав: «В октябре, 15 числа, исполнится 25 лет со времени открытия киевского женского училища, но как теперь воспрещены 25-летние юбилеи, то мы и не мечтаем о каком-либо торжестве по сему случаю, хотя Царскосельское и Ярославское женские духовные училища праздновали свои 25-летия. Это торжество, если Господь благословит, заменится у нас открытием нового женского духовного училища. Желательно только, чтобы хотя этому училищу дано было, в видах обрусения края, то пособие от казны, каким пользуются женские духовные училища Волынской и Подольской епархий, получая на свое содержание по 12 000 рублей в год с правом служащих в них лиц на пенсию от Св. Синода, а не из епархиальных сумм, существующих даже не на бумаге, а в воображении. Во всяком случае, в виду скорого окончания здания для этого училища, существует уже потребность представить Св. Синоду о разрешении открыть училище и ходатайствовать об утверждении для него положения, на котором оно должно существовать. Опасаюсь одного, чтобы права этого училища не были обрезаны, как случилось это при утверждении устава первого Киевского женского духовного училища, в отсутствие

покойного митрополита Арсения из Петербурга» [10, арк.10–11]. На що київський митрополит Платон йому відповів повною підтримкою: «Очень хорошо было бы открыть в Киеве новое женское духовное училище 15-го будущего октября, и поэтому нужно без замедления составить то «Положение» относительно сего училища, о котором Вы говорите в письме своем, и предоставить мне оное на рассмотрение, вместе с проектом представления моего Св. Синоду по сему предмету. Само собой разумеется, что в этом представлении мы можем просить всего, что признаем нужным и полезным для училища и епархии, но не должны требовать неудобноисполнимого» [11, арк. 7].

Таким чином, роль П.Лебединцева справила величезний вплив на фундацію Другого жіночого училища в Києві та подальший його розвиток. Важливим чинником успіху справи було те, що він міг зацікавити і переконати як світську, так і церковну владу в необхідності заснування Другого жіночого училища. Поширення жіночої освіти в Києві залежало головним чином від фінансових та соціальних питань, які П. Лебединцев вирішував завдяки своєму авторитету на користь Другого жіночого училища.

Список використаних джерел

1. Святненко А. Б. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. / А. Б. Святненко // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Міленіум, 2013. – С. 170–176.
2. Остроумов М. А. Современное положение народного образования в отношении к религии / М. А. Остроумов. – С.-Пб., 1908. – 8 с.
3. Белгородский Н. К 25-летию юбилею церковной школы / Н. Белгородский. – К., 1909; Белгородский Н. Очерк (исторический) развития церковных школ за истекшее 25-летие (1884–1909) / Н. Белгородский. – Спб.: Издание Училищного Совета при Св.Синоде, 1909.
4. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II / Ф. Благовидов. – Казань: Тип. Импер-го Ун-та, 1891. – 374 с.
5. Смирнов П. Церковно-приходская школа: Упадок ее на западе Европы и значение для России. 4-е изд. /П. Смирнов. – СПб., 1887. – 71 с.
6. Петрищев А. Церковь и школа / А. Петрищев. – С.-Пб., 1906. – С. 88–117.
7. Корольков К. Жизнь и царствование императора Александра III (1881 – 1894) / К. Корольков. – Киев, 1901. – 69 с.
8. Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С. Миропольский. – С.-Пб., 1910. – 222 с.
9. Галайба В. Вищі жіночі курси в Києві / В. Галайба // Київ: журнал письменників України. – Київ, 2000. – № 7/8. – С. 187–189.
10. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. І. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 154, спр.6–11, арк. 10–11.
11. ІР НБУВ, ф. 154, Спр. 125–129, арк. 1–7.
12. Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ДІАК), ф. 177, оп. 4, спр. 1, 144 арк.
13. Козлов К.В. Создание епархиальных женских училищ в России во второй половине XIX века [Электронный ресурс] / Белгородский государственный национальный исследовательский университет. – Режим доступа: <http://e-lib.gasu.ru/konf/mak/arhiv/2006/15.doc>.
14. ДІАК, ф. 146, оп. 15, спр. 22, 1 арк.
15. ДІАК, ф. 3, оп. 1, спр. 211, 2 арк.

Василий Мотуз

РОЛЬ П. Г. ЛЕБЕДИНЦЕВА В СОЗДАНИИ ВТОРОГО ЖЕНСКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА В КИЕВЕ

Истоки женского образования в Украине тесно связаны с деятельностью Православной Церкви. Образование женских учебных заведений в структуре Православной Церкви было результатом довольно сложного процесса, который осуществлялся православными священнослужителями. Особый вклад в развитие женского духовного образования Киевской епархии сделал кафедральный протоиерей Петр Лебединцев. Благодаря ему было открыто Второе женское училище в Киеве. Важным фактором успеха в деле Лебединцева было то, что он мог заинтересовать и убедить как светскую, так и церковную власти в необходимости основания Второго женского училища. Развитие женского образования затрагивало главным образом финансовые и социальные проблемы, которые Петр Лебединцев успешно решал благодаря своему авторитету на пользу Второго женского епархиального училища.

Ключевые слова: Православная церковь, Петр Лебединцев, Киевская епархия, Второе женское училище, женское образование.

Vasyl Motuz

P.G. LEBEDINTSEV'S ROLE IN THE ESTABLISHMENT OF THE SECOND WOMEN'S RELIGIOUS SCHOOL IN KYIV

The origin of female education in Ukraine is closely associated with the activities of the Orthodox Church. A special attention should be paid to the participation of the Kyiv Cathedral Archpriest Peter Lebedintsev in the development of women's spiritual education in Kiev. Peter Lebedintsev made a huge impact on the foundation of the Second women's college in Kyiv and its further development. An important factor in the success of Lebedintsev's deed was the fact that he could interest and convince both secular and ecclesiastical authority of the need for establishment of the Second women's college. The spread of female

education in Kyiv depended mainly on the financial and social issues. Peter Lebedintsev solved them in favor of the Second women's college thanks to his authority.

Key words: Petro Lebedintsev, Kiev, archpriest, The second women's college, female education.

УДК 94:373.5.005(477.53),18/19"

Юлія Куценко

МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ТА ДЖЕРЕЛА УТРИМАННЯ СЕРЕДНІХ ОСВІТНІХ УСТАНОВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджено матеріальне забезпечення та становище навчальних закладів Полтавської губернії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлено благодійні внески меценатів у розбудову закладів освіти, які сприяли стабільному функціонуванню середніх освітніх установ, підвищенню культурно-освітнього рівня населення та формуванню національної інтелігенції України.

Ключові слова: вихованці, фінансування, кошти, утримання, пожертвування.

Питання матеріального забезпечення навчальних закладів у Полтавській губернії не втрачало своєї актуальності упродовж ХІХ ст. Кошти були необхідними в першу чергу на відкриття та утримання освітніх установ, оплати праці викладачів, забезпечення вихованців підручниками, навчальними посібниками, шкільним приладдям. Відсутність належного державного фінансування мережа середніх чоловічих і жіночих освітніх установ формувалася досить стихійно. Відкриття кожного закладу залежало від потреби в середній школі у конкретному місті, наявності ініціаторів, приміщення та необхідних коштів.

Проблема матеріального забезпечення середніх навчальних закладів Полтавської губернії не була предметом спеціального вивчення. Проте, деякі факти стосовно фінансування та утримання освітніх установ можна зустріти в архівних справах та окремих наукових працях. Ми відмітимо найвагоміші праці: П. Бодянский «Памятная книга Полтавской губернии за 1865 г.»; П. Мазанов «Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Архивные справки, протоиерея»; Н. Арандаренко «Записки о Полтавской губернии»; В. Жук, Т. Пустовіт «Наш рідний край. (З історії освіти на Полтавщині у дореволюційний період)».

Право на отримання духовної освіти представниками будь-яких суспільних станів зазначалося у статуті 1867 р., але здобувати освіту у Полтавській семінарії продовжували переважно особи духовного походження. Частина вихованців освітньої установи утримувалася за власні кошти («своєкоштни»), а також за рахунок держави («повнокоштни» або повні пансіонери). Повнокоштними право навчатися за рахунок держави, в першу чергу, надавалося сиротам та дітям з незаможних родин, які проявили себе у навчанні. Такі вихованці безкоштовно проживали в гуртожитках, забезпечувалися державним одягом та харчуванням. На утримання вихованців семінарії на початку 1860-х рр. виділялося 11013 крб. 90 коп. Навчання та виховання кожного вихованця семінарії обходилося у 34 крб. 73 коп. Для 100 осіб, що навчалися за державні кошти, виділялося 3428 крб. на рік, тобто на кожного – по 34 крб. 28 коп. Отже, плата за навчання одного повнокоштного вихованця складала 69 крб. на рік [1; 2, с. 1763–1764]. Ця сума була значно вищою від тієї, яку асигнувала держава на утримання вихованця в духовних училищах. У семінарії крім повних пансіонерів навчалися напівпансіонери (не забезпечувалися державним одягом). Семінарське правління призначало для решти вихованців розмір платні за проживання та харчування, яке затверджував єпархіальний архієрей. Вихованці, які своєчасно не розраховувалися за проживання в гуртожитку, підлягали виселенню (після ліквідації заборгованості) [3–4].

Стабільне фінансування державою духовних семінарій доводило їх важливе місце у освітній політиці царського уряду. У Полтавській семінарії в упродовж 1827–1828 н. р. у семінарії навчалось 248 (за власний кошт 190 осіб) [5, арк. 2–2 зв.], у 1861 р. з 486–382 особи, у 1864 р. з 317 – 217 осіб [6, с. 70–71], у 1891 р. з 410 – 207 осіб, а у 1906–1907 н. р. – з 531 вихованця утримувалися платно 120 осіб [7, с. 156–157]. Отже, на початку ХХ ст. кількість «своєкоштних» вихованців Полтавської семінарії суттєво зменшилась, оскільки після реформи 1867–1869 рр. цей заклад регулярно фінансувався державою, що дало змогу духовенству надавати освіту власним дітям.

Господарськими справами у семінарії займався економ, який забезпечував вихованців усім необхідним (продуктами харчування, одягом і взуттям, предметами, необхідними для навчання тощо). Матеріальне становище семінарії повністю не залежало від обов'язків економа, а й від розміру державної допомоги, оскільки значна частина вихованців у семінарії утримувалася за рахунок держави. Підтвердженням цього є те, що державнокоштних вихованців держава забезпечувала

продуктами харчування. У 1857 р. такі учні спожили продуктів харчування втричі менше за необхідну норму [8, арк. 3–4, 8 зв. – 9, 21–22]. З проханням збільшити норму харчів для прогодування державнокоштных вихованців семінарське правління звернулося до вищого духовного керівництва.

За рахунок єпархіальних коштів або даруванням книг світськими та духовними особами здійснювалося поповнення бібліотеки. Кожного року книг ставало все більше, а у 1836 р. до семінарської бібліотеки надійшло книг удвічі більше. Від першого архімандрита Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Феодосія (Стефановського) надійшло 127 найменувань книг (церковна література, словники, праці з історії та філософії). Поміщик с. Фарбоване Пирятинського повіту Г. Вишневський подарував 3 найменування книг (у 7 томах) [9, арк. 10–16 зв., 17]., адже Підручників не вистачало для учнів, а тому «фундаментальна» бібліотека не задовольняла потреби всіх учнів. Безкоштовними підручниками у першу чергу забезпечувалися діти з незаможних родин. У кінці навчального року всі підручники обов'язково поверталися до бібліотеки, а наступного року ними користувалися вже інші вихованці.

У духовних училищах, також як і в єпархіальних працював економ. Він відповідав за ведення економічної звітності, керування училищною обслугою тощо. Наприклад, розрахунки витрат на продукти харчування у звіті економа Лубенського училища вказано асортимент продуктів, які споживали вихованці (борошно, м'ясо, чай, риба, овочі, чорнослив, журавлина, гриби, мед, цукор тощо) [10, арк. 21–26 зв.].

Позитивні зміни відбулися в духовних училищах Полтавської єпархії з впровадженням посади почесного охоронця з господарської частини (наказ Св. Синоду 1859 р.). Почесні охоронці були особи заможні (дворяни, почесні громадяни, купці), надавали значної фінансової підтримки цим освітнім установам. Наприклад, на пошиття літнього одягу 25-ом державнокоштным учням Полтавського училища І. Хохловський пожертвував 100 крб. сріблом [11, арк. 1–1 зв.] та утримував 3-х найбідніших учнів (по 100 крб. на одного в рік) [12]. Маючи таку посаду вони користувалися привілеями, а саме: звільнялися від інших суспільних обов'язків, мали право голосу, обиралися училищним правлінням та затверджувалися єпархіальним архієреєм (§§ 73, 74, 76) [13, с. 16–17]. Спочатку не всі училища мали посади почесних охоронців. У 1864 р. вони були при Полтавському та Роменському училищах – купці 2-ї гільдії І. Хохловський і П. Римаренко [1, с. 44–46]. Отже, можна стверджувати про те, що рівень добробуту на той час навчальних закладів різнився.

В єпархії знаходилося чимало благодійників, які підтримували духовні освітні установи з власної ініціативи. Так, Архисрей Іоанн пожертвував 253 крб. 25 коп. сріблом для ремонту церкви, що належала цьому закладу, [11, арк. 7–7 зв.]. Поміщик П. Милорадович подарував чимало речей Лубенському училищу: 10 столів, 40 ліжок, шафу для лікарні, декілька рукомийників та ін. [14]. Одним з найважливіших питань для будь-якого закритого навчального закладу актуальним залишалося утримання вихованців та особливості побуту. На утримання полтавських духовних училищ надходили кошти, що поділялися на: 1) екстраординарні, 2) штатні (окремо для повітових та парафіяльних училищ), 3) бурсачні. Третьорозрядним духовним училищам дозволялося мати по 35 «бурсаків» та «напівбурсаків». Наприклад, у перші роки функціонування полтавського училища семінарське правління виділило кошти у розмірі 560 крб. на утримання 5 «бурсаків» та 10 «напівбурсаків» (на перших – по 56 крб., на других – по 28 крб. на рік) [15, с. 225–226]. У 1818 р. із 392 учнів полтавських духовних училищ за державні кошти утримувалося лише 16 „бурсаків” та 15 «напівбурсаків» [16, арк. 3, 8–8 зв.].

Недостатня кількість держаних надходжень до полтавських училищ на утримання «бурсаків» та «напівбурсаків» спричинило виділення місцевим керівництвом додаткових коштів. У Лубенських духовних училищах за розпорядженням семінарського правління на повному та половинному державному утриманні дозволялося мати по 17 вихованців [17, арк. 21–21 зв.]. Для учнів виділялося по 11 крб. 42 коп. та по 5 крб. 41 коп. на рік [18, арк. 2–3]. Від матеріального стану родини залежало утримання учнів за рахунок держави. Для цього необхідно було подати прохання до училищного правління із підтвердженням благочинного про бідність родини. У спеціальній відомості для таких учнів вказувалася причина пільгового утримання дитини (багатодітність або бідність сім'ї, маленька зарплатня годувальника тощо). Отже, у дореформений період переважно вихованці духовних училищах Полтавської єпархії утримувалися за власний кошт.

У пореформений період значних змін духовні училища не зазнали. Дані звітів обер-прокурорів Св. Синоду свідчать, що кількість вихованців полтавських духовних училищ, що навчалися за власний кошт, наприкінці ХІХ ст. зменшилася але їх частка по відношенню до загального числа учнів залишалася досить високою. Після 1871 р. утримання цих закладів здійснювалося переважно на місцеві єпархіальні кошти та інші прибутки. Зокрема дослідниця Г. Степаненко стверджує, що після реформ 1860-х рр. кількість бурсачних місць в училищах збільшилась, а наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. більшість учнів духовних училищ утримувалися повністю за державні кошти [17–18]. Щодо

духовних училищ Полтавської єпархії то наприкінці XIX ст. кількість вихованців у цих закладах зростала, в першу чергу за рахунок учнів, які навчалися платно.

Перебування в гуртожитках для вихованців різних духовних училищ єпархії обходилося неоднаково. Діти духовенства користувалися певними привілеями за якими сума сплати складала менше у порівнянні із сумою за утримання дітей іншоєпархіального духовенства або світського походження. Сума проживання в гуртожитку Полтавського училища була найдорожчою. Зокрема, у 1896 р. плата для дітей духовенства Полтавського округу становила 88 крб. на рік, для дітей духовенства інших округів – 120 крб., а для учнів світського походження – 230 крб. на рік. того ж року Плата для дітей духовного стану у Роменському училищі становила 70 крб. на рік, а для світських – 100 крб. [19]. Оплата гуртожитку для дітей духовного походження у Лубенському училищі становила 89 крб. на рік, для світського – 140 крб. Від 9-24 липня 1897 р. за постановою Св. Синоду дозволялося безкоштовно навчатися дітям у духовних навчальних закладах тих учителів церковних шкіл, які, за свідченням єпархіальної училищної ради, пропрацювали на своїх посадах не менше 10 років [20–23].

Упродовж XIX ст. навчальний процес у духовних училищах ускладнювався браком навчальних посібників. Забезпечення духовних училищ підручниками відбувалося централізовано з Санкт-Петербургу, що свідчить про форму державного контролю за системою духовної освіти. Під постійним наглядом керівництва духовних училищ перебували «фундаментальні» бібліотеки. Вони турбувалися про їх поповнення, яке відбувалося переважно місцевими силами. Однак «фундаментальна» бібліотека не задовольняла потреби всіх учнів; книжками в першу чергу забезпечувалися безкоштовно діти незаможних родин. Семінарське правління для решти вихованців пропонували книги за «помірними» цінами, які надходили до «продажних» училищних бібліотек, наприклад, російський буквар вартістю 5 коп., географія Арсенєва – 40 коп., церковний Статут – 5 коп. та ін. [16, арк. 24].

Важливою подією в житті духовних навчальних закладів у пореформений період було створення спеціальних учнівських бібліотек (наприклад, у Лубенському училищі – в 1871 р.) [24]. Училища використовували окрім виділених державою сум кошти з власних фондів для функціонування таких бібліотек. Зокрема, у 1885 р. надійшло 96 крб. державних коштів на учнівську бібліотеку Лубенського духовного училища, а на фундаментальну – 60 крб. (менший пункт витрат хіба що на письмове приладдя для учнів – 45 крб.). У 1893 р. на поповнення фундаментальної бібліотеки виділили 100 крб., а витратили тільки 62 крб. 61 коп., на поповнення учнівської – 125 крб., а витратили 88 крб. 76 коп. Однак у економічному звіті училища на придбання підручників та навчальних посібників зазначалась сума 341 крб. 32 коп. [25, арк. 7 зв., 8 зв.]. Таким чином, у дореформений період актуальним залишалось питання забезпечення навчальною літературою духовних училищ, що безумовно, гальмувало навчальний процес.

Вагомим стимулом добре навчатися була стипендія, яка призначалася для однієї особи на весь термін навчання – не тільки в училищі, але й у семінарії. У 1851 р. на заснування Макаріївської стипендії в пам'ять Преподобного мученика Макарія духовенство Полтавської єпархії пожертвувало 1000 крб. сріблом. Вона розраховувалася на утримання одного вихованця спочатку в Переяславському духовному училищі, а потім його ж – у Полтавській семінарії [26, арк. 2–2 зв.]. Для започаткування двох стипендій до Полтавської духовної семінарії надійшло 1700 крб. сріблом (1851 р.) від невідомого. Він висловив побажання призначити ці кошти на утримання 2-х бідних учнів духовного стану спочатку в училищах (Полтавському і Лубенському), а потім їх у Полтавській семінарії [26, арк. 1–1 зв.]. На ім'я колишнього лікаря Переяславського училища статського радника Божка встановили стипендію з пожертвувань (1000 крб.) від вдови .

Плата за навчання у чоловічих гімназіях Полтавської губернії коливалася від 40–60 крб. на рік. Більшість навчальних закладів надавали учням стипендії в обмеженій кількості. Зокрема в Лубенській освітній установі надавалося декілька стипендій із благодійних внесків місцевих жителів. Так, у 1874 р. отримувало 9 учнів стипендію від місцевого дворянства, у 1876 р. – 2 від надвірного радника П. Мизевського, у 1892 р. – одну від колезького асесора В. Величка. Деякі учні Миргородської гімназії отримували стипендію від повітового земства. Також інколи кошти надавалися від благодійників для облаштування приміщень, кабінетів гімназій. Наприклад, Лубенська гімназія мала метеорологічну обсерваторію, добудовану над вестибюлем, а на подвір'ї знаходилася метеорологічна станція із 44 приладами. Обсерваторія відкрилася завдяки фінансуванню полтавського дворянина П. Величка і облаштована його братом Ф. Величковським. На той час це була єдина гімназична метеостанція. У Переяславській гімназії для покращення облаштування викладачі отримували спонсорську допомогу від різних осіб. Наприклад, від князя та повітового предводителя переяславського дворянства (1901–1913 рр.) О. Горчакова, котрий подарував прилади для фізичного кабінету та наочність для кабінету біології: черепи бегемота та носорога, які, очевидно, привіз зі своєї подорожі до Єгипту. Окрім того, упродовж 1909–1915 рр.

князь фінансував навчання 2-х учнів у кожному класі [27, с. 13]. Узимку 1918 р. місцевим поміщиком О. Подгаєвським подаровано навчальному закладу цінний телескоп, для якого на даху гімназії сконструювали особливу астрономічну вишку [28, арк. 3]. Переважна більшість гімназій Полтавської губернії хотіли мати мінералогічні кабінети, які традиційно складались з колекцій з ботаніки, зоології, мінералогії, машин тощо. За сприяння меценатів відбувалось їх створення і поповнення. Наприклад, Полтавській гімназії граф В. Кочубей подарував мінералогічний кабінет, який нараховував 1578 різних предметів та поповнив цей кабінет колекцією мінералів (613 од.зб.) [29, с. 12]. Спаський (вчитель Полтавської гімназії) та інші приватні особи пожертвували йому 211 штуків (шматок копалини) [30, с. 269].

Почесний наглядач Лубенського повітового училища Голованьов пожертвував Полтавській гімназії колекцію (1825 р.), яка містила в собі 16 слонових кісток, викопаних у с. Гінцях Лубенського повіту [31, с. 269].

Основною проблемою гімназії була недостатня кількість посібників вирішенню якої намагалися займатися місцеві благодійники. Придбати нові книги, періодичні видання, які з кожним роком з'являлись гімназії не мали змогу. На вагому фінансову підтримку керівники середніх навчальних закладів розраховували на благодійників. Проте, найбільше матеріальних пожертвувань надходило саме на розширення книжкового фонду учнівських бібліотек.

Благодійними внесками значно збагатив бібліотеку Полтавської гімназії аптекар Зесьь. Він подарував 24 книги на голландській та німецькій мовах (1814 р.) з медицини, хімії та історії, а також Біблію (на голландській мові), яка відносилась до рідкісних видань того часу [31, с. 268]. Відомий поет й перекладач М. Гнедич подарував їй свою бібліотеку, яка складалася з російського (421 назва, 710 томів) та іноземного (552 назви, 559 томів) відділів [32, с. 12].

Поповнення бібліотеки Полтавської гімназії також здійснювалося завдяки поміщика Манька та купця Пантелеєва, які пожертвували 95 крб. асигнаціями (1825р.). К. Кир'якова удова викладача цієї гімназії передала дарунок 82 томи книг різного змісту на російській, латинській, грецькій, французькій та єврейській мовах (1851р.). У 1852 р. поміщик О. Кулешов подарував освітній установі 4 томи рідкісних книг, виданих у ХУІІІ ст. [33, арк. 2].

Завдяки добровільним пожертвуванням бібліотека Полтавської гімназії до середини ХІХ ст. значно збагатилась різноманітною літературою вітчизняного та зарубіжного походження. Полтавські гімназисти дістали можливість через книги прилучатись до кращих надбань світової науки і культури.

Маючи достатню кількість посібників для вивчення природничих наук, керівництво Полтавської гімназії навіть відмовилось від пропозиції придбати в академіка Петрова гербарій з 25 тисяч екземплярів засушених рослин [31, с. 270].

Загалом, в 1825 р. благодійні пожертвування склали 125 крб. асигнаціями, 1828 – 58 крб. ас., 1851 – 82 томи книг, а в 1852 – 4 томи книг. Загальна сума пожертвуваних грошей склала 178 крб. ас. та 86 томи книг.

Люди духовного звання майже не брали участі в матеріальному забезпеченні середніх навчальних закладів. Ми маємо дані лише про одне пожертвування Ієремії єпископа Полтавського та Переяславського. Він у 1850 р. подарував Полтавській губернській гімназії ікону, на якій був зображений Ісус Христос [34, арк. 16].

Що стосується пожертвувань громадськості на користь жіночих середніх навчальних закладів, то вони заслуговують на особливу увагу. Як вже зазначалось раніше, саме завдяки участі громадськості, вони були відкриті наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. Одні сприяли їм своєю наполегливою працею, інші – добровільними пожертвуваннями. В 1857 р. щедрі пожертвування на користь запланованої жіночої Полтавської гімназії надійшли від дружини полтавського губернатора (ім'я не вказано) та поміщика Золотоніського повіту (ім'я не вказано). Кожен з них пожертвував по 500 крб. сріблом, за які планувалось придбати будинок для гімназії, меблі, навчальні посібники і тому подібне. А деякі з місцевих громадян, щоб сприяти швидшому відкриттю навчального закладу, зобов'язались щороку вносити грошові суми на придбання учбових посібників. Зокрема, П. Белуха-Кохановський – по 100 крб. сріблом, родина поміщиків Абаз – 225 крб. сріблом, П. Попов – 50 крб. сріблом, Чишак, який завідував книжним магазином, – по 25 крб. сріблом [35, арк. 60]. Добродії Белуха-Кохановський та члени родини Абаз носили звання почесних членів гімназії згідно її статуту. В 33-му пункті проекту її статуту зазначалось: «Особі обох статей, які зобов'язались щорічно жертвувати на користь Полтавської жіночої гімназії не менше 100 крб. сріблом, носять звання почесних членів цього навчального закладу» [36, арк. 108].

Важливу роль у розгортанні меценатства в галузі середньої освіти зіграли представники колишніх старшинських родин Кочубеїв, Галаганів, Полуботків та інших, які відзначались певною опозиційністю до царського режиму в питанні української державності й намагались підтримати національну культуру.

Більшість гімназій утримувалися за рахунок держави, повітового земства, плати за навчання, допомоги Полтавського губернського земства, міської управи.

4 липня 1880 р. всі жіночі гімназії та прогімназії МОН, що були під опікою імператриці Марії Олександрівни, перейшли під опіку Марії Павлівни. Нова піклувальниця звернулася до заступництва закладу про передачу МОН в повне користування Полтавській жіночій гімназії будинку, який тимчасово займаного нею (з 1866 р.) і все ще перебував у власності чоловічої гімназії. Піклувальниця гімназії Ольга Олександрівна Заборинська, яка під час свого перебування в грудні 1880 р. в Петербурзі, особисто представила А. Сабурову (управляючому на той час МОН) записку про стан і невизначеність майбутнього гімназії. Керуючий співчутливо поставився до клопотання і приміщення остаточно передано Полтавській жіночій гімназії. Отримавши в березні 1881 р. будівлю, піклувальна рада негайно почала його облаштування з її капітальною перебудовою, будівництво доручено губернському архітектору Кюнцелю Карлу Федоровичу.

У 1880–1881 навчальному році у всіх класах включно навчалось 450 дівчат в тому числі стипендіаток від імені імператора Олександра II, за розпорядження міської думи – 9 учениць. Від імені члена ради А. Абази навчалось – 2 вихованки. Мали дозвіл навчатись безкоштовно учениці Полтавського губернського земства – 15; таких же міської думи – 7, дочок викладачів – 3, звільнених радою – 33 вихованок. Всього не платили за навчання – 58, а вносили платню – 392 учениць. Плата за навчання в молодшому відділенні підготовчого класу становила 20 руб. на рік, в інших – 65 руб., а у 8 класі – 80 руб. на рік.

В. Репніна відкрила пансіон для 12 дворянських дівчат, яких навчала безкоштовно. Це навело Варвару Олексіївну на думку заснувати в Полтаві жіночий інститут. За проханням княгині В. Репніної її чоловік поклопотався про відкриття інституту [37, с. 239–242]. За клопотанням князя Репніна виділено кошти (200 тисяч руб. ас.) на спорудження будинку для інституту, який був остаточно облаштований у 1832 р.

Земельну ділянку для побудови приміщення інституту надав С. Кочубей. Семен Михайлович продав свою садибу 83 дес. 448 кв. саж. за 70 тис. крб. ас., але прийняв від дворянства тільки 50 тис. крб. [38, с. 135–141]. С. Кочубей був полтавським поміщиком, відомим меценатом та нащадком В. Кочубея [99, с. 22]. Слід віддати належне благодійності С. Кочубея, оскільки із зазначеної в угоді суми – 70 тис. крб. він віддав дворянству ще 20 тис. для започаткування стипендії ім. П. Кочубей (своєї на той час померлої вже дружини) для однієї з вихованок закладу. Із коштів, що залишилися, С. Кочубею передано дворянською радою всього лише 10 тис. крб. Стипендія ж імені П. Кочубей з'явилася в інституті тільки у 1884 р. (через 65 р.) після її заснування.

Понад десять років інститут утримувався на «доходи приказов общественного призрения» Полтавської, Київської і Чернігівської губерній (по 14 тис. крб. ас., всього 42 тис. крб.), а потім був переданий у відомство імператриці Марії Федорівни [39, с. 24]. Річний внесок за виховання і навчання учениць складав суму вартістю 500 крб.

Отже, фінансування чоловічих та жіночих середніх шкіл відбувалося як із місцевого державного бюджету, так і за рахунок платні за навчання, приватних внесків, громадських коштів тощо. Причому головним і стабільним джерелом утримання означених закладів була платня за навчання, що складала близько 50% бюджету прогімназій та гімназій. Іншим джерелом надходжень були кошти, що виділяли урядники міської думи та земства – 40 %, чиновники центральних органів влади надавали лише субсидії у розмірі 8 %, а пожертвування від приватних осіб, очевидно, становили 2 %.

Проаналізовані архівні джерела та спеціалізована література показують тенденцію зменшення державної допомоги і збільшення надходжень від місцевих товариств та земств. Джерелами утримання приватних шкіл була платня за навчання та кошти засновників. Від функціонування приватних закладів засновники отримували незначні та посередні прибутки, тому їх виникнення можна пояснити певною мірою добродійними міркуваннями приватних осіб і важливістю здобуття освіти серед населення. Через відсутність належного державного фінансування та організаційного керівництва мережа середніх чоловічих і жіночих шкіл формувалася досить стихійно. Відкриття кожного закладу залежало від потреби в середній школі у конкретному місті, наявності ініціаторів, приміщення та необхідних коштів.

Список використаних джерел

1. Памятная книга Полтавской губернии за 1865 г. / Сост. П. Бодянским. – Полтава: б. и., 1865. 2. Краткосрочные педагогические курсы и курсы церковного пения для учителей церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда // Церковные ведомости (прибавление). – 1894. – № 49. – С. 1763–1764. 3. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. (Сост. Т. Барсов.). – Т. I. – СПб.: Синод. тип., Б. г. – 656 с. – CLXXVIII с. 4. Держархів Полтавської обл., ф. 958, оп. 1, спр. 100, 9 арк. 5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 711, оп. 2, спр. 1446, 147 арк. 6. Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1861 г. (приложение). – СПб.: Синодальная типография, 1864. – С. 70–71. 7.

Всеподданнейший Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 гг. (приложение). – СПб.: Синод. тип., 1910. – 268 с. 8. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 5753, 52 арк. 9. Там само, спр. 2680, 26 арк. 10. Держархів Полтавської обл., ф. 770, оп. 1, спр. 199, 109 арк. 11. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 5863, 7 арк. 12. Вести по улучшению быта православного духовенства // Духовный вестник. – Т. IX. – 1864. – С. 551–586. 13. Устав духовных училищ. – К.: б. и., 1867. – 32 с. 14. Держархів Полтавської обл., ф. 770, оп. 1, спр. 49, 5 арк. 15. Историческая записка о Полтавском духовном училище за последние 25-летия его существования (1876–1901 гг.) // ПЕВ. – Ч. Оф. – 1902. – № 5. – С. 225–231. 16. Держархів Полтавської обл., ф. 770, оп. 1 спр. 47, 11 арк. 17. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с. 18. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в.: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. П. Стельмах – К., 1991. – 20 с. 19. Правила поступления в духовные училища Полтавской епархии // ПЕВ.– Ч. Оф. – 1896. – № 19–20. – С. 610–613. 20. К сведению духовенства Полтавской епархии (Распоряжение Епископа Илариона от 21 августа 1896 г. № 3366) // ПЕВ.– Ч. Оф. – 1897. – № 19. – С. 487–488. 21. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 21, спр. 213, 2 арк. 22. Всеподданнейший Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1896–1897 гг. – СПб.: Синод. тип., 1899. – 279 с. 23. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1889–90 уч. г. // ПЕВ.– Ч. Оф. – 1891. – № 3. – С. 100–124. 24. Восторгов И. И. Государственная Дума и церковные школы. / И. И. Восторгов – СПб.: б. и., 1911. – 40 с. 25. Держархів Полтавської обл., ф. 770, оп. 1, спр. 274, 10 арк. 26. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 4593, 8 арк. 27. Всеподданнейший Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1888–1889 гг. (приложение). – СПб.: Синод. тип., 1891. – 213 с. 28. Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): дис...канд. іст. наук: 07.00.01./ О. О. Федорчук – Миколаїв, 2006. – 219 с. 29. Набок Л. Чоловіча гімназія 1906 – 1918 рр./Л. Набок // Сто неспокійних творчих літ / [Упоряд. Г. В. Гоцкало.] – К., 2007. – С. 13. 30. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 168, спр. 660, арк. 3. 31. Василевский В. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год. // Труды Полтавской ученой архивной Комиссии./ В. Василевский – Полтава, 1907. – Вып.4. – С. 211–280. 32. Жук В.Н., Пустовіт Т.П. Наш рідний край. (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). / В.Н. Жук, Т.П. Пустовіт – Полтава: Полтавський педагогічний ін-т, 1991. – Вип.12. – 87 с. 33. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 218, арк. 2. 34. Там само, оп. 16, спр. 294, арк. 16. 35. Там само, оп. 22, спр. 122, арк. 60. 36. Там само, оп. 22, спр. 122, арк. 108. 37. Полтавский институт благородных девиц. 1818–1898. Архивные справки, протоиерея П. Мазанова, изд. 1899 года. 38. Киевская Старина. – 1894. – Т. XLIV, январь. – С. 135–141. 39. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии / Н. И. Арандаренко. – П., 1852. – Ч. 3. – С. 22–24.

Юлия Куценко

МАТЕРИАЛЬНАЯ БАЗА И ИСТОЧНИКИ СОДЕРЖАНИЯ СРЕДНИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье исследованы материальное обеспечение и положение учебных заведений Полтавской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. Освещены благотворительные взносы меценатов в развитие учебных заведений, которые способствовали стабильному функционированию средних образовательных учреждений, повышению культурно-образовательного уровня населения и формированию национальной интеллигенции Украины.

Ключевые слова: воспитанники, финансирование, средства, содержание, пожертвования.

Julia Kutsenko

MATERIAL RESOURCES AND SOURCES OF MAINTENANCE SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS POLTAVA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

In the article the financial situation and ensure schools Poltava province in second half XIX – early XX century. Donations deals sponsors the development of educational institutions that have contributed to the smooth functioning of secondary educational institutions, increase cultural and educational level of the population and the formation of national intelligence Ukraine.

Key words: pupils, funding, funds, maintenance, donations.

УДК 94(477.8) «1918/1939»

Володимир Місько

АНТИКОМУНІСТИЧНА БОРТЬБА ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1926–1930 РР.)

У статті проаналізовано антикомуністичну боротьбу польської поліції в Західній Україні впродовж 1926–1930 рр. Розкрито основні заходи місцевої поліції, скеровані на нейтралізацію комуністичних та прокомуністичних організацій у регіоні.

Ключові слова: польська поліція, комуністичні організації, арешт, Західна Україна, ліворадикальний рух.

Упродовж останніх років спостерігається зацікавленість вітчизняних істориків міжвоєнною проблематикою. До поля зору науковців потрапляють різні аспекти суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях, які входили до складу Другої Речі Посполитої. Водночас виникає потреба в неупередженому, ідеологічно незаангажованому вивченні ліворадикального руху. З огляду на це актуальності набуває дослідження антикомуністичної діяльності польської поліції в Західній Україні впродовж 1926–1930 рр.

Метою наукової розвідки є комплексний аналіз антикомуністичної діяльності польської поліції в Західній Україні впродовж 1926–1930 рр.

Основні завдання полягають у висвітленні заходів польської поліції, скерованих на боротьбу з ліворадикальним рухом у Західній Україні в окреслений період.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що розвідка є одним із перших в українській історіографії комплексним аналізом антикомуністичної діяльності місцевої польської поліції в Західній Україні впродовж 1926–1930 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від травневого перевороту 1926 р. до розпуску парламенту Ю. Пілсудським в 1930 р., або перший етап політики «санації» в Другій Речі Посполитій.

Територіальні межі наукової розвідки обмежуються поняттям «Західна Україна» – географічним регіоном, до складу якого у міжвоєнний період входила Східна Галичина, успадкована Польщею від Австро-Угорщини, та Західна Волинь і Західне Полісся – від царської Росії. Згідно з адміністративно-територіальним поділом міжвоєнної Польщі, до складу Західної України входили: Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське та Поліське воєводства. Терміном «Західна Україна» послуговуємося як умовним, оскільки початково він вживався як публіцистична назва ЗУНР, пізніше поширився на всі українські землі, приєднані до УРСР впродовж 1939–1940 рр.

Осмислення історичних процесів і явищ вимагає комплексної оцінки, що передбачає застосування новітніх наукових підходів у порівняльно-аналітичному співвідношенні із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій. Доречно уточнити використання нами термінів «ліворадикальний» та «комуністичний», які слугують релевантними характеристиками описаних політичних структур, тож використовуються як контекстуальні синоніми. Маємо на увазі, що усі партійні та громадські організації, які перебували під впливом комуністичної ідеології або використовувалися для ведення легальної прокомуністичної діяльності та власне комуністичні організації, логічно марковані терміном-означенням «комуністичний».

На наш погляд, на сучасному етапі розвитку української історичної науки постає гостра потреба у виробленні концептуально нових підходів до розуміння суспільно-політичних процесів міжвоєнного періоду. Використовуючи новітні теоретико-методологічні засади дослідження необхідно долати стереотипи та ідеологічні нашарування, у тому числі в питаннях пов'язаних з функціонуванням ліворадикального руху в Західній Україні окресленого періоду. З огляду на це, основу нашої розвідки становлять архівні матеріали та тогочасні періодичні видання.

Внаслідок військового перевороту, очоленого Ю. Пілсудським, у травні 1926 р. в Польщі встановлено авторитарний режим під назвою «санація», тобто «оздоровлення». Одночасно влада запровадила жорсткі заходи проти політичних опонентів. Тогочасна радянська пропаганда за посередництвом Ю. Братківського оцінювала чисельність поліцейського апарату в 95 375 осіб та близько 10 000 поліцейських агентів [1, с. 36]. Сучасні польські дослідники Ч. Бжоза та А.-Л. Сова стверджують, що штатних поліцейських від часу створення у 1923 р. було 49 000 осіб, а їх кількість в наступні роки не суттєво змінювалася та залежала від багатьох чинників, а найперше від розміру фінансування. Загалом 1 поліцейський припадав на 500 городян, в сільській місцевості – на 1 000 селян. У середньому на 1 180 громадян приходився 1 поліцейський, що в свою чергу було одним із найвищих співвідношень у світі [2, с. 101].

За перших чотири місяці діяльності в Польщі санаційного уряду з політичних мотивів заарештовано 1 642 осіб, Упродовж травня-червня 1926 р. органи влади конфіскували 195 номерів газет [3, с. 84]. Аналогічна ситуація спостерігалася і на західноукраїнських землях. Зокрема на Волині, Холмщині і Підляшші до кінця 1926 р. польська поліція заарештувала понад 1000 українців. Відбулося кілька гучних політичних судових процесів: замостський – над 65 підсудними, ковельський – над 79 і дубровицький – над 63 [4, с. 46].

На наш погляд, традиційні західноукраїнські політичні сили не могли реально протидіяти такій урядовій політиці. В авангарді гострої політичної боротьби з польською владою, як і раніше, перебували радикальні організації, зокрема комуністичні, прокомуністичні або їх сателіти. Це обумовило вектор реакційних, жорстких заходів уряду, скерованих перш за все на придушення політичної активності ліворадикальних формувань. Більше того, прихильників та провідників комуністичної ідеології вважали ворожими, чужими, антипольськими елементами, які загрожували Польській державності.

Директива Міністерства внутрішніх справ наказувала місцевій поліції не допускати будь-яких масових заходів, які би мали на меті антипольську агітацію або відбувалися під гаслами і з символікою комуністичних організацій, таких як: Комуністична партія Польщі (КПП), Комуністична партія Західної України (КПЗУ), Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ), Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). Поліцію уповноважували розігнати такі зібрання, забрати транспаранти, заарештувати керівників, організаторів та осіб, які несли транспаранти. Водночас поліціанти мали бути готовими до можливих агресивних дій із боку мітингувальників і використовувати всі можливі засоби для розгону натовпу. Інструкція регламентувала аналогічні дії поліції у випадку, якщо під час санкціонованих заходів легальних партій звучатимуть антипольські заклики та будуть виявлені транспаранти з комуністичними гаслами. Керівників місцевої поліції зобов'язували тримати тісний контакт із прокуратурою та судами, а в крайніх випадках залучити військових [5, арк. 1–13зв.; 6, арк. 4].

Функціонери поліції з усією відповідальністю виконували міністерські приписи, ретельно відстежували та контролювали масові зібрання, фіксували пересування колон та склад учасників, риторику промовців, загальний настрій зібрання. Коли ситуація виходила за межі дозволеного, поліція вдавалася до застосування сили. Так, 1 травня 1929 р. місцева поліція розігнала 400 учасників першотравневого віча у Львові, організованого ППС-Лівницею, «Сельробом-Єдністю», КПП, КСМ [7, арк. 37]. У Калуші активісти організували похід за участю 200 осіб, а на саме віче зібралось понад 1000 городян, такою ж чисельною була демонстрація і в Саніславові. Місцева поліція зафіксувала факти розповсюдження на цих заходах комуністичних листівок. Після закінчення зібрань поліціанти організували обшуки та арешти серед прихильників комуністичної ідеології [7, арк. 37 зв.].

Водночас у Тернополі, Бродах масові демонстрації пройшли спокійно, в Бучачі єврейська комуністична молодь організувала урочисту академію в «Бібліотеці Переца». Місцева поліція констатувала, що 4/5 від 500 учасників чортківського віча становили євреї. Переважну більшість на першотравневих демонстраціях у Рівному також становили євреї [7, арк. 37–38].

Місцеві ліворадикальні активісти використовували масові заходи для того, щоб задекларувати популістичні гасла постати в очах мешканців Західної України захисниками їх прав та інтересів. Закономірно, що значна частина організованих демонстрацій закінчувалися прийняттям резолюцій від імені громади з вимогами до чинної влади забезпечити права та надати гарантії робітникам, наприклад, щодо 8-годинного робочого дня [7, арк. 37 зв.].

У 1928 р. першотравневі заходи пройшли доволі бурхливо, польська поліція вдалася до жорсткого застосування сили, внаслідок чого загинуло кілька демонстрантів. У різних місцевостях правоохоронці розігнали зібрання, провели численні арешти громадсько-політичних діячів, причетних до ліворадикального руху [8, с. 1]. З одного боку, прокомуністичним організаціям завдано серйозного удару, з іншого, комуністи отримали черговий привід до агресивної антипольської, антидержавної пропаганди.

Варто відзначити, що польська поліція часто застосовувала тактику превентивних заходів, які мали перешкодити проведенню ліворадикальними організаціями масових демонстрацій. Особливою активністю відзначалися правоохоронні органи напередодні 1 травня – Дня міжнародної солідарності трудящих. Найперше поліція через своїх конфідентів викривала плани організаторів, вивчала маршрути, стежила за активістами, проводила обшуки та арешти [7, арк. 35].

Підтвердженням системної роботи місцевої поліції слугують традиційні арешти послідовників комуністичної ідеології в другій половині квітня. Як правило, воєводська команда поліції наказувала структурним підрозділам інформувати про стан підготовки ліворадикальних організацій до відзначення Дня трудящих [6, арк. 1–2]. У процесі розвідувальної роботи поліцію не обмежували в праві вдаватися до застосування заходів примусу. Напередодні 1 травня 1928 р. дефензива провела масові арешти в містах Західної України. В результаті заарештовано понад 1000 осіб, паралізовано роботу лівих

профспілок, ліквідовано низку прокомуністичних об'єднань, зокрема в Станіславові – «Сельроб», у Тернополі – студентську організацію взаємодопомоги «Огнище» [9, арк. 54–55].

Західноукраїнський часопис «Діло» повідомляв про численні арешти, проведені польською поліцією напередодні 1 травня; серед затриманих: Ілля Калятинський з Робітничої Лівиці, Михайло Дурдела з «Сельробу–Єдності», доктор Михайло Заяць, Козьма Пелехатий, Мелітон Голінатий – усі з «Сельроб–Лівиці» та інших [10, с. 4].

Слідчий відділ звітував 8 травня 1928 р. Коменданту Тернопільського воєводства про проведення в ніч на 1 травня попередніх обшуків у помешканнях знаних комуністів. У Чистиліві в Павла Баваровського знайшли 12 листівок на тему звільнення політичних в'язнів, арешту депутатів сейму, інструкції щодо масових першотравневих заходів, 3 відозви КПЗУ у справі звільнення політичних в'язнів та наступних виборів до сейму. П. Баваровського затримали разом з двома товаришами. Обшуки в інших 29 знаних комуністів дали негативні результати. Однак це не завадило, під різними приводами заарештувати 6 із них. Надалі обшуки та арешти тривали в селах Настасів, Івачів та Чистилів [11, арк. 47–47зв.].

У результаті оперативної діяльності польські правоохоронці зібрили детальну інформацію про структуру, чисельність, особливості підпільної роботи місцевих ліворадикальних осередків, встановили прикмети 27 комуністів та оголосили їх розшук [11, арк. 66]. Загалом на початку травня 1928 р. польська поліція заарештувала близько сотні осіб з громад Чистилова, Великого Глубічка, Івачева Горішнього, Ігровиці, Малашівців, Пронятини і Тернополя, їх звинувачували в комуністичній пропаганді, інкримінували антидержавну діяльність та державну зраду згідно з параграфами 58 і 59 Кримінального кодексу [12, с. 3]. Варто зауважити, що звинувачення за вказаними параграфами передбачали найвищу міру покарання. У такий спосіб польська адміністрація намагалася залякати мешканців краю, застерегти від будь-якої участі в ліворадикальному русі, поширення антипольських настроїв у суспільстві.

У квітні 1929 р. в Львові та передмісті в с. Клепарові заарештовано 6 осіб. У Самбірському повіті поліція ліквідувала осередок КПЗУ і заарештувала 7 осіб. 26 квітня того ж року в Дрогобицькому повіті місцева влада припинила роботу 7 осередків і одного районного комітету КПЗУ. 30 квітня в Тернополі місцева поліція провела обшуки в 19 помешканнях осіб, яких підозрювали в комуністичній діяльності, 11 з них заарештували. У Станіславові правоохоронні органи затримали Леона Руінфельда та ще 8 посібників, які 22 квітня розклеювали в місті комуністичні листівки антидержавного змісту. В Тлумачі заарештували Рахіль Грос, у Стрию ще 3 комуністів, а в Надвірній – провідника «Сельробу–Єдності», Василя Тинькова разом із ще одним членом осередку. 26 квітня в одному із готелів Микулинців поліція перехопила партію ліворадикальної агітаційної літератури та заарештувала Бернарда Етінгера [7, арк. 41–41 зв., 44зв.].

Напередодні 10-ї річниці відновлення польської державності органи внутрішніх справ отримали дані про підготовку ліворадикальними формуваннями масштабних контракцій, пов'язаних із роковинами більшовицької революції. Це стало приводом до масових затримань та арештів у середовищі прокомуністичних організацій. У Львові 27 жовтня 1928 р. польська поліція вистежила таємну партійну конференцію, яка відбувалася в одному із приміщень на вулиці Янівській, 22. Одразу правоохоронці заарештували 20 осіб, конфіскували значну кількість комуністичної літератури та документів, встановили, що місцеві керівники партійних організацій отримували від КПЗУ зарплатню в розмірі до 1 000 злотих на місяць. На основі знайдених документів проведено обшуки в приватних помешканнях, під час яких виявлено дві друкарні. Водночас численні превентивні арешти були проведені в Тернополі, Золочеві, Долині, Дрогобичі та інших місцевостях [13, с. 4]. Загалом у Східній Галичині заарештували близько 120 осіб, проте найважливішим своїм здобутком польська поліція вважала викриття в помешканні вищого поштового урядовця д-ра Конрада Пордеса на вулиці Ягелонівській Секретаріату ЦК КПЗУ, а це архіви, організаційні та фінансові документи [14, с. 7; 15, с. 3–4; 16, с. 3].

Слід відзначити, що такі успіхи місцевої польської поліції сприяли формуванню картотеки з інформацією про осіб, які симпатизували комуністичним ідеям або були членами осередків та лідерами ліворадикального руху краю. Відтак превентивні відпрацювання розпочинали саме з цих осіб. Подекуди результати обшуку помешкань на наявність в них ознак агітаційної літератури чи інших комуністичних атрибутів були негативним. Однак прискіплива, індивідуальна увага до кожного підозрюваного у ймовірній приналежності до комуністичних організацій слугували своєрідним попередженням, залякуванням та застерігали від активних дій [17, арк. 1–5]. У такий спосіб польські адміністрації перешкоджали політичній діяльності представників ліворадикального руху, обмежували їх організаційні можливості та запобігали проведенню масових заходів із можливими виступами та провокаціями проти чинної влади.

Внаслідок жорстких поліцейських заходів подекуди ліворадикальні лідери відміняли проведення запланованих акцій або ж проводили їх за участю незначної кількості прихильників, які все ж

відважувалися вийти. Іноді демонстрації не були масовими, проходили спокійно, не носили гострого протестного характеру, оскільки місцеві робітники не були зацікавлені та ігнорували заклики представників політичних партій [7, арк.38 зв., 65].

У лютому 1928 р. слідчий відділ поліції Тернопільського воєводства встановив, що Богдан Кузьма з Коломиї, Айсек Шафір з Рогатинського повіту, Клюгер Вебер з Рівного, Вігдор Вейнріг з Луцька, Михайло Теслюк зі Стрия, Даніель Кострева з Волинського воєводства, Ізидор Рейтеровський Володимир Снак, Аделя Готесман з Львова, Натан Шапіра з Дрогобича, Микола Павлюк з Перемишля, Андрій Стецько з Дрогобицького повіту приїздили до Тернополя на Крайову нараду КПЗУ. Проведене оперативне таємне листування з іншими воєводськими та повітовими слідчими відділами поліції з метою з'ясувати, хто з них підлягав арешту [18, арк. 5].

Місцева польська поліція ретельно відстежувала переміщення відомих комуністів. У липні 1928 р. функціонери поліції отримали наказ простежити за усіма делегатами III з'їзду КПЗУ, які мали повертатися з Москви та доповісти про кожного під час перетину державного кордону [18, арк. 11]. Через два роки в липні 1930 р. поліція розпорядилася заарештовувати на кордоні делегатів чергового з'їзду КПЗУ в Харкові [19, арк. 64].

2 лютого 1930 р. у Львові співробітники поліції припинили 11 крайовий з'їзд «Сельроб-Єдності», який відбувався в залі музичного товариства ім. М. Лисенка [20, арк. 1]. Пізніше польська поліція в Тернопільському воєводстві проводила нагляд за особами, які отримали запрошення на Львівський форум «Сельробу-Єдності» [19, арк. 13 зв., 15 зв.]. Водночас місцеві поліцейні постерунки вивідували загальну кількість прихильників та членів зазначеної організації, повідомляли про особливості створення та функціонування осередків, охарактеризували політичний вплив тощо [19, арк. 34].

Як бачимо, провідники ліворадикального руху в Західній Україні перебували під постійним контролем з боку правоохоронних органів. Така прискіплива увага ускладнювала їх організаційно-пропагандистські потуги, перешкождала в провадженні політичної діяльності.

Припинення функціонування партійних осередків та інших громадських прокомуністичних організацій належали до важливого напрямку діяльності поліцейних відділів місцевих польських адміністрацій. Так, 31 травня 1927 р. функціонери поліції ліквідували осередок КПЗУ в Турильчому Борщівського повіту, а також заарештували його членів за звинуваченнями в антидержавній діяльності [21, арк. 78]. На Волині 24 лютого 1929 року завершено ліквідацію повітового комітету КПЗУ у Ковелі та осередків у Володимирі. Внаслідок активності поліції затримано 54 особи [7, арк. 23–23 зв.].

23 листопада 1927 львівська поліція провела обшук у штаб-квартирі Головного робітничо-селянського комітету допомоги жертвам повені. Вона конфіскувала гроші, призначені для розподілу серед голодуючих селян Прикарпаття [22, арк. 95]. Очевидно, в розпорядженні правоохоронців була інформація, що ця структура слугувала прикриттям для фінансування ліворадикальних організацій.

Приводом до закриття Дубенської повітової «Просвіти» та її відділів стали підозри у проведенні прокомуністичної політичної, а не просвітницької роботи. Аналогічні заходи місцева поліція провела в Луцькому та Ковельському повітах [23, с. 3; 24, с. 3]. Навряд чи можна звинуватити «Просвіти» в симпатіях до ліворадикальної ідеології, однак комуністичні провідники вимагали від своїх активістів вступати до цієї організації та через участь в керівних органах впливати на передплати партійних видань, залучати до бібліотеки відповідну пропагандистську літературу тощо.

Місцеві польські адміністрації вимагали від поліції перешкоджати створенню та діяльності червоних спортивних клубів ініційованих комсомолом [19, арк. 41]. Зрештою увага поліції була прикута до всіх без винятку політичних, громадських, просвітницьких та спортивних формувань краю. У випадку підозри про причетність до ліворадикального руху правоохоронці вдавалися до жорстких заходів, скерованих на їх знешкодження та ліквідацію. Активістів таких організацій одразу зараховували до категорії небезпечних антидержавних елементів та переслідували.

Отже, упродовж першого етапу політики «санації» основний вектор заходів державного примусу скеровано проти ліворадикальних організацій, які проводили чітко виражену антипольську та антидержавну політику. Органи державної поліції за допомогою розгалуженої мережі конфідентів ретельно аналізували суспільно-політичні процеси в Західній Україні, стежили за активними учасниками та симпатиками комуністичних організацій, розганяли масові зібрання через ліворадикальні або антипольські гасла, проводили масові арешти, ліквідували партійні осередки, припиняли діяльність громадських, культосвітніх, спортивних організацій через звинувачення в прихильності до комуністичної ідеології. Антикомуністична діяльність польської поліції в Західній Україні мала системний характер, була покликана нівелювати політичний вплив ліворадикального руху, а жорсткі методи проти симпатиків та членів прокомуністичних організацій мали застерігати громадськість від активної підтримки антидержавних формувань. Подекуди місцевій поліції вдавалося паралізувати пропагандистську діяльність прокомуністичних структур, однак вони знаходили інші способи ведення політичної роботи, тому особливості функціонування ліворадикальних організацій у підпіллі становлять перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Братківський Ю. Польський фашизм – форпост інтервенції. – Харків: Пролетар, 1932. – 143 с. 2. Brzoza S. Historia Polski 1918–1945 / S. Brzoza, A.L. Sowa. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009. – 754 s. 3. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921–1939). – Станіслав: Станіславське обласне видавництво, 1957. – 317 с. 4. Маківка С. А. Нескорені креси: записки політв'язня / С. А. Маківка. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957. – 159 с. 5. Держархів Тернопільської обл. ф. 231, оп. 1, спр. 1052, 26 арк. 6. Держархів Тернопільської обл. ф. 282, оп. 1, спр. 151, 4 арк. 7. Держархів Тернопільської обл. ф. 231, оп. 1, спр. 1213, 79 арк. 8. Криваве свято // Діло. – 4 травня 1928. – С. 1. 9. Держархів Львівської обл. ф. 11, оп. 29, спр. 537, 87 арк. 10. Новинки. Першотравневі арешти // Діло. – 2 травня 1928. – С. 4. 11. Держархів Тернопільської обл. ф. 231, оп. 1, спр. 935, 95 арк. 12. За тюремними кратами // Діло. – 23 червня 1928. – С. 3. 13. Масові арештування // Діло. – 31 жовтня 1928. – С. 4. 14. Арештування б. от. Букшованого // Діло. – 1 листопада 1928. – С. 7. 15. 10 листопада 1928 р. Труси й арештування // Діло. – 10 листопада 1928. – С. 3–4. 16. Арештовані // Діло. – 11 листопада 1928. – С. 3. 17. Держархів Тернопільської обл. ф. 274, оп. 4, спр. 160, 61 арк. 18. Держархів Тернопільської обл. ф. 287, оп. 1, спр. 552, 55 арк. 19. Держархів Тернопільської обл. ф. 276, оп. 1, спр. 626, 100 арк. 20. Держархів Львівської обл. ф. 110, оп. 1, спр. 836, 235 арк. 21. Держархів Тернопільської обл. ф. 274, оп. 4, спр. 126, 119 арк. 22. Держархів Львівської обл. ф. 271, оп. 1, спр. 1553, 95 арк. 23. Замкнення Дубенської «Просвіти» // Діло. – 8 березня 1928. – С. 3. 24. Ліквідація «Просвіт» на Волині // Діло. – 22 березня 1928. – С. 3.

Владимир Мисько**АНТИКОМУНИСТИЧЕСКАЯ БОРЬБА ПОЛЬСКОЙ ПОЛИЦИИ
В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1926–1930 РР.)**

В статье проанализировано антикоммунистическую борьбу польской полиции в Западной Украине на протяжении 1926–1930 гг. Раскрыты основные меры местной полиции, направлены на нейтрализацию коммунистических та прокоммунистических организаций в регионе.

Ключевые слова: польская полиция, коммунистические организации, арест, Западная Украина, леворадикальное движение, партийные ячейки.

Volodymyr Misko**ANTICOMMUNIST STRUGGLE POLISH POLICE
IN WESTERN UKRAINE (1926–1930)**

The article analyzes the activities of the anticommunist Polish police in Western Ukraine during 1926–1930. The described basic actions of the local police, aimed at neutralizing the pro-communist organizations in that region.

Key words: Polish police, communist organizations, arrest, Western Ukraine, left-radical movement, party cells.

УДК 372.48**Олександра Троханяк****ПОЛЬСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ПОЧАТКУ 1930-Х РР. У ГАЛИЧИНІ**

Розглядаються національні проблемні питання репресивної пацифікаційної політики польської влади на теренах Галичини на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: арешти, ув'язнення, побиття, репресії, підпали.

Події 30-х рр. ХХ ст. в Західній Україні які названо «пацифікацією» проходять червоною ниткою жорстокості та репресій польської влади над українським населенням. Подаючи політично як момент умиротворення, фактично чинилися розправи. Український світ Галичини зазнав негативного впливу цього антагонізму. Дана стаття викриває фактичність подій які названо «пацифікація» і є актуальною та цілком логічною тематикою у вивченні історичної науки.

Розглядаючи означену проблему, досліджується першочерговий та найбільш репресивний Бережанський повіт Тернопільської області. Цитовані наведені приклади виступають історичним свідченням всіх тих фактів які здійснювали під мотивацією «умиротворення», тобто «пацифікації» польська поліція та польські військовики направлені в найбільш «небезпечні для польської держави» повіти: Бережанський, Бібрський, Тернопільський та Підгаєцький.

З метою зосередження особливої уваги українського суспільства на подіях які відбувались в 30-х рр. минулого століття та додаючи і уточнюючи нові факти, розглядається дана тема, але найбільшу увагу спрямовано на факти і події в Бережанському повіті в контексті всієї Галичини. Здійснюється оцінка висвітлених фактів та їх значення для долі українських земель.

Зазначене питання досліджено по матеріалах Центрального державного історичного архіву України у Львові [1–5] та Державного архіву Львівської області [6–9], а також зі спогадів В. Бемка та інших осіб опубліковані у трьох томах «Бережанської землі» [12–14]. Для посилення інформативності розглянуто сучасні праці, а зокрема Р. Скакуна [15] та М. Швагуляка [16].

Важкою і трагічною сторінкою історії Західної України була пацифікація в 30-х рр. ХХ ст., причиною якої стала боротьба українців за свою незалежність і створення Західноукраїнської Народної Республіки в 1918–1919 рр. Запекла боротьба велась за кожний клаптик української землі і щоб перемогти українці створили Українську Галицьку Армію, штаб якої і початкове створення були в м. Бережани Тернопільської волості. Поляки виявились сильнішими так як велику допомогу отримали від Антанти, зокрема від Франції – війська Й. Галлера, які й вирішили кінцевий момент польського завоювання Східної Галичини. Українська спільнота упиралась і в подальших роках – бойкотувала перепис населення, вибори, конфіскацію українських закладів, на це польський уряд чинив розправи – арешти, ув'язнення, депортації, жорстоке побиття, знищення всього українського. На такі прояви українці відповіли утворенням партизанських загонів, різних товариств «Сокіл», «Пласт», «Луг», «Українська Військова Організація» за допомогою яких давали гідну відсіч таким проявам, особливо відплатою в побитті, підпалами, саботажами.

Так в другій половині 20-х рр. ХХ ст. міжнародні політичні процеси ставали буденним явищем по всій Галичині, а також у Бережанах – в місті символі утворення та перебування в більшості часу УГА. Польський уряд на кожному кроці показував свою неправду, фальш і несправедливість і така форма правління найкраще популяризувала, а то й заохочувала громадянство вести на всіх ділянках життя безустанну боротьбу за свої належні права, за свою свободу. Для примирення населення Галичини розпочато «пацифікацію», в перекладі з польської – «умиротворення», яку проводив уряд Польщі на чолі з Ю. Пілсудським шляхом масових репресій щодо українського населення. Офіційною причиною пацифікації уряд назвав підпал 62 будинків, 87 stodol, 78 інших господарських будинків та 112 скирт збіжжя [13, с. 1964]. Та фактично – «зі сторони власників фільварків чи так званих посесорів діялись також надужиття, вони забезпечували урожай від пожежі, а коли він не дуже вдався і не можна було сподіватись доброго намолоту і доходу», то «самі дбали за якогось «підпальника» бо були «виплати асекураційної премії» і таким чином «діставав свою пайку» [10, с. 238]. Так переважно польські пани обдурювали свою владу, скидаючи провину на українців та українське підпілля, особливо на Українську Військову Організацію (УВО) та її наступника Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Пацифікація набирає обертів з вересня 1930 р.

Одночасно, польська влада через своїх агентів уміла перетягувати на свою сторону молодих провідників ОУН і як «добрі порадики» рекомендувати їм здійснювати саботажі за які потім садили у в'язницю тих, кого самі хотіли, покладаючи на них здійснене, для прикладу, варто зазначити, що по селах Бережанського повіту здійснено багато підпалів польських маєтків та збіжжя. В с. Кривому з наказу районного провідника І. Розп'ятовського здійснено такий підпал панського фільварку, а також планувалось в с. Голгочі, чи здійснено невідомо [8, арк. 139, 174–175]. У цілому в 1930 р. проведено, мабуть, найбільшу кількість підпалів, особливо у Львівському й Тернопільському воєводствах, в Тернопільському наймасовішими були такі повіти: Тернопільський – 18, Підгаєцький – 16, Бережанський – 15, Буцацький – 9 [7, арк. 10]. У звітах, що збереглись в архівних документах відзначено, що в Тернопільському та Бережанському повіті важливу роль відіграли гімназійні активісти які перебували в УВО–ОУН [7, арк. 34]. А три повіти Тернопільський, Бережанський в яких були руська та русько-польська гімназії й Підгаєцький, з якого багато навчались у них, «ширили протидержавну роботу» особливо «під час канікул в своїх родинних місцевостях і околицях» [7, арк. 36]. Одночасно серед населення витали чутки про скоре українське повстання, що викликало страх за своє життя, пригнічення і паніку серед польської спільноти [6, арк. 66]. Хоч такі чутки найбільше розпускали саме поляки, а не українці.

Бережанець В. Бемко, аналізуючи пацифікацію, її причини і події описував так: «Поляки завжди дивились на українців як на нищий елемент за них, – вони мали панувати, а українці мали служити, – вони ж прецінь шляхта, а тамті прості хлопи... Тому сам факт, що ті «хлопи – чернь» як їх вчив Заґлоба–Сенкевіч – посміли вхопити ініціативу в свої руки для створення власної від нікого незалежної Української Держави – кинув їх в шалену лютю, вони ж мали на тій території жити – панувати, а хлоп мав робити і своєю працею годувати панів!», «займанщину на західніх землях України, можна коротко схарактеризувати, як час насильства, злочинства, ошуканства і часто-густо звичайного бандитизму» [10, с. 220]. «Всі знали, що ті напади поліції і вандальське нищення українського майна переводиться на усіх українських землях в границях Польщі, за наказом польського уряду Пілсудського» [10, с. 237], «можна з цілою рішучістю ствердити, що ті пацифікації наміченої поляками мети – залякати, пригнобити та позбавити всяких надій на кращу долю українського населення – не досягнули! Навпаки! Далі палали скирти на панських ланах, горіли

фільварки, тут і там двори колоністів, почали падати стріли...» [10, с. 237]. Стало зрозуміло, що залякуваннями, побиттями і арештами не можна зламати української волі та духу до творення незалежної Української держави, тому польська влада розпочала пацифікацію.

Першочерговими «для умиротворення були Бібрський, Бережанський, Підгаєцький та Рогатинський повіти», що узгодили на нараді в Рогатині 18 вересня 1930 р., а війська введено вже 20 вересня [6, арк. 57]. Масштабна репресивна акція розгорнулася з 20 чисел вересня: 20 вересня компактні загони поліції були введені в села Тернопільського повіту, а 21 вересня – в села Бібрського, Бережанського і Підгаєцького повітів. Шляхи і завдання репресивної акції ухвалено 23 вересня на нараді Міністерства внутрішніх справ і доведено до відома львівського й тернопільського воєвод. На період з 20 по 29 вересня, задіяно 17 рот поліції по 60 рядових кожна: 9 рот із школи поліції у Великих Мостах, 3 – з Львівського воєводства і по 2,5 – з Тернопільського та Станиславівського – тобто 1041 особи разом з офіцерами. З 26 вересня до акції долучилося військо 6, 9, 22 та 14 полків уланів і 6 полку кінних стрільців. Пацифікація силами поліції охопила 325 місцевостей в 16 повітах, а військова пацифікація – 168 місцевостей у 17 повітах; загалом проведено 5195 «ревізій» [6, арк. 55]. Як бачимо, далеко не мала кількість тих, хто мав розправлятися з українцями. М. Швагуляк пише, що для проведення каральної операції уряд використав спеціальні відділи поліції (17 рот загальною чисельністю понад тисячу осіб) і війська (10 ескадронів кавалерії), а також місцеві (повітові та волосні) поліційні підрозділи. Репресивні заходи польського уряду тривали від 14 вересня до кінця листопада 1930 р. У багатьох місцевостях проведено повторні каральні експедиції на українські села. Під час «умиротворювальної» операції застосовано протиправний принцип збірної відповідальності каральних дій поліції та військових відділів [16, с. 6].

У будинках розпочалися обшуки, як тоді говорили «ревізії», побиття, арешти й ув'язнення всіх «підозрілих» та «зрадників» польської держави. «Допити неблагонадійних» супроводжувались страшними побиттями, здійснювались «екзекуції» (тілесне покарання для добровільного чи примусового виконання рішень судових чи адміністративних органів), про що читаємо в архівних документах [5, арк. 28, 97–98]. Дуже жорстоким було побиття громадянина с.Вербів Підгаєцького повіту, син якого навчався у Рогатинській гімназії й якого підозрювали в саботажах, тож побиття батька було також дуже жорстоким, якого поставивши перед комісаром поліції з побиттями вчитували: «То ти український агітатор? То ти хочеш України? То твій син саботажник з рогатинської гімназії? То ти маєш зброю?» і т.д. [3, арк. 11]. Не менш лютими були знущання й над іншими українцями.

Польські військові, які прибували в села для умиротворення, не відрізнялись від поліції, також збивали і знущались, для прикладу варто розказати про капрала Гута який прибув зі своїм військом у с. Боків Підгаєцького повіту і прийшовши в двір одного селянина, забравши в них свиню і корм для худоби, добре збивши господаря, військові поставили його на коліна і говорили, що йому слід молитися за здоров'я ротмістра «щоб довго жив і проклятих кабанів бив», «щоби кінь ротмістра добре їв і здоров був» при тому добре збивали і заставляли молитися вголос, потім вибрили через голову пас волосся і насміхались [4, арк. 51].

Р.Скакун говорить, що «Згідно з офіційними даними, пацифікація силами поліції охопила 325 місцевостей у 15 повітах, а військова пацифікація – 168 місцевостей у 14 повітах; загалом проведено 5195 «ревізій». Всього ж у Галичині «умиротворено» близько 450 сіл з 3500» [15, с. 69]. Далі вказано, що в деяких повітах пацифікацію проводили і поліція й військовики, як наприклад у Бережанському та Бібрському, тому саме в них пройшло найбільше «ревізій» з 21 по 28 вересня 1930 р. в Бібрському повіті – 956 і охоплено 54 місцевостей, в Бережанському повіті – 916 «ревізій» у 13 місцевостях, далі йде Рогатинський – 745 «ревізій» – в 43 місц., Підгаєцькому пов. – 488 в 19 місц., Тернопільському – 469 в 23 міс., Яворівському 358 – 26 місц. і т.д. [15, с. 70]. Автор вказує, що «в багатьох селах число ревізій не перевищувало десятка, але в окремих повітах особливо суворо й багатократно, наприклад в селах Грегорів і Черче Рогатинського повіту – 53 і 52 відповідно, у селах Вибудів, Криве та Золота Слобода Бережанського повіту – 130, 150 і 160 раз відповідно» [15, с. 80–81]. Постає питання, що «ревізували» стільки раз? Відповідь: палили господарське майно українців, закривали різні українські організації і знищували їх майно, особливо «Просвіти», «Лугу», «Соколів» [9, арк. 35]. Поляки вважали, що українці «всі є більш чи менш винні і всі є більш чи менш небезпечні» [2, арк. 22], тому й так знущались.

У «Бережанській землі» читаємо про такі факти, що «пацифікація не минула і самих Бережан. В кінці вересня 1930-го р. ватага поліції приблизно яких 40 людей, влетіла з криком і гуком у будинок «Рідної Школи». Там на партері були кооператива «Народний Дім» та маґазин «Окружного Союзу Кооператив», а на першому поверсі – українська приватна школа, канцелярія адвоката д-ра В. Бемка... За одну хвилю запаси товарів у кооперативі та в магазинах мішки цукру, рижу, муки, круп, соли, поташу і безліч інших товарів посипались по підлогах – світа Божого не видно! На те все плила з бочок нафта, олива, оцет, вже й тріщать двері, вікна, вилітають шиби, летять рахункові книги

кооперативи, папери... Через пару хвилин – усе знищене вже й поламані столи, крісла. У той самий час інша група поліцаїв «господарить» у шкільних приміщеннях, понищивши усе шкільне приладдя. Інші вдерлися до адвокатської канцелярії д-ра В. Бемка і почали «на власну руку» без господаря урядували. Понищили реєстри, поламали друкарські машинки, образи, бібліотеку – зірвали паркетову підлогу, «бо там мала бути захована зброя», вкінці поламали двері, вікна і... подалися далі на розшуки. Інший відділ так званої поліції, нищив приватне майно пароха м.Бережан о. крил. Євсевія Бачинського...» тощо [10, с. 235].

Газета «Америка» (США) 20 листопада 1930 р. помістила лист бережанця, який також вказував на цей факт та описував інші: «Це Голготу перевищує, що терпить наш нарід. Ми були в селах Бережанського, Підгаєцького і Тернопільського повіту. В самих Бережанах знищили о. Евзєбія Бачинського, Українську Бурсу (гуртожиток для школярів і семінаристів), Бєсїду (приміщення громадської освітньої організації «Рідна Бєсїда»), Союз Кооператив, Українську Спїлку, адвокатські канцелярії д-ра Бемка і Західного і українських громадян (катех.о.Дубицький, радник Кордуба, Бородайки й інші). Як виглядало це знищення? Отже, поламані образи, столи, крісла, канапи з обдертим оббиттям, подушки з повипусканим пір'ям, конфїтурами (варенням) обмазані стїни, форте'яно із повириваними клавішами, струнами, у спїжарках (коморах) все змішане і залите нафтою – ані вікон, ані печей, ані підлоги й т.д. Це там, де є адміністраційні власти, а що на селї? Чи можеш собі уявити! А як били! Учнів, професорів (учителїв)! Те саме в Підгайцях. Додати мушу, що там поліція добре погуляла (полїційна карна експедиція була силою в 1.000 людей разом із 8 полком уланів із Терєбовлї, 6 із Станиславова і 14 зі Львова)» [14].

І хоч цитати, наведені вище, надто великі, та для того щоб передати весь колорит жахіття, додано ще декілька уривків з цієї статті: «У Вербовї збили о.Содомору так, що він дістав чорну меланхолїю. Його жінку Ірину і дочку Марїйку також тяжко побили. В хатї руїна. Учителя Романкова покалічено баґнетами і скутого убрали в сокільську шапку й бинду (стрічку) та скутого волочили по селї («Тєраз вєми кого бїць! Вїдаць же єстєсь Українєць! (Зараз знаємо кого бити! Одразу видно, що українєць!»), «В Морєнівцї священика Кмицикевича пощадили, але село, як по бурєвію. В дослівному значєнні усї хати порозшитї, бляха подїрявлєна як рєшєто, ґонтовї дахи поколенї, дахївка в черепках. Нї вікон, нї дверей, нї печей, узагалї руїна. Людє по лїсах укриваютьсє, як за часїв татарського лихолїття. В селї нема води, бо поліція спустила туди ґноївки і пір'я з подушок та перин. Майно розрабованє, стїжки порозкидуванї і змервлєні. Готовє збїжжє злите нафтою. Зґвалтували 4 дївчини. Свинї і товар зрабованї, кури пострілянї», «В Богатківцях о.Євґєна Мандзїя скатовано жахливим способом. Має вїсімнадцять тєтих ран баґнетом. Жандарм скавав чобїтьми йому на груди й так його толочив. Облили його гарячим варєним (киплячим) молоком, а вїдтак, приваливши шафою, лишили. У хатї нї одної цїлої рєчї. Вандалїзм дїйшов тут до вершка. Хрєсти поламано. Образи побито і попробовано Ісуса Христа й Матїр Божу баґнетами. Нї цїлої обстанови, нї знарядїв, словом нїчого. Валяютьсє повсюду куснї залїза вїд нової машини до шиття, з грамофону, цитри, скрипки, гїтари, годинника стїнного, начиннєя і т.п. Нї книжок цїлих, нї метрик, – взагалї все змішанє з саджєю з печей, склом, череп'ям, збїжжєм, мукою, крупою, снопами, ґноєм і т.п.» [14].

Загалом за липень-листопад 1930 року у зв'язку з саботажами заарештовано 1739 осіб (722 – у Львівському, 610 – у Тернопільському, 407 – у Станиславівському воєводствах), з яких 596 звільнено одразу після допиту [5, арк. 35-38]. В багатьох селах кількість ревїзїй не перевищувала десятка, але в окремих повітах, що – свїдомо або через брак організації і контролю над воячиною – пацифікувалисє особливо суворо – їх кількість вражає: у с. Наконєчно Яворївського повіту – 59; у с. Бушковичї Перемишльського повіту – 86; у селї Грегорїв та Черче Рогатинського повіту – 53 і 52 вїдповїдно; у селї Вїбудїв, Кривє та Золота Слобода Бережанського повіту – 130, 150 і 160 вїдповїдно. У деякї села загони вїйска або поліції поверталисє по два-три рази [7, арк. 10]. Та як свїдчать очевидцї й архївні документи, Бережанський та Бїбрський повіти стали найжахливїшим вогнищем розгулу пацифікації із всїма її проявами жорстокостї та страхїття.

Полїтична організація – Українське національно-демократичне об'єднаннє (далї – УНДО) на чолї з бережанцем Д.Лєвицьким пробувала вплинути на перебїг подїй в Галичинї щоб зменшити силу каральних операцій, митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький також намагавсє досягнути порозумїннєя з урядовими колами Варшави з метою зупинєннєя пацифікації, та їх дїї були безуспїшними. З кїнця верєснєя 1930 р. всї громадські організації припини свою дїяльнїсть, як звїтував комїсар поліції в Рудках: «З моменту початку пацифікації читальнї «Просвїти», кооперативи та інші примїщеннєя українських організацій стоять пустою, бо навїть найзавзятїшї члєни цих товариств боятьсє своєю присутнїстю в цих примїщеннєях скєрувати на себе око караючої влади» [6, арк. 85]. Тож поляки добре розумїли, що творять і якою є їх акція.

У 1930-х рр. розвинулася Організація Українських Націоналістів – ОУН» [10, с. 239]. Їх дїяльнїсть ставила перед собою надзвичайно велику мету – це була «їдея незалежної української держави, вїйшла вже в кров і кїсть усього українського населєннєя Бережанщини» [10, с. 241]. Завданнєя

оунівської організації були різними, та головне «бойові виступи проти поляків у яких брав участь весь актив» ОУН [10, с. 285]. В історії села Куропатники зазначено, що «в селі існувала організація юнацтва. Вона готувала до вступу в ОУН: вивчали історію України, заповіді українських націоналістів, їм видавали своєрідне посвідчення» [12, с. 421]. Вже з початку вересня 1930 р. у відповідь на активізацію українства, поляки по всій Східній Галичині почали репресії проти українського населення які супроводжувалися арештами, знущаннями польської поліції, жандармерії, влади. Багато людей, зокрема інтелігенції, засуджено до тюремного ув'язнення, кинуті в концтабори за «державну зраду». Тому організованість до ОУН стала не просто на часі, але і важливим кроком боротьби. В багатьох селах створювались маленькі групи тільки тих які собі довіряли і діяли з крайовою організацією. В «Бережанській землі» читаємо, що «члени ОУН були організовані «п'ятками», і бувало, що в селі існували й по кілька п'яток, що про себе не знали» [10, с. 285].

Житель Бережанщини С.Левицький дещо ширше пише про склад ОУН: «1938 р. мене призначено надрайонним провідником. У склад надрайону входило 28 сіл. Бережанський повіт мав три надрайони. Організаційна побудова сітки ОУН в тому часі виглядала так: станиця або одне село, підрайон – три села, район – дев'ять сіл, надрайон – 28 сіл, повіт – три надрайони. Моїми районними провідниками були: Когут з Августівки – перший район; Миськів з Ценева – другий район і Кусень Осип з Олесина мав третій район. В початках існування ОУН райони й надрайони були в одноособових складах. Провідником другого надрайону був Степан Гаврилук з Потока, а Бойко зі села Гиновичі – третього надрайону. 1938 р. всі села Бережанщини мали сильну і справну сітку ОУН» [11, с. 228]. Така діяльність була надзвичайно великою і важливою для українства. Жажливі події пацифікації обурювали всю українську спільноту, саме тому восени 1930 р. ОУН різко зростає, яка ставить собі за мету спочатку розвивати полки повітових організацій «Лугів» і «Соколів» і «ці товариства мусимо так виховувати і такий надати їм характер, щоб з них у відповідній хвилі зробити сотню війська» [1, арк. 26]. Тому організованість до ОУН стала не просто на часі, але і важливим кроком боротьби. Першочерговим завданням стояла відплата за страхіття які пережили українці, а далі все ж боротьба за від'єднання від Польщі й створення власної Української держави.

Підсумовуючи окреслені події, хочеться наголосити на тому, що новостворена Польська держава бачила Східну Галичину своєю невід'ємною територією і не бажала проводити в ній проукраїнську політику. Та на даній території більшість населення, а це приблизно 67 % були українці, і вимагали від польської влади рівності національної політики, на що отримали відмову. Головним проявом українського незадоволення було проголошення у 1918 р. Західноукраїнської народної республіки, а далі в 20-х рр. – бойкоти, саботажі, різноманітна боротьба за свої національні права та рівність. Польська влада у 1930 р. відповіла пацифікацією, нібито «умиротворенням», а фактично неймовірно жорстокою репресивною політикою проти всього українського. Це дало поштовх до створення революційно-радикальної ОУН, які готували свої сили для спротиву. Найважливішим і першочерговим осередком польського знущання стала Бережанщина, тому факти наведені в статті найбільше стосуються саме тієї території.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАІЛ України), ф. 205, оп. 1, спр. 964.
2. ЦДАІЛ України, спр. 1048.
3. Там само, ф. 344, оп. 1, спр. 553.
4. Там само, ф. 392, оп. 1, спр. 20.
5. Там само, оп. 1, спр. 22.
6. Держархів Львівської обл., ф. 121, оп. 3, спр. 600.
7. Там само, спр. 601.
8. Там само, спр. 621.
9. Там само, спр. 632.
10. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. В.Бемко] – Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с.
11. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник] – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – 899 с.
12. Бережанська земля. Книга пам'яті. Т. 3 / [упоряд. В.Савчук] – Тернопіль: «Збруч», 2006. – 795 с.
13. Енциклопедія українознавства / [упоряд. Кубійович В.] – В 11 т. – Т. 5. – Львів, 1996. – С.1605–2000.
14. На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. // Америка (США). – Нью-Йорк, 1978. – С. 35–37. – [Електронний ресурс]: <http://www.ji.lviv.ua/n28 texts/ pacufikacija.htm>; <http://history-ua.livejournal.com/316312.html>.
15. Скакун Р. Пацифікація. Польські репресії 1930 року в Галичині / Р.Скакун. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2012. – 171 с.
16. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 53 с.

Александра Троханяк

ПОЛЬСКАЯ РЕПРЕСИВНАЯ ПОЛИТИКА НАЧАЛА 1930-Х ГГ. В ГАЛИЧИНЕ

Рассматриваются национальные проблемные вопросы репрессивной политики польских властей на территории Галичины в начале 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: аресты, аресты, избияения, репрессии, поджоги.

Oleksandra Trohaniak

POLISH REPRESSIVE POLICY OF THE EARLY 1930S. IN GALICHINA

We consider the national problem questions the repressive policies of the Polish authorities in the territory of Galychyna in the early 30-ies.

Key words: arrest, imprisonment, beatings, persecution, arson.

УДК 930.1(477):94

Наталія Земзюліна

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ В СРСР

У статті зроблено спробу визначити основні ідеологічні та правові механізми формування гендерного паритету в СРСР. Вказано на шляхи соціалізації жінок через правову систему, а саме формування законодавчої бази, що дозволила жінкам стати повноправними членами суспільства, мати доступ до участі в управлінні тощо. Досліджено особливості ідеологічного впливу на процес емансипації та гендерного паритету в суспільстві. Показано зміни в поведінці представниць різних соціальних груп.

Ключові слова: гендерний паритет, законодавство, соціалізація, ідентичність, емансипація.

В сучасній історіографії закономірним стало те, що проблеми жіноцтва розглядаються в працях, присвячених питанням розбудови громадянського суспільства, державотворення, проведення економічних реформ. Проте, процес становлення жіночої історії мав певні етапи, кожен із яких вирізнявся як соціальним потребами, так і замовленнями.

Висвітлення різноманітних аспектів становища жінок радянської доби були предметом вивчення переважно економістів, соціологів, публіцистів. Здебільшого, такі дослідження носили репрезентативний характер, але були й такі, що містили й практичні дані. Держава не могла не рахуватися з процесами складання нової радянської жіночої ідентичності в умовах побутових і психологічних змін 1920–1930-х рр. Так, якщо в 1926 р., коли ще сильно відчувалися наслідки Першої світової та громадянської воєн, дисбаланс статей вимірювався цифрою в 5 млн на користь жінок, які складали 51,7 % всього населення країни, то в 1937 р. порушення у співвідношенні статей було більш різким. Чоловіків було менше, ніж жінок уже на 8,5 млн, а останні складали 52,7 % усього населення. Актуальність цієї розвідки обумовлена соціальними потребами, а саме пошуком витоків гендерної традиції в радянському суспільстві.

Метою публікації є дослідження ідеологічних та правових механізмів формування гендерного паритету в СРСР. Виокремлення загальних тенденцій та пошук явищ, характерних для визначеної політичної системи, в процесі емансипації та реалізації жінок.

Історіографія порушеного питання суттєво змінилася на початку 90-х рр. ХХ ст. і це пов'язано не лише з демократичними процесами в державі, а й з формуванням на пострадянському просторі нових наукових тенденцій, а саме становлення «жіночих досліджень». Як відомо, першими дослідниками жіночого питання в СРСР були лідери жіночого руху. Вони змушені були пропагувати нові стереотипи, ідеологічні настанови, формувати пролетарську свідомість серед жіночого населення. На них лежала відповідальність за можливість доступу жінок до державного управління, освіти, місцевого управління. Особливо різноманітні дослідження перших років становлення радянської влади. Їх автори шукають механізми залучення жінок до активної суспільної діяльності це роботи І. Арманд [1], Н. Крупської [2], О. Коллонтай [3–5], К. Самойлової [6], К. Ніколаєвої [7], С. Смидович [8] (останні в різні періоди очолювали жіночі кооперативні відділи) та ін.

Окрім суто ідеологічних питань, потрібно було вирішувати економічні завдання більшовики намагалися залучити жінок до реорганізації промисловості та сільського господарства. В цей період виходить низка статей, брошур, що мали сформувати абсолютно нове сприйняття суспільством жінки і жінкою суспільства. Як приклад, робота М. Шабурової «Жінка – велика сила» [9], де йдеться про позитивну роль жіночих організацій у справі залучення жінок у виробництво, подібні дослідження Л. Сталь [10], Н. Островської [11–12], Е. Бутузової [13] та інших [14–19].

Комплексні дослідження з історії вирішення жіночого питання носили характер історико-партійних нарисів, ґрунтувалися переважно на опублікованих статистичних матеріалах. У 1977 р. вийшла книга «Жінки Країни Рад», в якій автори узагальнили історію розвитку жіночого руху в СРСР [20]. У колективній монографії «Досвід КПРС у вирішенні жіночого питання» [21] під редакцією професора Н. Кондакової досліджувалися форми і методи діяльності партійних органів і громадських

організацій серед жінок упродовж 1917–1980-х рр. Основний висновок цих робіт – до часу їх написання жіноче питання в СРСР повністю вирішене [5].

Серед сучасних досліджень варто відзначити роботу американської дослідниці Е. Вуд «Баба і товариш: гендер і політика в революційній Росії» [22] в якій вона спробувала відповісти на питання, як могла російська жінка, що сприймалася раніше та й сама вважала себе простою «бабою», стати активним учасником революційних перетворень, брати участь у будівництві нового суспільства. Особливо зацікавила автора історія жінвідділів і їх політика з перевиховання жінок, діяльний внесок в яку внесла А. Коллонтай. Е. Вуд присвятила частину своєї роботи вивченню її ролі в подіях тих років [23].

Одним із основних аргументів більшовицької ідеології в жіночому питанні були рівні можливості для представництва чоловіків і жінок у сфері управління державою. Марксистська ідеологія наполегливо підкреслювала класовий характер права, як «засобу класового придушення». Інтереси і потреби жінок «трудящих» класів (робітників і селян) бачилися як загальні для всього пригнобленого населення і як протилежні інтересам гноблячої меншості, а суперечності, що існували між чоловіками і жінками працюючих класів, а також між, різними групами жінок, що належали до класу пригноблених (робітницями, дружинами робітників, селянками, домашньою прислугою і т.д.), фактично ігнорувалися. У той же час жінки з інших станів – купецтва, дворянства, духовництва, інтелігенції – були оголошені класово чужими і не одержали жодних політичних прав, про що свідчить ст. 22 Конституції 1919 р.: «Позбавляються виборчого права і права бути обраними такі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій: а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою; б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, зокрема прибутки з підприємництва, з маєтків і т. п.; в) приватні торговці, комерційні посередники; г) ченці і духовні настоятелі церков і релігійних культів; д) службовці і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени колишньої правлячої династії; е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою; ж) особи, засуджені за корисливі та ганебні вчинки реченець, усталений законом, або судовим вироком» [24, с. 264].

Відтак пролетарський варіант жіночої рівноправності відразу ж виключив зі сфери своїх об'єктів значну частину жіночого населення, але незаперечним досягненням радянської влади було проголошення рівності виборчих прав чоловіків і жінок. Це було юридичною гарантією для рівної участі жінок в управлінні державою.

Характеризуючи радянський етап виборчого процесу, зауважимо, що принципи виборчого права і побудови виборчих систем закріплювались у радянських конституціях, набували подальшого розвитку і детальної регламентації в законах та інших нормативно-правових актах. Конституція УСРР 1919 р. заклала основу системи виборчого права початкового етапу радянського періоду. Вона обґрунтовувала класовий підхід до формування органів влади і управління, декларувала виборність усіх органів знизу доверху і встановлювала багатоступінчасті вибори.

Практичне втілення ідеї рівної участі жінок в управлінській сфері у 1920-ті рр. здійснювалося шляхом створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок. Перед жінвідділами, що були невід'ємною частиною партійних структур у 1920-ті рр., поставили завдання «будити широкі маси жінок, зв'язувати їх з партією, удержувати під її впливом» [25, с. 52]. Більш конкретно функції жінвідділів були визначені постановою ЦК РКП(б)У від 8 липня 1921 р., що зобов'язувала жінвідділи провадити агітацію серед трудящих жінок з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчати та спрямовувати діяльність парткомів у галузі роботи серед жінок, брати участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції з питань, пов'язаних із фактичним розкріпаченням жінок [26, с. 33]. Чітке визначення завдань і функцій жінвідділів стало свідченням того, що вони були не осередками жіночого руху, а виступали знаряддям партії в ідеологічній роботі серед жінок. У телеграмі на ім'я секретаря ЦК РКП(б) М. Крестинського від ЦК РКП(б)У 16 січня 1920 р. йшлося: «Робота серед жінок гальмується відсутністю працівників. Командуйте Самойлову, інших для постановки роботи...» [27, с. 215]. Перший в Україні жінвідділ створено при Харківському губкомі КП(б)У. А із заснуванням відділу робітниць і селянок при Центральному комітеті КП(б)У в січні 1920 р. розпочалася систематична робота партії серед жінок. Потягом 1920-х рр. очільницями жінвідділу при ЦК КП(б)У були К. Самойлова, В. Мойрова, О. Кравченко, М. Левкович, О. Пілацька. Керівництво роботою серед жінок на місцях здійснювали губернські, повітові та районні жінвідділи при партійних комітетах, які станом на 1925 р. охопили своїм впливом 1,5 млн жінок [28, с. 139].

А втім, більшовикам не вдавалося за короткий час зламати суспільну свідомість, і переважна більшість чоловічого населення продовжувала вважати жінку істотою асоціальною, нездатною до самостійного мислення і діяльності. Про це свідчать і архівні матеріали. Так, у доповідній записці НК РСІ УСРР про наслідки перевірки роботи по залученню жінок до соціального будівництва читаємо: «Опір й нехтування голів сільрад жінок від членів рад чоловіків почалося з першого ж дня, що дуже

впливає на авторитет сільрад. Комісія Обухівського РВК примушена констатувати, що виборці зменшують свою явку на засідання пленумів рад, де головують жінки, пересічно на 5,6 чоловік. Жіноцтво збільшує свою явку пересічно на 2 чоловіки проти засідань, де головують чоловіки» В цій ж записці далі: «На Дніпропетровщині часто-густо чоловіки перешкоджали явці жінок на зібрання» [27, с. 20]. Найважче було працювати активістам на селі, де чоловіки просто не відпускали своїх дружин на збори. З цієї причини у перші роки після революції волосні з'їзди селян і селянок проводили окремо.

Упродовж 1923–1927 рр. зафіксовано особливу активність жінок-селянок у радах, органах кооперації та культурно-побутових закладах. Вони виявляли ініціативу, ретельно ставилися до роботи. Об'єктивним свідченням активізації соціального життя жінок є зростання їх чисельності у місцевих органах влади. У 1923 р. по УСРР усільради обрано 2 % жінок, а в 1927 р. – вже майже 10 %.

В Європі найвідсталішою в культурному, суспільному житті соціальною групою досліджуваного періоду вважалися селяни. В Східній Європі саме селянки все активніше залучалися до соціального життя, і мати у сільраді чи в будь-якому іншому органі влади чи представництва жінку ставало модним. Утім, мода, точніше виконання ідеологічних настанов було однією із причин обрання жінок. Відсоток їх присутності в органах влади не відповідав тій ролі, яку виконувала селянка у господарському житті соціуму. Жінку обирали неохоче, чоловіки не поспішали змінювати свій погляд на інтелектуальні та організаторські можливості представниць слабкої статі. До того ж, залучення жінок до соціальної діяльності на селі часто відбувалося адміністративними методами, «за рознарядкою». Так, об'єднане засідання Президії Білоцерківської ОКК та колегії РСІ за підсумками перевірки виконання місцевими організаціями постанов Уряду та попередніх постанов Колегії РСІ щодо залучення працюючих жінок округи до соціалістичного будівництва постановило: «1) Рішуче посилити систематичне висування робітниць, наймичок та колгоспниць-біднячок і середнячок на провідну роботу у Виконкомах, Радах, господарських, професійних, громадських організаціях і колгоспах, забезпечити найсприятливіші умови праці висуваних. 2) У зв'язку з закінченням перевірки й чистки низового радапарату Райвиконкомам за участю профорганізацій поповнити вичищених не менш, як на 30% робітницями, наймичками, біднячками і середнячками, зокрема з активу бригад по обслідуванню й перевірці установ. 3) Максимально залучити жінделегаток та актив жіноцтва до практичної роботи рад, звернути особливу увагу на широке притягнення жінок через Секції до боротьби з бюрократизмом, тяганиною й перекручуванням класової лінії партії та радвлади. 4) Поголовно залучити до організації КИС всіх наймичок та біднячок-колгоспниць. 5) Збільшити жіночий склад у лавах робітничо-селянської Міліції не менш як на 5 жінок, для кращого та широкого обслуговування жіноцтва в адміністративній справі висунути на роботу в судово-слідчих органах округи 2 жінки. 6) Збільшити кількість жінок до 40% в апараті громадських обвинувателів і групах сприяння» [27, с. 22].

Багатівікова традиція залежності від чоловіків привчила жінку, особливо селянку, до соціальної пасивності. Над жінкою, та й над усім суспільством тяжіло усвідомлення того, що управління – це обов'язок і привілей чоловіка. При висуванні жінки у сільраду їй влаштовували своєрідні іспити на «соціальну зрілість», і найменша помилка закінчувалася висновком, що жінка не здатна виконувати чоловічу роботу. Доказом правильності наших суджень є зміст архівних документів. Наприклад, «Всього по 17 округах (Одеса, АМСРР, Кременчук, Суми, Волинь, Ніжин, Проскурів, Мелітополь, Лубни, Каменець, Київ, Умань, Чернігів, Конотоп, Миколаїв, Полтава й Каменець-Подільський) обрано 231 чоловік сільрад. Знято за весь час по різних мотивах 47 жінок (20%). Цікаво відзначити, що за перекручування класової лінії та по чистці радапарату знято 12 жінок голів сільрад (25%)». Мотиви усунення жінок з посад голів сільрад: «Одеса відмічає таке: Знято 4 голови за перекручування класової лінії, а 1 за постановою комісії по чистці радапарату (несплата податку заможними верствами села, які знаходили захист з боку голів с/р., недостатня письменність, що перешкоджала засвоїти директиви вищих органів). АМСРР повідомляє, що причини усунення більшість невпорання. Є 2 випадки усунення підпадання під вплив куркуля, зв'язок з ними, а також гальмування міроприємств щодо заступу на куркуля. Суми повідомляє, що одну жінку усунено з посади за неетичні вчинки. На Волині – одна з жінок висунута на голову Райсудземкомісії. Друга була усунена в зв'язку з непередготовленістю та мало писемністю, щоб її не скомпрометувати. В Миколаївській окрузі – знято за бездіяльність, зв'язок з куркульством, одну як дочку великого землевласника, та одну за дискредитації Рад влади. В Полтаві – 3 жінки залишили роботу через перехід на іншу роботу, по одній відмовилося та через хворобу» [27, с. 23].

Хоча свою придатність до роботи у соціальній сфері жінки доводили регулярно: «Одеса зазначає, що значна частина жінок – голів сільрад зуміла цілком справитися зі своєю роботою... З Волині пишуть, що більшість голів сільрад – жінок себе виправдали. Київ зазначає, що більшість голів сільрад-жінок перемогли труднощі, що повстали в їх практичній роботі, перемогли вони до

певної міри й опір, що чинили консервативні члени рад – чоловіки. Київський ОВК констатує, що жіночі сільради своєчасно реагували на завдання вищих органів влади... й навіть у де в чому краще справилися з роботою щодо виконання планів засівних компаній, запровадження агромінімуму, організації суцільних засівів тощо» [27, с. 23]. «На Артемівщині – в Константинівському районі в Сатуринській сільраді жінка – голова ради, яка закінчила Всеукраїнські курси в Харкові в 1929 р., виконала всі компанії з перевищенням, як-то: хлібозаготівлю – 117 %, сільгосподатку – 99,2 %, за що сільрада одержала премію. У Сергієвській сільраді, Краматорського району, де голова теж жінка – виконано останню засівкомпанію на 104 %, плана хлібозаготівлі виконано на 125,8 %, продовольчі культури на 102,8 %» [27, с. 24].

Селянки-делегатки рад займалися питаннями господарського розвитку села чи району, організацією побуту і вихованням дітей, входили до складів ясельних комітетів, які збирали кошти для організації ясел і дитсадків та забезпечення їх продовольством. Для практичної діяльності серед жінок-трудівниць на фабриках і заводах створено інститут жінорганізаторів, однак найбільш масового характеру серед безпартійних жінок набула така форма роботи, як делегатські збори (конференції). Делегатки обиралися з-поміж безпартійних жінок, на місцевих зборах яких проводились систематичні заняття з політграмоти за програмою, складеною Центральним відділом робітниць і селянок. Делегатські збори використовувалися для залучення жінок у партію, під час яких проводилися «партійні дні делегатки». Таку форму роботи серед жінок уперше застосовано на I Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок (м. Харків, 1920), коли із 1105 делегаток з'їзду 253 жінки прийнято кандидатками у члени РКП(б) [29, с. 120]. Делегатські збори були формою поширення серед жіноцтва партійних рішень та залучення жінок до їх виконання. Упродовж 1920-х рр. кількість делегаток постійно зростала. У 1922 р. в Україні нараховувалося близько 15 тис. делегаток, у 1924 р. – 44,8 тис., на початку 1926 р. – 69,2 тис. [26]. У 1920–1928 рр. школу делегатських конференцій в УРСР пройшло понад 300 тис. жінок.

У документах більшовиків у передреволюційні і перші післяреволюційні роки постійно зустрічаються згадування про необхідність «залучення жінок до самостійної участі», «повного звільнення жінки», «переробки зашкарублених, закостенілих порядків». Сам тон цих заяв, незважаючи на їх загальну визвольну спрямованість, постійно ставить працюючу жінку в позицію «одержувача» дарунків. Після революції ніхто з більшовицьких лідерів не очікував, що жінка в дійсності візьме на себе рішення політичних проблем. Жінки мали поступово усвідомити ступінь отриманої свободи і допомогти їм у цьому повинні були чоловіки-пролетарі. Активізація політичної участі жінок мислилася як «закономірний» перехід від досягнення елементарної загальноосвітньої грамотності і сучасних (для того часу) уявлень про гігієну до політичної грамотності, а від грамотності – до активності. Передбачалося, що навчившись читати слова, написані в політичних деклараціях більшовиків, жінка працюючого класу буде діяти відповідно до них, тому що «справжні» інтереси будь-якої працюючої жінки цілком збігаються з пропагованими завданнями. Подібні погляди на жіночу політичну участь виглядають сьогодні видаються утопічними, однак у ті часи вони викликали сумнів лише в деяких із більшовицьких лідерів.

У перше десятиліття після революції жінки залишалися меншістю у більшовицькій партії й особливо в її керівництві, вважаючись несамотійними, такими, що потребують керівництва і підтримки. У роки непу кількість жінок – членів партії навіть зменшилася в порівнянні з роками революції, що, мабуть, зв'язано з появою інших можливостей для реалізації жіночої активності. Так, частка жінок України в компартії у 1922 р. становила 7,7 % [26, с. 14]. У дні ленінського призову, проголошеного Пленумом ЦК РКП(б) у січні 1924 р., лави партії поповнилися 2253 робітницями, що, однак, становило лише 7,5 % усіх прийнятих в РКП(б) від українського пролетаріату. Загальна кількість жінок-партійок зросла з 5927 до ленінського призову до 8180 – після нього [30, с. 12].

У перші роки після революції, партія поповнювалася головню за рахунок тих, хто до революції стояв унизу соціальних сходів, хто від більшовицької революції щось отримав, а тому був зацікавлений боротися за зміцнення комуністичного режиму. Перед більшовиками стояло завдання будь-яким чином утримати захоплену владу. І не тільки утримати, але й зміцнити і, відповідно до більшовицької доктрини, поширити її на увесь світ. Але для цього необхідно було індустріалізувати країну і побудувати воєнну промисловість. Тому наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулася зміна політичного курсу радянського суспільства у бік подальшої централізації, монопольного керівництва партією усіма сферами життя, що призвело і до зміни становища жінок. Вони стали розглядатися як важливе знаряддя соціалістичного будівництва.

Після реорганізації партапарату в січні 1930 р. жінвідділи були ліквідовані, а їх функції перейшли до секторів з роботи серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових компаній парткомів.

З початком «розкуркулення» селян в Україні ліквідовано 550 тис. селянських господарств [31, с. 275]. Насильницькому об'єднанню селян у колгоспи найбільший опір чинили жінки. Після кількох

селянських «жіночих революцій» чи «бабських бунтів» ВКП(б) усвідомила важливість «більшовизації селянок» [32, с. 355]. Уже в червні 1929 р. компартія провела Всеукраїнський з'їзд колгоспниць, який закликав жінок сприяти поширенню колгоспів. Соціалістичне змагання, що вже існувало у промисловості, поширене і на село. Значну роль відігравали у ньому жінки. Вони ставали бригадирами і ланковими. З 1936 р. набув поширення новаторський рух п'ятисотинець у збиранні цукрових буряків, який розпочала ланкова колгоспу «Комінтерн» Марія Демченко. Колгоспниці активно освоювали нові сільськогосподарські професії трактористок та комбайнерок.

Одночасно з «розкуркуленням» розпочалися репресії проти тих політичних діячів, які повернулися в Україну і були ідеологами українського національного відродження. Одним із перших політичних процесів, розпочатих у 1930 р. компартією проти української інтелігенції, був судовий процес над неіснуючою Спілкою визволення України. У діяльності СВУ звинувачено близько сорока чоловік, у тому числі жінки: активістка українських жіночих організацій Києва 1910-х рр. Людмила Старицька-Черняхівська, відомі письменниці і громадські діячки, представниці української інтелігенції Ганна Токарівська та Любов Жигмайло-Біднова [32, с. 352]. Долю багатьох репресованих українських інтелігенток у другій половині 1930-х рр. розділила дочка М. Грушевського Катерина Грушевська, життя якої обірвалось у таборах ГУЛАГ. 25 років провела у сталінських таборах Надія Суровцева – історик, активістка національного відродження, яку засуджено у 1927 р. Упродовж наступних років тисячі українських жінок опинилося в таборах за сфальсифікованими «справами», тисячі розділили долю батьків, чоловіків, засуджених як вороги народу. У цей час були репресовані комуністки В. Мойрова, О. Пілацька, які у 1920-і рр. очолювали жінвідділи ЦК КП(б)У та були активними учасниками процесу кооперації жінок, особливо селянок. Ініціювали відкриття кооперативних курсів проводили роботу по ліквідації неграмотності серед жінок, розбудовували соціальну сферу у вигляді створення дошкільних закладів, видали ряд просвітницьких брошур та статей. Наведені факти є яскравим прикладом того, що норми сталінської Конституції щодо політичних прав і свобод громадян були деклараціями.

Отже, якщо говорити про Східну Європу то радянській проект жіночої емансипації містив уявлення про бажаний кінцевий результат, ідеал – нову радянську жінку, що на рівні з чоловіком буде розбудовувати новий суспільний лад. Ці уявлення, хоча і базувалися на марксистській доктрині, наповнювались конкретним змістом під впливом реалій тогочасного життя. Нова жінка поставала в якості носія активного та потужного соціального потенціалу. Це, безумовно, позитивне явище, але прогресивний в цілому радянський проект, в самій своїй суті містив обмеження щодо розвитку процесу емансипації жінки, оскільки влада, підтримуючи цей процес, одночасно скеровувала його у власних інтересах: визначала його зміст, сама формулювала прагнення та інтереси жінок. Політика в жіночому питанні створювалась чоловічою більшістю, «нові» норми стосунків між чоловіком та жінкою змінились, але лишались за своїм характером андроцентричними. Вирішення жіночого питання в СРСР ще довго залишалось показовою моделлю та мрією всієї прогресивної частини жіноцтва, але чи усвідомлювали вони до кінця шляхи реалізації цієї мрії. Скільки жінок стали вигнанцями, або змушені були в екстремальних умовах прилаштовуватись до нових суспільних норм.

Список використаних джерел

1. Арманд И. Ф. Коммунистическая партия и организация работниц: сб. статей / И. Арманд. – М.: Госиздат, 1919. – 340 с.
2. Крупская Н. О работе среди женщин: Сборник статей с краткой биографией / Н. Крупская. – М.: Л.: Госиздат, 1926. – 156 с.
3. Коллонтай А. Работница за год революции / А. Коллонтай. – М.: Книгоиздательство «Коммунизм», 1918. – 35 с.
4. Коллонтай А. Работница и крестьянка в Советской России / А. Коллонтай. – М., 1921. – 416 с.
5. Коллонтай А. Положение женщины в эволюции хозяйства (Лекции, читанные в Университете имени Я.М.Свердлова). – 1987. – Vol. 49. – № 4. – Р. 893–902.
6. Самойлова К. Работницы в Российской революции / К. Самойлова. – Петроград, 1919. – 44 с.
7. Николаева М. Е. Ленин и раскрепощение трудящейся женщины / М. Е. Николаева. – Ленинград, 1924. – 88 с.
8. Смидович С. Работница и крестьянка в Октябрьской революции / С. Смидович. – М.; Ленинград: Гос. изд., 1927. – 148 с.
9. Шабурова М. Женщина – большая сила / М. Шабурова. – М.: Партиздат, 1935. – 195 с.
10. Сталь Л. Что нам могут дать районные думы / Л. Сталь // Работница. – 1917. – № 1–2. – С. 7–8.
11. Островская Н. Вовлечение работниц и крестьянок в кооперативное строительство / Н. Островская // Коммунистка. – 1924. – № 3. – С. 23.
12. Островская Н. Несколько слов о потребительской кооперации / Н. Островская // Коммунистка. – 1922. – № 8–9. – С. 24–25.
13. Бутузова Е. Режим экономии и работа по кооперированию женщин / Е. Бутузова // Коммунистка. – 1926. – № 9. – С. 60–62.
14. Тюрберг С. Значение кооперации / С. Тюрберг // Женское дело. – 1917. – № 10. – С. 5–6.
15. Кооперация в домашнем хозяйстве // Журнал для хозяек. – 1917. – № 14–15. – С. 5–8.
16. Досекин В. Кооперация – друг работницы и крестьянки / В. Досекин // Работница. – 1923. – № 4. – С. 17.
17. Смидович С. Итоги всесоюзного совещания заведующих Отделами работниц и крестьянок / С. Смидович // Коммунистка. – 1924. – № 3. – С. 24.
18. Смидович С. Реорганизация быта за 10 лет пролетарской революции / С. Смидович // Коммунистка. – 1927. – № 9. – С. 73.
19. Как строить новый быт / под ред. П. Кожанного и Н. Пыжова. – М., 1925. – 90 с.
20. Женщины в

социалистическом строительстве СССР: Стенограмма Совещания женщин – членов ЦИК и ВЦИК – участниц 3-й сессии ЦИК СССР VI созыва и 3-й сессии ВЦИК XV созыва, 23–26 января 1933 г. – М., 1933. – 334 с. 21. Опыт КПСС в решении женского вопроса / под ред. проф. Н. И. Кондаковой. – М., 1981. – 467 с. 22. Wood E. A. The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia / E.A. Wood. – Bloomington, 1997. – 567 p. 23. Waters E. Female Form in Soviet Political Iconography // Clements B. And others (eds.) Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation. Berkeley. – Los Angeles; Oxford, 1991. – P. 130–136. 24. История Советской Конституции. 1917–1956. – М.: Госиздат, 1957. – 1046 с. 25. Крупская Н. Клара Цеткин / Н. Крупская. – М., 1933. 26. Шарова Т. П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины; автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 / Т. П. Шарова. – О., 1990 – 18 с. 27. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 10, д. 146, 540 л. 28. Кулик В. Тверитянки в 1917 году / В. Кулик // Женщины. История. Общество: сб. науч. трудов. – Тверь, 1999. – Вып. 1. – С. 138–142. 29. Курченко Т. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925) / Т. Курченко // Научные труды по истории КПСС. – 1987. – Вып. 1. – С. 120. 30. Курченко Т. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов: автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Т. Курченко. – К., 1990. – 26 с. 31. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1977–1979. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – 608 с. 32. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

Наталья Земзюлина

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТА В СССР

В статье сделана попытка определить основные идеологические и правовые механизмы формирования гендерного паритета в СССР. Указано на пути социализации женщин через правовую систему, а именно формирование законодательной базы, которая позволила женщинам стать полноправными членами общества, иметь доступ к участию в управлении и т. д. Исследованы особенности идеологического влияния на процесс эмансипации и гендерного паритета в обществе. Показано изменения в поведении представительниц разных социальных групп.

Ключевые слова: гендерный паритет, законодательство, социализация, идентичность, эмансипация.

Natalia Zemzulina

IDEOLOGICAL AND LEGAL MECHANISMS OF GENDER PARITY IN THE USSR

The article attempts to identify the main ideological and legal mechanisms of gender parity in the USSR. Specified on ways of socialization of women through the legal system, namely the formation of the legislative framework that allowed women to become full members of society have access to participation in management and so on. The features of ideological influence on the process of emancipation and gender parity in society. Showing changes in behavior of representatives of different social groups.

Key words: gender equality, legislation, socialization, identity, emancipation.

УДК 947.084.3/6 (477.82)

Ярослава Мартинюк

**ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ОРГАНІВ
САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1919–1939 РР.)**

Пропоноване дослідження стосується того історичного періоду, коли частина західноукраїнських земель, у тому числі Західна Волинь, входили до складу Другої Речіпосполитої. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період, надзвичайно насичений різноманітними подіями в економічному, суспільно-політичному, культурному житті краю. Одним із таких явищ є становлення та функціонування на Волині інституту територіального самоврядування. У статті розглянуто шляхи та методи здійснення фінансового забезпечення роботи самоуправ. Підкреслено значення досвіду самоврядних інституцій у цій сфері. Визначено основні помилки та прорахунки у їх фінансовій та економічній діяльності.

Ключові слова: самоврядування, податкова політика, економічна криза, фінанси.

Вивчення проблеми становлення та функціонування на Волині в міжвоєнний період інституту самоврядування викликане цілою низкою причин. По-перше, територіальне самоуправління відіграло важливу роль у житті Волинського воєводства. У кожному повіті і гміні, сільській громаді та місті краю існували виборні органи, котрі були покликані виконувати відповідні завдання в галузі господарчого, суспільно-політичного й культурного життя регіону. По-друге, у 20–30-х рр. ХХ ст. українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими, що також позначилось на структурі і діяльності органів місцевого самоврядування. По-третє, в час, коли формується нова система територіального управління нашої держави, налагоджуються і встановлюються шляхи та механізми вирішення найгостріших проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, науковий аналіз історичного досвіду окремих регіонів України стає особливо необхідним. Отже, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення.

Слід відмітити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з історією створення та діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речіпосполитій зробили польські вчені – історики та правознавці. У сучасній польській історіографії помітним є зростання інтересу до дослідження історичних процесів, котрі відбувались в Другій Речіпосполитій, враховуючи й Волинське воєводство, у період між двома світовими війнами [1–4]. Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність низки праць польських науковців, у яких висвітлюються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання. Ліквідовуючи цю прогалину, розглянемо основні шляхи та методи здійснення фінансування діяльності органів територіального самоврядування на Волині у міжвоєнний період, а також уроки та прорахунки роботи самоврядних інституцій у цій сфері.

Самоврядування було позбавлене можливості серйозного впливу на політичне життя регіону, тому основну роль воно відіграло у його господарчій та соціальній сферах. Виконання цих завдань було можливим лише завдяки державним інвестиціям та кредитам, котрі виділяв уряд. Політичний хаос, гіперінфляція, неурегульовані людські і майнові стосунки доводили, що без планової інвестиційної діяльності відбудова знищеного війною господарства неможлива.

Фінансова та інвестиційна політика держави на Волині розпочалась ще в 1924 р. Проте глибока економічна криза кінця 1920-х рр. негативно відбилась на виконанні самоуправами запланованої програми праці. Жодна ділянка суспільного життя під час економічної кризи не втратила стільки можливостей для свого розвитку, як територіальне самоуправління. Про це яскраво свідчить порівняння бюджетів повітових союзів самоврядування періоду кризи із бюджетами другої половини 1930-х рр. (в 1928–1929 рр. загальна сума бюджетів всіх самоуправ становила 1,262 млн злотих, а в 1935–1936 рр. – 630 млн злотих) [5, с. 27].

В міру поглиблення кризи розмір прибутків самоуправ набував сталої тенденції до зменшення. Ситуація погіршилась ще й тому, що в цей важкий час державна влада покладала на самоврядування низку нових обов'язків, що призводило до значних витрат. Наприклад, сільську гміну поступово перетворено в бюрократичну інституцію, яка виконувала незліченну кількість доручень, що тягло за собою збільшення так званих адміністративних видатків, котрі поглинали більшу частину бюджетів через необхідність утримання цілої армії працівників. На інвестиційну діяльність, освіту та піднесення сільського господарства гміна мала можливість виділяти з своїх прибутків лише невелику їх частину: від 10 до 15 % [5, с. 28].

Особливості фінансування самоуправ та перелік можливих джерел їх доходів чітко окреслено законодавством Другої Речіпосполитої. Наприклад, органи міського самоуправління мали право користуватися власним майном; міськими підприємствами, торгівельними монополіями; позиками; одноразовими прибутками від продажу частини міського майна тощо [6, с. 252].

Одним із джерел прибутків міського самоврядування, було встановлення монополії самоуправ на купівлю та продаж деяких предметів торгівлі за винятком тих, що становили монополію держави. Міста також мали право отримувати позики на покриття «надзвичайних потреб, спричинених війною чи стихійним лихом», а також для інвестування у міське господарство. Такого роду позики були довгостроковими. На короткий термін міською радою брались позики з метою ліквідації тимчасової відсутності готівки в касі міста та для утворення оборотного капіталу [6, с. 253].

Окрім переліченого, законодавство надавало органам міського самоврядування право на стягнення різноманітних оплат та податків. Податки органи міського самоврядування могли стягувати у формі додатків до державних, а також у формі самостійних податків – безпосередніх та опосередкованих. Міські самоуправи самостійно визначали їх розміри та форми. Однак рішення міських рад щодо встановлення чи зміни оплат та податків (за винятком податку на торгівлю та промисли) вимагали дозволу державної адміністрації.

Повітові самоуправи, виконуючи покладені на них державною адміністрацією завдання, користувалися тими ж основними джерелами фінансування, що й органи міського та ґмінного самоврядування, а саме: власним майном; прибутками з підприємств, які знаходились у їх підпорядкуванні; стягнутими з населення на користь самоврядування спеціальними платежами, податками та повинностями; а також отримуваними від держави позиками та інвестиціями. На покриття надзвичайних потреб, зумовлених війною чи стихійним лихом, повітові союзи самоврядування могли отримувати довгострокові та короткострокові урядові позики.

Зазвичай, повітовим самоуправам на Волині у спадок залишилось майно колишнього земського самоврядування. Але лише в 1921 р. волинський воєвода окремим циркуляром видає розпорядження про початок реєстрації цього майна [7, с. 16]. З цією метою працівниками самоврядування здійснювався опис нерухомого та рухомого майна, що знаходилось на території того чи іншого повіту, наприклад, землі, промислових підприємств, цінних паперів, ґрунтових доріг, мостів, шкільних приміщень, телефону та телеграфу, машинного парку, тобто «майна, котре становило власність колишніх губернських та повітових земств, а також підпорядкованих їм шляхових, сільськогосподарських інституцій: тартаків, цегельень і т.п.» [8, с. 16].

Повітові союзи самоврядування, згідно із законодавством, також могли стягувати з населення податки. Наприклад, будинковий та земельний, дорожній та шинковий, торгівельний та ветеринарний. Окремо збирались податки за підписання угод, які торкались продажу лісу тощо [9, с. 382].

Розміри більшості податків визначались представниками державної влади. Наприклад, земельний податок, що стягувався з власників придатних для використання ґрунтів, встановлювався щорічним розпорядженням воєводи. Так само, як і будинковий податок, який сплачувався власниками будівель, що знаходились на території міст та сільських ґмін, і використовувались ними як торгівельні, промислові підприємства (окрім культових споруд та нерухомості, яка була власністю наукових та освітніх інституцій). Однак розміри окремих податків, наприклад, ветеринарного, який стягувався органами самоврядування і використовувався для створення і утримання санітарних та гігієнічних закладів, а також боротьби з епідеміями, визначались самоуправами самостійно. Затверджувалось це, як правило, відповідними рішеннями повітових сеймиків [10, арк. 43].

З метою впорядкування фінансів самоврядування і погодження цих фінансів з державною податковою системою, в дію впроваджено відповідні законодавчі акти [11, арк. 46]. Згідно із ними, на користь самоуправ стягувались такі додатки до державних податків: звичайний додаток до державного ґрунтового податку (сплачувався органам самоврядування згідно із ст.2 закону від 15 червня 1923 р. в сумі 100 % половини державного податку); надзвичайний 40 % додаток до державного ґрунтового податку (ст.14 закону від 15 червня 1923 р.); податок на нерухомість (стягувався згідно із законом від 11 серпня 1923 р. у формі 25 %-го додатку до державного податку на нерухомість); податок на промислові свідоцтва – у розмірі 30 % ціни на промислові свідоцтва та реєстраційні картки (закон від 15 липня 1923 р.); додаток до промислового податку – становив 50 % обороту будь-якого підприємства (при цьому на користь сільської ґміни припадало 25 % обороту підприємства (закон від 14 травня 1923 р. про промисловий податок); прибутковий податок згідно із законом «Про тимчасове врегулювання комунальних фінансів» (стягувався повітовими самоуправами в розмірі 30 % державного прибуткового податку); так званий «спиртовий податок» згідно з ст.9 закону від 20 липня 1925 р. стягувався в розмірі 1 злотового на кожний літр спирту; податок на акцизні патенти, що сплачувався підприємствами, котрі виготовляли чи продавали спиртні напої (згідно із законом від 16 березня 1923 р. комунальний додаток до державного податку на акцизні патенти становив у першому випадку 100 %, а на продаж алкогольних виробів – 200 %

державної оплати за патент); додаток до податку на спадщину та дарунки (становить 10 % державного податку з тією ж назвою) [12, арк. 17].

Одночасно існували закріплені законодавством самостійні податки, які населення сплачувало органам самоврядування: податок на міські ґрунти – становив 1 % їх оціночної вартості (ст.4 закону «Про тимчасове врегулювання комунальних фінансів»); квартирний податок – стягувався в розмірі 25 % чиншової вартості житла; податок на надлишок житлової площі (залежав від кількості проживаючих у квартирі осіб); податок на будівництво та ремонт доріг – становив головну частину доходів самоуправ (він стягувався з платників ґрунтового, будинкового і промислового податків і залежав від розмірів останніх (закон від 10 грудня 1920 р.)); податок на окремих вид товарів, які привозяться до певного міста (розпорядження міністра внутрішніх справ від 4 лютого 1925 р.); податок на корисні копалини, у випадку їх існування на території органу самоврядування (він не міг перевищувати 1 % вартості мінералу (ст.5 закону «Про тимчасове врегулювання комунальних фінансів»); податок на опротестовані векселі в розмірі 2 % вексельної суми, стягуваний на користь тих ґмін, у межах яких представлено опротестований вексель [12, арк. 17].

Окрім цього, згадуваними вище законодавчими актами передбачались такі побори: готельний податок, податки на масові «забави і видовища», вивіски і рекламу, газове і електричне освітлення, полювання і утримання домашніх тварин, на транспортні засоби (автомобілі, карети, брички, верхових коней і т.п.).

І це далеко не повний перелік податків, котрі збирались на користь органів самоврядування. Всього податковим законодавством передбачалось більше 28 комунальних оплат та повинностей [12, арк. 18].

Не всі вони були справедливими і враховували реальний життєвий рівень населення воеводства як, наприклад, податок на утримання домашньої худоби, котрий насамперед відчутно шкодив інтересам найнезаможніших верств населення, для яких оподатковані кінь, корова чи коза були єдиним засобом для існування. Населенням сплачувались й так звані канцелярські оплати, а також за користування послугами комунальних закладів та установ, наприклад, за медичне обслуговування в лікарнях, утримання сиріт та інвалідів у притулках і т.д.

До комунальних податків належали також і спеціальні доплати, котрі стягувались з метою покриття коштів, витрачених на створення та утримання закладів громадського призначення. Ці доплати сплачувались власниками нерухомості і промислово-торгівельних підприємств (ст.31 закону «Про тимчасове врегулювання комунальних фінансів»). За несвоєчасну сплату податків та спеціальних оплат з боржників стягувався штраф у розмірі 1 % заборгованості за кожний місяць.

Ґмінні самоуправи були зобов'язані надавати повітовим союзам самоврядування необхідні дані стосовно оподаткування, а також виконувати всі розпорядження повітових органів самоуправління, зафіксовані у затверджених податкових статутах. Окрім цього, ґмінному самоврядуванню належала половина оплат від обороту нерухомості, зібраних на території сільської ґмини відповідним повітовим союзом самоуправління. Ця оплата називалась гербовим збором і її розмір залежав від вартості нерухомості. На користь повіту сплачувалось 4 % вартості, а 2 % належали ґміні [8, с. 8].

Вирішальний голос стосовно податків, оплат та повинностей, сплачуваних на користь самоуправ, належав міністерству внутрішніх справ в узгодженні із міністерством фінансів. Саме вони затверджували всі податкові статuti повітових союзів самоврядування. Оскільки ж міністерства при затвердженні комунальних податків керувались власними інтересами, то в дійсності ухвали сеймиків стосувались лише тих самостійних податків, які могли розраховувати на дозвіл наглядової влади. Самостійність податкової політики повітових сеймиків була досить відносною тому, що вона по суті проводилась не самоуправами, а центральною державною адміністрацією.

Вищезгаданими законодавчими актами основні джерела фінансування органів самоуправління (особливо сеймиків та сільських ґмін) ставились у залежність від державної податкової політики. Як відмічалось на з'їзді керівників повітових відділів восени 1924 р.: «Самоуправи залишились зв'язаними в самостійному виборі джерел фінансування там, де життя подекуди покладає на них щораз нові господарчі обов'язки, що перевищують місцеві потреби, змушуючи їх шукати нові засоби для існування [11, арк. 46]». Натомість передбачуваних законодавством коштів не вистачало на виконання найнеобхідніших завдань самоврядування, тих, які належали до категорії його обов'язків: на будівництво шкіл, на створення та утримання лікувальних закладів, притулків, на ремонт доріг, проведення самостійної підприємницької діяльності і т.д.

31 грудня 1935 р. президент Речіпосполитої видав декрет про зменшення та скасування деяких комунальних податків, що стало ще одним відчутним ударом по фінансовому становищу самоуправ [5, с. 27]. Одночасно зменшено тарифи деяких оплат, котрі стягувались на користь самоуправ (особливо міських), наприклад, за користування міськими торгами та бойнями, за перевезення залізницями вантажів; скасовано стоянкові та шлагбаумні оплати. Саме на підставі вищезазначеного декрету зменшено 50 %-ий додаток до державного ґрунтового податку, котрий був одним із головних

джерел прибутків повітових союзів самоврядування, зменшено надходження від промислового і квартирного податків, що, у свою чергу, призвело до скорочення розмірів бюджетів як повітових союзів самоврядування (наприклад, Луцький повіт у цей період втратив близько 120 тис. злотих), так і окремих міст воєводства [13, арк. 5].

Отже, інфляція та швидкий ріст дорожнечі вимагали від працівників органів самоврядування підприємницької ініціативи, у той час, коли фінансове законодавство «замкнуло» немало різних джерел доходів самоуправ.

Список використаних джерел

1. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981 / J.Kęsik. – Wrocław, 1995. – 116 s.
2. Kęsik J. Województwo wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów / J.Kęsik // Przegląd Wschodni. – 1997. – T.IV. – Z.1(13). – S.99–139.
3. Łuczak B. Kształtowanie się samorządu terytorialnego / B.Łuczak // Dyrektor Szkolny. – 1995. – №12. – S.5–6.
4. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W.Mędrzecki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. – 202 s.
5. Znicz. – 1936. – № 2.
6. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 27.
7. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1920. – № 46. – Poz.138.
8. Dziennik Urzędowy Województwa Wołyńskiego. – 1922. – №1. – Poz.166.
9. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – №61. – Poz.363.
10. Державний архів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 1844.
11. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 849.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 6, оп. 1, спр. 280.
13. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9-а, спр. 591.

Ярослава Мартынюк

ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАБОТЫ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ВОЛЫНИ (1919–1939 ГГ.)

Предлагаемое исследование касается того исторического периода, когда часть украинских земель, в том числе Западная Волынь, находились в составе Польского государства. Этот относительно короткий в хронологическом отношении период чрезвычайно насыщен разнообразными событиями в экономической, общественно-политической, культурной жизни края. Одним из них является становление и функционирование на Волыни в указанный исторический период института самоуправления. В статье рассмотрены пути и методы, которыми осуществлялось финансовое обеспечение работы органов территориального самоуправления. Подчеркнуто значение опыта самоуправления в этой сфере. Определены основные ошибки и просчеты в их финансовой и экономической деятельности.

Ключевые слова: самоуправление, налоговая политика, экономический кризис, финансы.

Yaroslava Martyniuk

THE FINANCIAL PROVIDING OF THE SELF-GOVERNING BODY'S ACTIVITY IN VOLYN (1919–1939)

The proposed study relates to the historical period when some lands, including Western Volyn, were part of Poland. This relatively short period of chronologically extremely rich variety of events in the economic, social, political and cultural life of the region. One such aspect is the establishment and functioning of Volyn in a designated historical period self-governing institute. The article describes the main stages of the self-governing body's foundation. The main directions and forms of the self-governing body's activity, the fundamentals of their financial policy are investigated. The results of their activities in the region are highlighted, and the achievements and shortcoming of the job are defined also.

Key words: self-governing, financial policy, economic crisis, finance.

УДК 3677.86:378

Леонід Кравчук

ПЕРЕБУДОВА МЕДИЦИНИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПРОЦЕСІ РАДЯНІЗАЦІЇ КРАЮ (ВЕРЕСЕНЬ 1939–1941 РР.)

У статті проаналізовано заходи нової радянської влади в одній з найважливіших ділянок життєдіяльності місцевого населення, а саме охорона здоров'я. Радянізація медицини Тернопільщини займала провідне місце в програмі перетворень радянської влади у вересні 1939 р. Зроблено аналіз якісного зрушення у всіх сферах медичного обслуговування місцевого населення області в порівнянні з попередньою польською владою.

Ключові слова: Тернопільська область, лікарні, рентгенівський апарат, санстанція, радянська влада.

Починаючи з вересня 1939 р. медицина Тернопільщини зазнає різких змін в порівнянні з попередньо польською системою охорони здоров'я яка була практично недоступна для Українського населення. Щоб залучитися підтримкою і довірою Галичан радянська влада робить медицину краю безкоштовною. До того ж різко змінилися принципи і методи діяльності всіх медичних закладів лікувального, профілактичного і консультативного напрямів [10, с. 55]. Радянські дослідники процесу становлення охорони здоров'я на західноукраїнських землях після їх приєднання до УРСР наголошували, що всі конкретні успіхи в поліпшенні медичного обслуговування населення були наслідком піклування Комуністичної партії і радянського уряду про здоров'я трудящих на основі принципу наближення медичної допомоги до населення, особливо до мешканців віддалених населених пунктів, що підтверджували відповідними архівними документами, такими як рішення Тернопільського облвиконкому, яким у березні 1940 р. затверджена мережа лікувальних установ, розміщених у сільській місцевості. Згідно із цим рішенням для медичного обслуговування сільського населення організувалося 96 сільських лікарських дільниць, з яких 14 – приписних, 19 – лікарсько-амбулаторних і 63 амбулаторних [7, с. 44].

Радянські історики медицини стверджують, що розбудова лікувально-профілактичних закладів на селі здійснювалась аж ніяк не за рахунок скорочення чи обмеження будівництва лікарень у містах. Як аргумент подаються фактичні та статистичні дані щодо кардинального поліпшення медичного обслуговування міського населення. Зокрема, повідомляється, що в Тернополі, як обласному центрі, розгортають роботу радянські заклади охорони здоров'я: у вересні 1940 р. діють 2 лікарні на 355 ліжок, де працюють 24 лікарі та 74 фахівці із середньою медичною освітою; крім того, функціонують 3 поліклініки, жіноча і дитяча консультації, кілька спеціалізованих диспансерів; відкрився пологовий будинок на 35 ліжок, який планували у 1941 р. розширити до 60 ліжок [8, с. 86].

Вже на перший фінансовий рік обласна влада розробляє детальні розділи бюджету у контексті витрат на фінансування медичного обслуговування населення. Бюджетом області на 1940 рік на охорону здоров'я виділялося 19,1 млн крб., з яких 70,6% йшли на фінансування лікувально-профілактичної мережі; 10,3% – на лікувально-профілактичну допомогу дітям; 9,4% – на санітарно-протиепідемічні заходи; 4,7% – на заходи по боротьбі з туберкульозом; 3,1% – на родильну допомогу; решта – інші лікувально-профілактичні заходи та організаційно-технічне обслуговування закладів медицини. Передбачались асигнування на капітальний ремонт установ лікувально-профілактичної мережі в обсязі 1,9 млн крб., з яких 0,4 млн крб. відпускалися на новостворювані заклади. Такі асигнування давали змогу до кінця 1940 р. організувати 444 медичних заклади, в тому числі закладів стаціонарної мережі – на 2972 ліжка.

Стартова база бюджетного 1940 р. складала 108 медичних установ на 1396 ліжок, де працювали 420 лікарів і 1098 осіб середнього медичного персоналу. На кінець бюджетного року кількість медичних установ мала зрости до 251, а кількість ліжок в них – до 1962. Бюджетом забезпечувались 16 лікарень в містах (на 1301 ліжко) і 22 лікарні в селах (на 511 ліжко). Лише 5 районів залишалися без лікарень, а 22 райони і всі міста забезпечувалися лікарнями упродовж бюджетного року.

В усіх містах і районних центрах створювались амбулаторії, а в усіх районах – фельдшерсько-акушерські курси. На кінець року кількість амбулаторій зростала до 93, фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів – до 103. бюджет області фінансував 2 протитуберкульозні лікарні на 50 ліжок і 2 протитуберкульозні санаторії для дорослих і для дітей по 50 ліжок у кожному.

Зростала мережа санітарно-протиепідемічних закладів: із 7 установ на початку року до 22 наприкінці. В цих установах кількість лікарських ставок збільшувалась з 25 до 67 одиниць.

Організовувались 14 санітарно-епідемічних станцій в містах і 4 міжрайонних санепідемстанції, 3 молочно-контрольні станції та 1 протималарійна станція.

Асигнувалися кошти на розширення мережі закладів охорони материнства і дитинства. Якщо на початок бюджетного року кількість таких установ складала 21 одиницю, то до його завершення мала зрости до 169. В тому числі, організовувались 3 родильних будинки на 45 ліжок, 82 акушерських пункти на 120 ліжок, 15 дитячих ясел в містах на 465 ліжок і 19 дитячих ясел в селах на 300 ліжок, будинок дитини на 80 ліжок, а також 32 консультації і 12 молочних кухонь. Як наслідок, в кожному районі області формувалися по 2–3 акушерських пункти, жіночі консультації в кожному місті і в 16 сільських районах, дитячі ясла в 11 містах в 19 сільських районних центрах. Бюджетні асигнування дозволяли утримувати по 2–3 шкільних лікарі і медсестри у кожному районі.

Бюджет виходив з таких річних норм утримання в основних медичних установах: на утримання 1 ліжка в міській лікарні – 5080 крб., з них 1649 крб. – на харчування хворого; 1 ліжка в сільській лікарні – відповідно 4266 крб. і 1074 крб.; 1 ліжка в родильному будинку – 8025 крб. і 1625 крб.; 1 місце в міських яслах – 1820 крб. і 750 крб.; 1 ліжка в протитуберкульозній лікарні – 6411 крб. і 2427 крб.

Із загальної суми асигнувань на охорону здоров'я 12,3 млн крб. припадало на бюджети районів, в середньому понад 300 тис. крб. на кожен район. Бюджетні асигнування 1940 р. на медичне обслуговування населення забезпечувало ріст мережі лікувально-профілактичних закладів і зростання чисельності медичних працівників. Якщо до 1939 р. на Тернопільщині на 1000 осіб населення припадало 0,46 лікарняних ліжок, в тому числі в містах по 3,6 ліжка, то в 1940 р. ці показники суттєво зростали: до 1,32 лікарняного ліжка по області, в тому числі в містах по 7,3 ліжка і в селах – по 0,46 ліжка (до 1939 р. в регіоні сільських лікарень не було). На цю ж кількість населення до 1939 р. припадало 0,06 лікаря, а в 1940 р. чисельність лікарів зросла вчетверо і складала 0,25 лікаря на 1000 осіб населення.

Невід'ємними від асигнувань на охорону здоров'я виступають затрати на соціальне забезпечення незахищених верств населення. На заходи соціального захисту бюджетом 1940 р. передбачалися асигнування в обсязі 2,04 млн крб., що розподілялися таким чином: на пенсії і допомогу інвалідам і їх родинам – 0,56 млн крб.; на утримання будинків інвалідів для дорослих – 1,2 млн крб.; на утримання будинків інвалідів для дітей – 0,2 млн крб.; на трудове влаштування і протезування інвалідів – 67 тис. крб. За рахунок бюджетних асигнувань передбачалося надання пенсій 950 інвалідам війни і 905 родинам інвалідів. З цих же асигнувань утримувалися 8 будинків інвалідів для дорослих на 486 осіб [9, с. 19–21].

У грудні 1939 р. у повітах області організовуються повітові відділи охорони здоров'я (повітздороввідділи) і санітарні комісії, що підпорядковувалися Охматдиту. Організовано 20 госпіталів з 939 ліжками, 19 поліклінік, у селах відкрито 50 амбулаторій. Запроваджено медичне обслуговування хворих через виклик лікаря додому. Увага охороні здоров'я дітей виявилась у відкритті 9 дитячих консультацій і 14 дитячих амбулаторій. У 5 повітах краю організовано санепідемстанції. У кожному місті почали працювати аптеки.

Про значні зрушення у справі медичного обслуговування населення постійно інформує обласна преса. З її повідомлень дізнаємося, що з ініціативи тимчасового управління у м. Тернополі розпочала роботу поліклініка, де з 8-ої до 16-ої години здійснюють прийом хворих 10 кваліфікованих лікарів всіх основних медичних спеціальностей. Працює рентгенівський кабінет. Лікарі поліклініки виїжджають у села для надання медичної допомоги їх мешканцям. Для потреб поліклініки виділено 2 автомашини. Щоденно медичний персонал надає лікарську допомогу 100–150 пацієнтам. Із 400 громадян, які приходять до тимчасового управління впродовж робочого дня, значна частина звертаються з проханням про відкриття лікарні. Вживаються заходи щодо задоволення цього звернення трудящих: вже підібрано медичний персонал, готується приміщення, і лікарня буде відкрита найближчим часом [1].

Обласний фінансовий відділ виділив Тернопільському міськздороввідділу кошти на придбання матеріалів для ремонту і розширення поліклініки. Буде реорганізовано другу міську лікарню, яку повністю забезпечать медичним персоналом відповідної кваліфікації. Готуються до відкриття пологові будинки і двоє дитячих ясел. В загальному, в обласному центрі на потреби медицини асигновано більше 4 млн крб., що будуть використані для забезпечення роботи діючих і новостворюваних медичних закладів. На цей час в області працюють 388 лікарів і 549 працівників середнього медичного персоналу. Із врахуванням побажань трудящих робота Тернопільської обласної поліклініки здійснюватиметься з 10-ої – до 18-ої години [2]. За рік, що минув з часу приходу радянської влади, медичні заклади Тернополя перебудували свою діяльність за радянськими принципами та змістом медичного обслуговування. Відкрито лікарню, де працюють 24 лікарі та 74 особи середнього медичного персоналу, тублікарню (7 лікарів і 10 осіб середнього медперсоналу), 3 поліклініки, дерматовенерологічний, протитуберкульозний і трахоматозний диспансери, 3 рентгенкабінети і 2 медпункти на підприємствах (тютюнова фабрика і друкарня). Створені

профілактичні установи: міська санітарна станція, молочно-контрольний пункт, санітарно-бактеріологічна лабораторія.

Для медичного обслуговування дітей в школах і дитячих садках встановлено спеціальний штат лікарів і медсестер. Організовано спеціальні медичні заклади для допомоги матері і дитині: жіночу та дитячу консультації, молочну кухню, дитячі ясла. За рік жіночу консультацію відвідала 4771 пацієнтка, а дитячу консультацію – 6034 дитини; молочна кухня обслужила 6075 дітей. У місті діє 5 державних аптек і одна аптека при Тернопільській міській лікарні. На кінець 1940 р. у Тернополі працюватимуть 25 медичних установ зі штатом 97 лікарів, 153 чоловіки середнього медичного персоналу, 125 санітарок і 142 чоловіки адміністративного персоналу. Лікарі здійснюють значну профілактично-виховну роботу медичного спрямування. зокрема, за рік вони прочитали 12 тис. тернополян 375 лекцій. Медустанови розгорнули соціалістичне змагання за кращу постановку лікувальної і профілактичної роботи [1].

Наприкінці 1939 р., незважаючи на окремі здобутки (організовано повітові відділи охорони здоров'я та санітарні комісії; в окремих містах відкриті поліклініки, а в селах – амбулаторії; розпочалось обслуговування хворих за викликом лікаря додому; відкрито дитячі консультації та амбулаторії; в деяких повітах створені санепідемстанції; в містах працюють аптеки), обласна система охорони здоров'я перебувала в незадовільному стані: повітові здороввідділи та санітарні комісії у більшості повітів не організовані; не створена обласна санепідемстанція; не функціонують дерматовенерологічний диспансер, станції швидкої допомоги, родильні будинки; критично не вистачає місць у лікарнях; не ведеться перепідготовка медичних кадрів; немає можливостей і засобів для розгортання належної санітарно-профілактичної і протиепідемічної роботи.

20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому приймає рішення про створення до 1 лютого 1940 р. в м. Тернополі обласної, а в усіх повітах – повітових санепідстанцій. У містах області вирішено організувати станції швидкої медичної допомоги, в кожному повітовому місті – дитячі медичні установи і жіночі консультації. У ці ж терміни в Тернополі передбачається венерологічного диспансеру. Для поліпшення охорони здоров'я матері і дитини облздороввідділ зобов'язано упродовж січня-лютого 1940 р. відкрити в містах і селах області родильні будинки з відповідним штатом медпрацівників. Голови повітвиконкомів і міськрад отримали доручення надати відповідні приміщення для медичних установ, забезпечити належне ставлення до життєвих потреб медичного персоналу (своєчасна виплата зарплати, сприяння у поліпшенні житлово-побутових умов, матеріально-технічна допомога у виконанні професійних обов'язків). Облздороввідділу вказано на необхідність організації курсів працівників медичних установ, особливо медсестер і акушерок [6, с.11].

Відділ охорони здоров'я Тернопільського облвиконкому, що складався з 45 штатних одиниць, зустрів системні труднощі в реалізації заходів медичного обслуговування населення краю. Насамперед, надання своєчасної і кваліфікованої медичної допомоги забруднювалося відсутністю належного шляхового сполучення між населеними пунктами, особливо у віддалених районах; значною віддаленістю повітових центрів від обласного і один від одного; наявністю фактично одного лише гужового транспорту.

Крім цього, не було ні технічної, ні фінансової змоги оснастити в достатній мірі необхідним медичним устаткуванням міські, районні і тим більше сільські лікувальні заклади. А з цієї причини неможливо було привезти до відповідних медико-санітарних норм не лише матеріальний стан лікувальних закладів, а й сам процес надання лікарської допомоги. Більшість лікарень, поліклінік, фельдшерсько-акушерських пунктів потребували ремонту та постійної матеріально-технічної та фінансової підтримки. Найбільше це стосувалося існуючих поліклінік, зубопротезної лабораторії, фізіотерапевтичного кабінету, дерматовенерологічного диспансеру. Майже всі лікарні мали пічне опалення, тому гостро стояла проблема забезпечення лікувальних закладів твердим паливом. Несвоєчасне підвезення палива з причини недостатньої кількості транспорту вело до погіршення температурного режиму в лікарнях і пов'язаних з ним негараздів [3, с.88].

Про конкретні фінансові проблеми в системі охорони здоров'я населення області свідчить рішення облвиконкому від 25 липня 1940 р. щодо скорочення позалімітних затрат в установах соціального забезпечення та охорони здоров'я в поточному році. Зокрема, затрати лише на ремонт і придбання обладнання для трьох будинків інвалідів зменшувалися на 13 тис. крб. Аналогічне скорочення затрат, але в різних розмірах здійснене і по інших закладах охорони здоров'я в області [5, с.46]. Влітку 1940 р. виникли значні труднощі в забезпеченні медичних закладів необхідними матеріалами, зокрема білизною. Проблема настільки загострилася, що була винесена на розгляд облвиконкому, який констатував: «По Тернопільській області за планом 1940 року відкриваються нові стаціонарні лікувальні заклади на 2972 ліжка, 677 профілактичних закладів і 24 санітарних установи. Для забезпечення зазначеної медичної мережі потрібно 49 420 шт. різної білизни. На цей час одержано централізованим постачанням 4707 штук білизни, що становить 8 % від потреби. Щоб забезпечити нормальну роботу лікувальних закладів і уникнути розповсюдження інфекційних

захворювань, необхідно ще одержати 44 713 штук білизни. З метою ліквідації зазначеного стану в лікарнях санкціонувати Облторгвідділ передачу Облздороввідділу білизни для лікарень на суму 80 тис. крб. із загального фонду» [6, с.11].

Незважаючи на широкомасштабні заходи, у новостворених повітах області через командно-бюрократичні методи сфера медичного обслуговування не змогла функціонувати повноцінно. Проблеми з надання медичних послуг населенню мали не лише об'єктивні, а й суб'єктивні причини, ґрунт для яких створювала система тотального партійно-адміністративного втручання в усі сфери суспільного життя краю, в тому числі в діяльність закладів охорони здоров'я. Місцеві керівники різних управлінських структур, які обов'язково були членами більшовицької партії та в більшості входили до складу партійних комітетів чи бюро, вважали за необхідне втручатись у діяльність всіх без виключення місцевих організацій та установ, не рахуючись із формами та методами такого втручання і не відчувуючи відповідальності за його наслідки.

Список використаних джерел

1. Вільне життя. – 15 вересня 1940. – № 206.
2. Вільне життя. – 25 квітня 1940.– № 86.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-9, оп. 1, спр. 105, арк. 88.
4. Там само, ф.-Р.1833, оп. 6, спр.18, арк. 44.
5. Там само, арк. 46.
6. Там само, спр. 2, арк.11.
7. Там само, спр. 33, арк.4.
8. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область / Голова ред. кол. Нечай С. П. – К.: Гол. ред. УРЕ,1973. – 640 с.
9. Місцеві бюджети Тернопільської області на 1940 рік / Відп. ред. Дробиш М. Г. – Тернополь: Видання Тернопільського облфінвідділу, 1940 – 114 с. – С. 19–21.
10. Рябишенко О. Г. Охорона здоров'я населення західних областей України / О. Г. Рябишенко. – Держмедвидав УРСР, 1963. – 89 с.

Леонид Кравчук

ПЕРЕСТРОЙКА МЕДИЦИНЫ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ В ПРОЦЕССЕ СОВЕТИЗАЦИИ КРАЯ (СЕНТЯБРЬ 1939–1941 ГГ.)

В статье проанализированы меры новой советской власти в одной из важнейших участков жизнедеятельности местного населения, а именно здравоохранение. Советизация медицины Тернопольщины занимала ведущее место в программе преобразований советской власти в сентябре 1939 г. Сделан анализ качественного сдвига во всех сферах медицинского обслуживания местного населения области по сравнению с предыдущей польской властью.

Ключевые слова: Тернопольская область, больницы, рентгеновский аппарат, санстанция, советская власть.

Leonid Kravchuk

PERESTROIKA MEDICINE DURING TERNOPIL SOVIETIZATION REGION (SEPTEMBER 1939–1941)

This article analyzes the activities of the new Soviet power in one of the most important areas of life of local people, as such health care. Sovietization in Medicine Ternopil region occupies a leading place in the transformation of Soviet power in September 1939. The analysis of the qualitative changes in all areas of health care local population of the region over the previous Polish government.

Key words: Ternopil region, hospitals, X-ray machine, sanitation center, the Soviet authorities.

УДК [355.01+(=411.16)]:(477.82)

Володимир Зиль

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ВОЛИНИ

У статті проаналізовано демографічні втрати єврейської національної меншини впродовж Другої світової війни на Волині. Окрема увага надається долі біженців-євреїв, які мігрували з території окупованої нацистами Польщі. У статті також розглядається демографічна політика нацистської влади стосовно євреїв Волині: процес масових екстермінацій єврейського населення – Голокосту на цих територіях. Наслідком цього стало майже повне зникнення єврейської національної меншини з етнічної карти краю.

Ключові слова: Друга світова війна, Волинь, Голокост, євреї, антисемітизм.

Демографічні процеси на Волині в період Другої світової війни в багатьох аспектах визначили перехід цього регіону від поліетнічності, яка вибудовувалася впродовж століть до моноетнічності. Традиційними найбільшими етнічними національними меншинами залишалися польська та єврейська. В іноземній та українській історіографії під особливим прицілом дослідників постійно перебувало питання українсько-польського збройного конфлікту. Водночас, тема Голокосту на Волині залишалася поза увагою широкого наукового кола, особливо в українській історіографії.

Завданням цієї статті є простеження трансформацій єврейської національної меншини впродовж Другої світової війни в соціально-демографічному аспекті та простежити процес майже повного зникнення євреїв з етнічної мапи Волині. Також аналізується питання демографічної політики влади стосовно єврейської національної меншини Волині.

Сферою інтересів західних дослідників також стало дослідження єврейської етнічної меншини Волині та її долі під час реалізації планів масового винищення цивільного населення німецькою окупаційною владою в рамках Голокосту. Монографія ізраїльського дослідника Ш.Спектора (Shmuel Spector) «The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944» присвячена суто Голокосту на Волині, де дослідник зібрав об'ємний матеріал усних свідчень та спогадів сучасників тих подій [1]. Загалом дослідження з точки зору автора дає уявлення про кількість жертв Голокосту на Волині, виконавців цих злочинів, особливості реалізації геноциду євреїв саме на Волині. Ш. Спектор, у своїх дослідженнях акцентує увагу на вагомій ролі колаборантів з місцевого українського населення у винищенні євреїв. Ймовірно, така позиція пояснюється надмірною увагою автора до радянської та польської історіографії та джерельної бази комуністичного періоду, що не могло не відобразитися на оцінках та висновках дослідника. Інший ізраїльський дослідник І. Арад у монографії «Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)» аналізує явище Голокосту загалом в Радянському Союзі та в різних його окупованих регіонах. В монографії автор простежує спільні та відмінні риси Голокосту залежно від регіональних особливостей [2]. Деякі фрагменти праці І.Арада цілком присвячені долі єврейської меншини, яка перебувала на території генерального округу «Волинь-Поділля». Загалом вищевказані дослідники в тій чи іншій мірі змогли висвітлити тло на якому відбувалися події Голокосту на Волині, з точки зору етнічної історії.

У російській історіографії найбільш масштабною та узагальнюючою стосовно теми долі єврейської національної меншини періоду Другої світової війни є праця І. Альтмана, «Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945», де розглядаються різні аспекти Голокосту, в тому числі соціально-демографічні [3].

У сучасній українській історіографії тема Голокосту на Волині розглядалася дослідниками А. Кругловим, Б. Забарком, І. Володарською, В. Надольською, М. Гоном [4], Р. Михальчуком [5] та ін. Так, дослідник А. Круглов звертає увагу на демографічні наслідки Другої світової війни для єврейської національної меншини України та Волині зокрема.

Єврейська етнічна меншина була третьою за чисельністю на Волині у міжвоєнний період, що підтверджується також статистичними даними перепису 1931 р. в Польщі. Загальна кількість євреїв у цей час у Волинському воєводстві становила 205545 осіб [6, s.30]. Рідною мовою більшість з них вважали іврит – 174157 осіб, що ж до віросповідання, то абсолютна більшість сповідувала іудаїзм. Переважна більшість – 124030 – мешканці міст, з яких в свою чергу 63610 євреїв мешкало у великих містах, понад 20000 мешканців. Саме у великих містах Волині єврейська меншина перебувала у більшості та перевищувала кількість поляків майже удвічі, а українців – майже утричі.

За різними оцінками, загальна кількість євреїв Волині на початок Другої світової війни становила близько 250 тис. осіб, з урахуванням природнього приросту населення впродовж 1931–1939 рр.

Точнішу деталізацію цих розрахунків зустрічаємо у дослідника А. Круглова, зокрема: Ровенська область – 112 тис. євреїв; Волинська область – 123 тис. Враховуючи Кременецьку округу Тернопільщини, кількість євреїв у довоєнний період оцінюється дослідником у 250 тис. осіб [7, с.71].

З початком Другої світової кількість євреїв Волині суттєво поповнилася біженцями, в основному євреями, які були вимушені обрати СРСР через загрозу життю у зв'язку з німецькою демографічною політикою на окупованих територіях. Нова нацистська влада не перешкоджала масовій міграції євреїв з підконтрольних територій через кордон погоджений з СРСР. З початку 1940 р. офіси Центрального управління по єврейській еміграції з центрами у Берліні та Відні, очолювані Р. Гейдріхом та А.Ейхманом зверталися до радянського уряду з проханням прийняти 350–400 тис. єврейських біженців з Райху та 1,8 млн польських євреїв. Теоретичними місцями їх розселення могли стати Єврейська автономна область, або Західна Україна. Однак, СРСР відмовив у цьому клопотанні, посилаючись на пункти радянсько-німецької угоди, де в трансфер населення передбачався лише для німців, українців, білорусів та русинів. Масштабні примусові міграційні акції не були новими для СРСР, проте, які саме фактори вплинули на остаточне рішення стосовно цієї відмови не відомо [8].

Уявлення про кількість євреїв, які з'явилися на території Волині дає огляд статистики біженців по м. Ровно та Ровенському повіту станом на 1 листопада 1939 р.: з 4033 встановлених осіб біженців 2687 становили саме євреї [9, арк.1]. Радянська влада не бажала інтегрувати їх до складу місцевого соціуму, обравши варіант подальшої депортації в глибинні регіони СРСР. Таким чином, втрачено шанс посилити моральну перевагу радянської влади в порівняно з Німеччиною у ставленні до цієї етнічної меншини. Основна маса біженців була зосереджена на великих залізничних станціях та вузлах, тому особливих проблем з концентрацією суб'єктів депортації не було. 29 червня 1940 р. всі біженці з приєднаних до СРСР територій зазнали депортації. За підрахунками дослідників з 76 тисяч біженців 85 % становили саме євреї. Саме це примусове переселення стало рятівним для цієї категорії населення в подальшому, оскільки зберегло їх від масових нацистських екстермінацій.

З початком блискавичного наступу Німеччини на волинські землі, у всій повноті виявилися вади евакуаційних та мобілізаційних заходів радянських властей. Вони були проінформовані про долю тих євреїв, які опинилися на території окупованої гітлерівцями Польщі. Кремль мав усі підстави для повної евакуації єврейської національної меншини краю. Інша справа, як до цього кроку могли поставитися всі інші етнічні групи західноукраїнського регіону. Зрештою, евакуюватися у внутрішні безпечні райони СРСР до моменту окупації нацистськими військами встигли лише 7–8 % євреїв, які проживали на територіях, приєднаних СРСР після 1939 р. [10, с.115].

Встановлення окупаційного «нового порядку» нацистами супроводжувалося прискоренням антисемітських настроїв серед місцевого населення. Негативні настрої місцевого населення щодо репресивних заходів попередньої радянської влади стосовно широких верств місцевого населення вдало використано у агітаційно-пропагандистській новій владі, адже винуватцями «призначено» саме євреїв. «Версії» окупантів трансливалися місцевою пресою. Наприклад, індиферентну частину місцевого населення нацисти намагалися переконувати своїми штампами та обвинуваченнями, на кшталт тези «в цій війні підпалювачем є жид» [11, с.108]. Неможливо детально з'ясувати, чи була така позиція сформована редакційною політикою, чи замовленням влади. Другий варіант здається більш ймовірним, оскільки обов'язковий контроль над засобами масової інформації є ознакою тоталітарного режиму, який і був встановлений нацистським окупантам на Волині.

Антисемітизм став значним пластом у пропаганді ідеології нацизму та знайшов відгук серед окремих категорій місцевого населення, що призвело до єврейських погромів. Наймасовішим з них став погром у м. Кременці, де від рук маргінальних елементів і радикальних антисемітів загинуло близько 100 євреїв [12, с. 56].

Впродовж літа 1941 р. акції масового знищення євреїв відбулися в багатьох місцевостях. Лише в липні на Ровенщині вбито понад 1 тис. осіб (серед них 400 євреїв міста, яких розстріляно 9 липня 1941 р. на його околиці). Впродовж серпня в області загинуло ще понад 3,5 тис. чоловік. Серед них – 957 євреїв Острога (4 серпня 1941 р.), 575 євреїв Дубно (22 серпня), 460 Костополян (16 серпня), 450 мешканців Здолбунова (7 серпня). У серпні 1941 р. – у Волинській області німецько-фашистські окупанти стратили близько 3 тисяч євреїв [7, с.39, с.127].

Завданням айнзацгрупи С була робота в тилу групи армій «Південь», проте, оскільки більша частина євреїв далі на схід встигла евакуюватися до наближення фронту, основні «завдання» з ліквідації єврейської національної меншини залишалися у Західній Україні. В зв'язку з цим частину членів цього формування відряджено для роботи в тилу, зокрема, і в Ровенський штаб СД. Проблематичним для виконавців, з огляду на темпи знищення євреїв, було їх проживання на всій території Волині та концентрації у визначених місцях [1, р.80].

Деякі дослідники цієї проблеми наголошують на загальних рисах знищення волинських євреїв. Наймасштабнішим стало одночасне винищення, за різними оцінками 17–23 тис. рівненських євреїв в

урочищі Сосонки 6–8 листопада 1941 р. Довоєнна єврейська громада міста становила 28 тис. осіб. Ймовірно, така особлива «рішучість» окупаційної влади була пов'язана з розташуванням у місті адміністративної верхівки райхскомісаріату «Україна» [12, с.230].

Серед інших методів винищення стала концентрація євреїв у гетто і містах найбільш компактного проживання. В умовах втрати основних мінімальних умов для виживання, експлуатації трудової сили – це призводило до катастрофічної летальності єврейської національної меншини. Щоденні втрати мешканців гетто коливалися від 10–20 осіб в гетто Кременеця, до 50 – в Луцьку [13, с.215].

Типовою для того часу стала доля євреїв Володимира-Волинського, яку реконструював дослідник В. Музиченко, зібравши свідчення сучасників тих подій [14]. Зважаючи на близькість міста до радянсько-німецького кордону, німецькі війська окупували місто 23 червня 1941 р., що дало поштовх для єврейських погромів. Через 2 тижні почалися облави та вбивства євреїв групами по декілька сотень осіб. Найбільша екстермінація євреїв міста відбулася 1 жовтня 1941 р. Стягував податки та супроводжував євреїв до місць знищення «юденрат» – створений німцями орган управління єврейською національною меншиною, що складався з її представників. У створеному на початку 1942 р. гетто сконцентровано усіх євреїв міста та околиць, які розподілялися за професійною та трудовою ознакою: необхідних окупантам працівників та решту осіб. Знищення мешканців гетто Володимир-Волинського відбувалися у вересні та листопаді 1942 р. Фахівці, які експлуатувалися окупаційною владою були ліквідовані у грудні 1943 р., перед наближенням фронту.

Складною і неоднозначною була реакція «сусідів» – неєврейського населення Волині до трагедії Голокосту. Вже зазначалося, що маргіналізовані місцеві елементи були включені окупантами до процесу знищення євреїв. Погляди українського націоналістичного підпілля зазнали трансформацій стосовно єврейської національної меншини: якщо у квітні 1941 р. у постановках II Великого збору ОУН (б) єврейські погроми засуджувалися, як такі, що відволікають від основного ворога – радянської влади, то у серпні 1943 р. на III Великому зборі ОУН (б) визнавалася рівноправність євреїв – громадян майбутньої української держави [16; 17, с. 70]. Цікаві факти стосовно діяльності командира УПА «Дубового» знаходимо у спогадах Р. Петренка: «В червні 1943 р., повідомлено, що більша група комуністичної партизанки з'явилася коло м. Клесова на Сарненщині. Дорош, з доручення Дубового, зайнявся цією справою і виявилось, що була це більша група жидів. Було їх понад 40 родин з дітьми. Дубовий дав наказ перевести їх і поселити на бувшій німецькій кольонії в Степанщині (Костопільській повіт). Створили їм побутові умови, доставили худобу, одягли, взули, звезли домашній реманент. Мені відомо, що затруднювали цих людей при пошитті одягу, взуття і білизни для УПА (були це переважно ремісники). Декого з мужчин приходилося зустрічати при зборі і вимолоченні врожаю з безпанських піль у Степанщині». Є й інші твердження про такі табори єврейських поселень та їх поширення на Волині.

На думку дослідників, значну допомогу в порятунку євреїв надавали баптисти та євангелісти, які з релігійних міркувань займалися порятунком сотень євреїв [18, с.95]. Найбільш достовірними та верифікованими на сьогодні є дані про кількість Праведників світу за відомостями Яд Вашем: 275 осіб з теренів сучасної Волинської області та 22 – з Рівненської [19, с.125].

За підрахунками В. Надольської єврейська національна меншина Волинської області за період Другої світової війни скоротилася на приблизно 100 тис. осіб [19, с.84].

За іншими підрахунками в Рівненській області за період окупації знищено близько 95 тис., Волинській – 109 тис. Основна маса цих втрат припала на 1942 р.: у Волинській області – 101 тис. та 70 тис. у Рівненській області [7, с.121]. Такі статистичні дані підтримує і радянська повоєнна статистика. Станом на 1 липня 1944 р. в Рівненській області налічувалося 1402 євреїв [21, арк.2].

Зміни в кількості єврейської меншини Волині можна простежити у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні зміни єврейської національної меншини Волині

Області	Станом на 1.06.1941 р.	Станом на 1.06.1944 р.	За переписом населення 1959 р.
Волинська	123000	6412*	1500
Ровенська	112000	1402	2600

* підраховано автором на підставі даних МДБ, які вказували про кількість євреїв у відсотковому співвідношенні – 0,1% від загальної кількості населення області – 649149 осіб [22, с. 103; 23, арк.9].

Отже, втрати єврейської національної меншини впродовж періоду окупації склали 85 % у Ровенській області та 89 % – у Волинській, а в загальному – 87 %. Враховуючи Кременеччину, загальні втрати євреїв Волині становили близько 217 тис. осіб.

Список використаних джерел

1. Spector Shmuel [translated by Jerzy Michalowicz]. Publishing information / Sh. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990.
2. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / И. Арад. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Москва: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
3. Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – 540 с.
4. Гон М. Голокост на Рівненщині (документи і матеріали) / М. Гон. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 120 с.
5. Михальчук Р. Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Михальчук Роман Юрійович; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2014. – 20 с.
6. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 г.
7. Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. И. Круглов. – Харьков: Тарбут Лаам, 2005. – 374 с.
8. Полян П. Первая обобщающая монография о Холокосте на территории СССР / П. Полян. – Режим доступа – <http://www.webcitation.org/61540xl24>.
9. Держархів Рівненської обл., ф. Р-106, оп. 1, спр. 5.
10. Вайц И. Катастрофа европейского еврейства / И. Вайц. – Тель-Авив: Открытый университет, 2000.
11. Михальчук Р. Антисемитизм легальной преси на Рівненщині (1941–1943 рр.): євреї у світовій історії / Р. Михальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 23. – Рівне: Видавництво Рівненського державного гуманітарного університету, 2012. – С. 241–252.
12. Тімоті Снайдер. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінін / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т., 2011. – 448 с.
13. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; ред.-упоряд. С. Я. Єлісаветський. – К., 1999. – 423 с.
14. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського / В. Музиченко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. – 256 с.
15. Гаухман М. Рецензія: Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського / М. Гаухман. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. – 256 с. – Режим доступа: <http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/volume2012/17>.
16. Штучна ксенофобія: під час Другої світової війни у стосунках українців і євреїв було більше людяності. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/History/46762>.
17. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – 144 с.
18. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою: авториз. пер. з англ. / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 556 с.
19. Щупак І. Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту / І. Я. Щупак // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 34. – С. 128–141.
20. Надольська В. Друга світова війна і доля національних меншин Волині / В. Надольська // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 84–86.
21. Держархів Рівненської обл., ф. р-454, оп. 3, спр. 5.
22. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 3 Иудаика, Наши книги. Ред. и сост. Б. Забарко. – К.: Дух і літера, 2007. – 700 с.
23. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф.13, спр.453, т. 2, арк. 9.

Владимир Зыль**ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И СУДЬБА ЕВРЕЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНЬШИНСТВА ВОЛЫНИ**

В статье проанализированы демографические потери еврейского национального меньшинства в течение Второй мировой войны на Волыни. Особое внимание уделяется судьбе беженцев-евреев, которые мигрировали с территории оккупированной нацистами Польши. В статье также рассматривается демографическая политика нацистской власти по отношению к евреям Волыни: процесс массовых экстерминаций еврейского населения – Холокоста на этих территориях. Следствием этого стало почти полное исчезновение еврейского национального меньшинства с этнической карты края.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Волынь, Холокост, евреи, антисемитизм.

Volodymyr Zyl**WORLD WAR II AND THE FATE OF THE JEWISH COMMUNITY OF VOLYN**

In the article the demographic losses of the jewish community during World War II on Volyn are analysed. Separate attention is given to the fate of jewish refugees, which migrated from territory of Poland which was nazi occupied. In the article the demographic policy of Nazi authorities in relation to jews of Volyn, namely, the process of mass decimation of the Jewish population – Holocaust on these territories. As a result, almost complete disappearance of jewish community from the ethnic map of the region, is also examined.

Key words: World War II, Volyn, Holocaust, jews, anti-semitism.

УДК 94(477.87) «1946/1947»:323.153

Павло Худіш

ПЕРШІ «НЕОФІЦІЙНІ» ТРАНСПОРТИ З ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ У РАМКАХ ПРОЦЕСУ ОПТАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ

У статті розглядається процес добровільного вибору громадянства – оптації, що проходив між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою упродовж 1945–1947 рр. Зокрема, автор досліджує другий етап даного процесу, що тривав з квітня 1946 – до квітня 1947 рр. – період дипломатичного затягування процесу та перші «неофіційні» транспорти з переселенцями. На основі аналізу документів з чеських та українських архівів автор розглядає перебіг, наслідки та дипломатичну боротьбу навколо цього процесу. Прослідковано подробиці відправки перших «неофіційних» транспортів з оптантами.

Ключові слова: оптація, вибір громадянства, Чехословаччина, Закарпаття, переселення

Одним з основних наслідків Другої світової війни можна назвати зміну етнічного складу держав. Особливо чітко це можна прослідкувати на прикладі Центральної та Східної Європи. Демографічні процеси (депортації, репатріації, оптації тощо) суттєвим чином вплинули на долі мільйонів людей. Лейтмотивом повоєнних переселень стала позиція, щодо доцільності створення моноетнічних держав, таким чином, уникнувши в майбутньому етнічних конфліктів. Чехословацька республіка не стала винятком, тут проведено кілька демографічних процесів, котрі значно змінили етнічне обличчя країни. Зокрема, депортація німецького та угорського населення, а також процес обміну населенням з Радянським Союзом за принципом оптації. Саме він перебуватиме в фокусі нашого дослідження. Оптація (від. лат. «optatio» – «бажання», «вибір») – згідно конституційного та міжнародного права – це добровільний вибір громадянства особами з подвійним громадянством, або такими, котрі проживають на територіях, що змінили свою державну приналежність. В ширшому контексті термін «оптація» може означати вибір громадянства в будь-якому випадку. Приєднання нової території на південь від Карпатських гір до складу СРСР призвело до того, що на цих землях створено квазідержавне утворення Закарпатська Україна. Воно проіснувало до січня 1946 р., коли офіційно включене до складу УРСР. Населення Закарпатської України слід вважати основним об'єктом процесу обміну населенням за принципом добровільного вибору громадянства. Цей процес супроводжувався численними проблемами як до, так і впродовж його реалізації. Жорстка боротьба велась на дипломатичному фронті між ЧСР та СРСР, а також під час безпосереднього переміщення осіб та їх розселення. В даному процесі набув багатогранного характеру як в політичній та дипломатичній площинах, так і в етнічній строкатості його учасників. Особливо цікавими є також аспекти етнічної самоідентифікації учасників процесу та їх зміна. Вони дають змогу ширше поглянути на історичну парадигму повоєнного Закарпаття.

Питаннями оптаційних процесів займалися переважно українські, чеські та словацькі вчені. Радянська та соціалістична чехословацька історіографія не надто глибоко переймалася розглядом проблем переселення осіб, адже оптація (зокрема на Закарпатті) тісно пов'язана з такими процесами як еміграція, імміграція, репатріація (в тому числі примусова, мається на увазі затримання радянськими спецслужбами осіб на території Чехословаччини та депортація їх до СРСР), нелегального перетину кордону та ін. Оптація починає фігурувати як об'єкт наукових досліджень з кінця 80-х рр. ХХ ст. Один із перших, хто звернув увагу на ці процеси був словацький історик І. Ванат [1]. Проте, оптаційні процеси 1945–1947 рр. були складними, зважаючи на те, що відбувалися дві акції, а саме: так звана «Волинська акція» – переселення чехів з території Волині до ЧСР і, відповідно, українців зі Східної Словаччини в УРСР та, безпосередньо, обмін населення між Закарпатською Україною та ЧСР. Обидва ці процеси мали суттєво різну правову основу, хід та наслідки, хоч і в певний час їх перебіг пересікався. Довгий час серед істориків побувала думка, щодо єдиного характеру цих акцій. Варто відзначити вчених М. Макару та І. Миговича, як представників української історіографії, котрі вперше вказали на «білі плями» та неоднозначність в трактуваннях оптаційних процесів на Закарпатті [2]. Якщо брати до уваги те, що Закарпатська Україна перейшла до складу СРСР, а тим самим її населення почало проживати на території, яка змінила свою державну приналежність, то саме відносно «Закарпатської акції» можна сміливо вживати дефініцію «оптація». Вперше в українській історіографії на принципову різницю процесу «Закарпатської» та «Волинської оптації» вказав ужгородський вчений І. Вовканич [3–4]. Різні аспекти оптаційних процесів, що регламентувалися Договором між Закарпатською Україною та ЧСР від 29 червня 1945 р., були описані в працях чеських та словацьких вчених К. Каплана [5], М. Гайдоша [6];

7], С. Конечного [7], Я. Бобака [8] та Я. Вацулика [9]. Торкалися питання оптації на Закарпатті також історики М. Шмігел [10], Ш. Крушко [10; 11] та Б. Зілинський [12].

Автор вирішив детально звернути увагу на особливості процесу оптації на Закарпатті упродовж періоду між кінцем прийому заяв щодо переселення та першим офіційним транспортом з оптантами. Конкретними завдання, які ставив перед собою автор, були: прослідкувати хід дипломатичних переговорів, щодо безпосереднього проведення переселення, між представниками радянської та чехословацької влад; розглянути питання про реалізацію перших неофіційних дій щодо переселення осіб; проаналізувати причини затягування процесу безпосереднього переміщення осіб радянською владою. Період між припиненням прийому заяв – 31 березня 1946 р. та першим офіційним транспортом з оптантами, що прибув до міста Кошіце 31 березня 1947 р., пропонуємо вважати другим етапом процесу переселення, згідно принципу оптації. Це і є хронологічні межі питання, досліджуваного автором.

Прийом заяв щодо оптації завершився 1 квітня 1946 р. Згідно восьмого параграфу постанови чехословацького уряду від 24 серпня 1945 р., особи, котрі використовують своє право на оптацію повинні змінити своє місце проживання упродовж 12 місяців з дня надання їм права оптувати [13]. Як згодом стане зрозуміло, своєрідне затягування характерне було не тільки на етапі прийому заяв, але й в період безпосереднього перебігу оптації: створення комісії щодо розгляду заяв, відправці перших транспортів та активній фазі переселення. У звіті уповноваженого чехословацького уряду щодо оптації Зденека Томана вказано орієнтовне число поданих заяв – 3000 [14].

Ще 23 березня 1946 р. отримано Міністерство закордонних справ Чехословацької республіки отримало телеграму про те, що З.Томан домовився із заступником голови НКЗС УРСР Устименком, котрий був спеціально відісланий до Ужгороду для вирішення питань щодо оптації, про заснування оптаційної комісії. В ній повинно було бути по три члени з кожної сторони. Ця ідея була активно підхоплена міністерством і вже кінцем квітня до Москви відіслано пропозицію щодо утворення такої комісії. В даному листі, від імені державного секретаря закордонних справ Владо Клементіса, також запропоновано, аби оптант набував чехословацького громадянства лише отриманням позитивної відповіді, щодо його заяви, без потреби надання дозволу від радянської влади про вихід з громадянства СРСР. В разі незгоди утворити комісію пропонувалось представникам від обох урядів спільно розглянути заяви, адже, як доволі логічно вказувалось, «вирішення питання хто є чех або словак лежить виключно в компетенції чехословацької влади, так само як вирішення хто є українець чи росіянин – радянської» [15]. 13 травня 1946 р. Томан подає черговий звіт до Праги. В ньому він вказує, що оптаційні заяви досі не розглянуті, хоча прийом заяв завершився ще 30 березня. Томан вважає доцільним поділити оптантів на дві категорії. Перші – ті хто подав заяви на території Закарпаття. Наразі – пише уповноважений – ці документи знаходяться в радянських окружних народних радах і чехословацькі представники не мають змоги їх розглянути. Друга категорія – це особи, котрі подали заяви про бажання оптувати чехословацьке громадянство перебуваючи на території ЧСР [16]. Згодом, в добових документах та у вітчизняній і зарубіжній історіографії виникне термін «Празька акція». Він стосується саме питань осіб, що брали участь в оптації громадянства Чехословаччини вже перебуваючи на території цієї країни. Більшість заяв таких осіб відхилено, тому МВС ЧСР вимагав ще до вручення заявникам офіційної відмови на оптацію передавати відомості про прізвища та місце проживання таких осіб правоохоронним органам, для їх наступної примусової репатріації до СРСР [3, с. 396]. Подання Томана містить нагадування про те, що особи котрі не мають право на оптацію, але перебувають на територію ЧСР повинні бути переселені компетентними органами Радянського Союзу назад до Закарпаття. Це твердження повністю збігається з лейтмотивом його листа, написаного особисто до Івана Турянці 5 жовтня 1945 р., де Томан обґрунтовує необхідність негайної репатріації таких осіб до СРСР [17, арк. 1]. Питання «Празької акції» є достатньо малодослідженим і ми маємо намір в майбутньому детальніше розглянути даний аспект.

У наступному звіті до Праги, уже 4 червня 1946 р., уповноважений чехословацького уряду з питань оптації на Закарпатті Зденек Томан вкотре вказує, що жодна праця по розгляду заяв проведена не була. Міністерство внутрішніх справ – за його словами – не розуміє, чому радянська влада не дає відповіді на чехословацькі звернення щодо оптації. Томан припускає, що оптація буде проведена в серпні 1946 р., під приводом того, що оптація в цьому місяці формально закінчиться, оскільки пройде 12 місяців з часу урядової постанови з 24 серпня 1945 р. [18]. Тут він помилився, тому що в постанові вказано, що до 12 місяців повинно пройти з часу затвердження заяви на оптацію.

Практична реалізація переселення оптантів на базі чехословацько-радянського договору від 29 червня 1946 р. затягувалася. Проте, в липні відбулась дивна, досить форс-мажорна ситуація: місцевими органами влади ініційовано відправку перших транспортів з оптантами. Досі було відомо, що список оптантів, котрі виїхали в перших транспортах відповідно 5 червня та 23 серпня 1946 р. складає загалом 223 особи [3, с.391]. Є підстави вважати, що закралась прикра технічна помилка, а

саме щодо дати відправки першого транспорту. Він прибув на територію Чехословаччини не 5 червня, а 5 липня 1946. Нами були виявлені кілька документів в архіві Міністерства зовнішніх справ Чеської республіки на підтвердження цього факту. Про це можна зрозуміти зі звітів начальника станції Б'єл (село в Словаччині на сучасному кордоні Словаччини, України та Угорщини) прапорщика Лукача та поручика Кьоніга. У звіті Лукача присутній детальний список 74 осіб з вказаними їх датами народження, адресами, віросповіданнями, національностями та професіями. Серед цих осіб було 57 дорослих, 17 – діти. Віросповідання вказувалося лише в дорослих, таким чином з 57 чоловік було 18 греко-католиків, троє «ізраїльського» віросповідання та одна реформатка, всі інші – римо-католики. Під списком начальник станції звітує, що вказані особи могли взяти з собою 10 кг рухомого майна та тисячу карбованців на одну особу. На кордоні ЧСР-СРСР, продовжує Лукач, особи були детально обшукані радянськими прикордонниками з метою недопущення перевезення більшої кількості рухомого майна. У Августина Філча, котрий значився під номером 22 в списку, радянські прикордонники відібрали 9168 крб., котрі були понад суми дозволених 1000. Далі Лукач пише, що радянські органи проводили транспорт оптантів тільки до кордону, а також те, що вказані в списку оптанти були перевірені і відповідають вимогам оптації.

Поручик Кьоніг в контексті важкості співпраці з радянськими органами безпеки розповідає випадок, що стався на станції Б'єл. Він разом з капітаном Мосоряком спробували зателефонувати зі станції Б'єл до Чопу, аби запитати чи поїзд з оптантами є вже в Чопі, чи ще в Ужгороді. Проте їм ніхто не відповів. Тому вони пішли пішки в сторону державного кордону з СРСР. Зупинилися за 150 метрів до прикордонного будиночку, біля якого, за словами Кьоніга, зупиняються всі поїзди, котрі їдуть в СРСР. Чехословацький поручик та капітан побачили п'ятьох радянських прикордонників і почали до них гукати, свистіти в свистки та подавати сигнали. Хоча прикордонники їх помітили, вони не вийшли їм на зустріч і не підійшли ближче. Таким чином, службовці ЧСР не змогли дізнатися більше про транспорт з переселенцями. Наостанок, поручик Кьоніг повідомив, що оптанти були переважно словацької національності і частково чеської. Кожен з них відправився до родичів відповідно в Словаччину та Чехію і тому не було потреби, навіть, повідомляти обласне відділення комісії (уряду) для переселенців в м. Кошіце.

Цікаво, що ще 4 липня доктор Шкода з Міністерства внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомив до Міністерства закордонних справ, що радянські органи концентрують на кордоні з ЧСР осіб, яких ідентифікують як оптантів. В листі вказано і місця концентрації людей: Чоп та Вишне Немецке. Дану інформацію шифрограмою передано до посольства ЧСР в Москву [19]. Досі було відомо про два перші транспорти з оптантами – 5 липня та 23 серпня 1946 р. Виявляється, був ще один – 7 липня того ж року, і, як не дивно, реалізований він був не звичайним чином, тобто залізницею через місто Чоп, а пішохідно-автомобільним переходом на кордоні Ужгород – Вишне Немецке.

Вже 8 липня 1946 р. уповноважений з процесу оптації Зденек Томан повідомляє Клементіса про те, що особи, котрих радянські прикордонні органи ідентифікують як оптантів були передані чехословацькій стороні 7 липня у селі Вишне Немецке. Томан відверто не схвалює дії радянської сторони, пишучи, що вони діють не правильно. Зокрема, у листі він подає дані, що оптанти змогли взяти з собою тільки «найнеобхідніші речі зі свого рухомого майна». Посилаючись на другий абзац статті 2 протоколу до Договору від 29 червня 1945 р., вказує, що переселенці повинні мати можливість взяти все рухоме майно. Важливим реченням у листі Томана є наступне: «Можна припустити, що місцеві органи на Закарпатській Україні поступають самовільно і про їх дії в Москві не знають» [20]. Іван Туряниця, справді, восени 1946 р. стверджував представникам чехословацької оптаційної комісії, що він під власну відповідальність відправив два транспорти влітку [21, с. 324]; [3, с. 390]. Проте, жодного слова про транспорт з Вишнього Немецкого, датований 7 липня, повідомлено не було.

Про прибуття перших транспортів з переселенцями повідомлено державного секретаря МЗС ЧСР Владо Клементіса, який в свою чергу провів розмову з послом СРСР в Празі Зоріним. Про це дізнаємося із запису їх розмови від 8 липня 1946 р. Владо Клементіс повідомляє, що отримав відомості зі Словаччини про приїзд на територію ЧСР оптантів з Закарпаття, число яких досягло вже кілька тисяч. «Перший поїзд вже прибув до міста Кошіце. Такі дії місцевої української влади йдуть наперекір нашим домовленостям – продовжує держсекретар. Українська місцева влада виділяє оптантам термін 24 години і забороняє везти все рухоме майно, як було домовлено попередньо». Клементіс просить, аби акція була негайно зупинена та, щоб оптанти було знову повернуті до своїх домівок [22]. Про дану ситуацію повідомлено генерального уповноваженого посла ЧСР в Москві Іржі Горака. Він, в свою чергу, провів бесіду із заступником комісара закордонних справ СРСР Молотова Володимиром Павловим, котрий вказав, що «було би дивно, якби кілька тисяч чоловік було переміщено з СРСР до ЧСР без відома чехословацької сторони». Але в той же час, він наголосив, що якщо переміщення відбулося, то потрібно з цим змиритися, а господарські питання стосовно оптантів

вирішить у майбутньому оптаційна комісія. Крім того, Павлов передав Гораку списки закарпатських оптантів, згідно яких нараховувалося 3876 осіб оптантів та 2241 дитина (діти до 14 років оптаційні заяви самостійно не заповнювали – Х.П.). Згадано і про необхідність розпочати функціонування ліквідаційної комісії. Щодо цього Павлов не мав жодних претензій [23].

Відносну крапку у питанні стосовно переміщення у так званому «кошицькому транспорті» від 5 липня та в «таємничому» транспорті з с. Вишне Немецке поклала розмова Кламентіса та Зоріна 16 липня 1946 р. У витязі з розмови вказано, що Міністерство закордонних справ СРСР вияснило дані про кількість оптантів переміщених на територію ЧСР. Їх не було кілька тисяч, а загалом 171 особа в 11 вагонах. Процедура їх відправки не тривала 24 години, як відомо згідно інформації чехословацької сторони, але їм надано було один місяць на підготовку до переселення та дозволено взяти з собою 1 тону рухомого майна на особу [24].

Таким чином, дані з розмови Клементіса та Зоріна допомагають пролити світло на питання транспорту з оптантами, переміщеними 7 липня 1946 р. на кордоні Ужгород – Вишне Немецке. Відомий список осіб з «кошицького транспорту» – 74 людини. Можемо припустити, що віднявши число осіб транспорту 5 липня від загального числа в 171 особу, про яке повідомив Зорін, матимемо кількість оптантів переміщених 7 липня в с. Вишне Немецке – 97 осіб.

20 червня відбулися перемовини в Москві щодо так званої «Волинської акції». Володимир Павлов (помічник комісара закордонних справ СРСР Молотова) на цій нараді вказав, що органи, котрі будуть займатися переселенням людей з Волині повинні вирішити і питання оптантів із Закарпаття [25]. Фактично, це була перша офіційна згадка про можливість об'єднати два процеси, котрі завжди і чехословацька, і радянська влади вважали окремими: «Волинську» та «Закарпатську» оптації. Дослідник І.Вовканич вказує, що відбувалося свідоме затягування закарпатського процесу в 1945–1946 роках для того, щоб вирішити питання переселенців в «пакеті», тобто провести переселення одночасно з «волинськими чехами». Однак, далі робить висновки він, вигідніше, все ж, це було саме чехословацькій стороні, для вирішення так званого «українського питання» на Східній Словаччині. Чехословацькій владі було вигідно, щоб чим більша кількість українців Пряшівщини переселилася до Радянського Союзу, тим самим, укріплюючи популярну в той час тезу про успішність моноетнічних держав [3, с. 338–339].

Відправка перших транспортів скоріш за все не була санкціонована Москвою, відповідальність за неї взяв на себе І. Туряниця особисто. Не надто зрозумілі причини таких дій, можливо перший секретар обласного комітету комуністичної партії таким чином прискорив переселення певним особам, маючи власний інтерес, тобто не можемо виключати, навіть, економічну складову вигоди І. Туряниці. Принаймні, досі не виявлено документів московського чи київського урядів, які б підтверджували дозвіл на переселення осіб трьох перших транспортах (5 та 7 липня і 23 серпня 1946 р.), тому їх можна назвати «неофіційними». Отже, процес безпосереднього переселення і далі затягувався, в результаті чого перший офіційний транспорт з переселенцями прибув до міста Кошице тільки 31 березня 1947 р. У ньому було 107 осіб, котрі одержали репатріаційні документи з позначкою «Оптант з СРСР» грошову підтримку в сумі 300 чехословацьких крон.

Список використаних джерел

1. Ванат І. Нариси історії українців Східної Словаччини. Книга друга (1938–1948) / І. Ванат. – Братислава-Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, 1985. – 353 с.
2. Макара М. Карпатами споріднені. Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин. Вид. друге, доповнене / М. Макара, І. Мигович. – Ужгород, 1999. – 83 с.
3. Вовканич І.І. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945–1947 рр./ І. І. Вовканич, І. Сюсько, В. Марина // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Сату-Маре: Краєзнавчий музей округу Сату-Маре, 1999. – С. 375–408.
4. Вовканич І. І. Чехословацька в 1945–1948 роках. Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород: видавництво В. Падяка, 2000. – 325 с.
5. Kaplan K. Československo v povalecne Evrope. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2004. – 408 s.
6. Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia / ed. Gajdoš. M. – Košice-Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV a Koordinačný výbor reoptantov, 2002. – 112 s.
7. Gajdos M., Konecny S., Musinka M. Rusini / Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945. – Prešov -Užhorod: Universum, 1999. – 157 s.
8. Bobak J. Slovaci na Podkarpatskej Rusi a ich presídlenie do Česko-Slovenska v roku 1947. – Bratislava: Kubko Goral, 1998. – 43 s.
9. Vaculik J. Povalecna reemigrace a usídlovani zahraničních krajanu. – Brno: Masarykova univerzita v Brne, 2002. – 228 s.
10. Smigel M., Krusko S. Opcia a presídlenie rusinov do ZSSR (1945–1947). Na zaklade ceskoslovensko-sovetskej dohody z 10. júla 1946. – Bratislava: Goringa, 2011. – 340 s.
11. Krusko S. Domov v cudzine alebo žili sme na Ukrajine. – Prešov Koordinačný výbor reoptantov v SR, 2007. – 77 s.
12. Zilynskyj B. Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948. – Praha: Studijní materiály Ústavu pro soudobou dějiny AV ČR, 2000. – 97 s.
13. Vládní nařízení o přípravě opce podle smlouvy mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945. – Předpis č. 61/1945 Sb. – Режим доступа: <http://www.zakonyprolidi.cz>.
14. Dopis Z. Tomana ve MZV ze dne 14.III.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond

Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 15. Sifrogram Clementisa do Moskvy ze dne 29.IV.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 16. Dopis Tomana Vladu Clementisovi ze dne 13.V.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 17. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 167. 18. Dopis Z. Tomana ve MZV ze dne 4.VI.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 19. Dopis Skody do MZV ze dne 4.VII.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 20. Dopis Tomana do MZV zed ne 8.VII/1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 21. CSR a SSSR 1945–1948 dokumenty mezivladnich jednani. Pripravili K.Kaplan, A.Spiritova. – Brno: Doplněk. – 1997. – 542 s. 22. Zaznam rozhovoru Clementisa a Zorina zo dna 8.VII.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 23. Dopis do MZV ze dne 16.VII.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 24. Vynatek ze zaznamu o rozhovory Clementise a Zorina od 16.VII.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine. 25. Dopis Velvyslanectvi CSR v Moskve ve MZV ze dne 20.VI.1946. – Archiv MZV ČR, Praha. – Fond Konzulární Odbor/1, 1945–1949. – kr. 47420.– Optovani pro ČSR na Zakarpatske Ukraine

Павел Худиш

ПЕРВЫЕ «НЕОФИЦИАЛЬНЫЕ» ТРАНСПОРТЫ С ПЕРЕСЕЛЕНЦАМИ В РАМКАХ ПРОЦЕССА ОПТАЦИИ НА ЗАКАРПАТЬЕ

В статье рассматривается процесс добровольного выбора гражданства – оптации, проходивший между Закарпатской Украиной и Чехословацкой республикой в течение 1945–1947 гг. В частности, автор исследует второй этап данного процесса, длившегося с апреля 1946 по апрель 1947 гг. – период дипломатического затягивания процесса и первые «неофициальные» транспорты с переселенцами. На основе анализа документов чешских и украинских архивов автор рассматривает ход, последствия и дипломатическую борьбу вокруг этого процесса. Прослежены подробности отправки первых «неофициальных» транспортов с оптантами.

Ключевые слова: оптация, выбор гражданства, Чехословакия, Закарпатье, переселение

Pavlo Khudish

THE FIRST «UNOFFICIAL» TRANSPORTS WITH TRANSMIGRATED PEOPLE AT THE PROCESS OF OPTATION IN TRANSCARPATHIA

In the article under consideration has been investigated the process of voluntary choice of nationality – optation that lasted between Transcarpathian Ukraine and the Czechoslovak Republic during 1945–1947. In particular, the author investigates the second stage of this process, which lasted from April 1946 to April 1947 – the period of diplomatic prolonging of the process and the first «unofficial» transports with transmigrated people/ Based on the analysis of documents from Czech and Ukrainian archives, the author investigates the course, consequences and diplomatic struggle around this process. The details of sending of the first «unofficial» transports with optants have been investigated.

Key words: optation, choice of citizenship, Czechoslovakia, Transcarpathia, transmigration.

УДК 94(477.83)

Оксана Вознюк

ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У роботі розглядаються основні складові політики прискореної «радянзації» освітньо-культурної сфери західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни та перші повоєнні роки. Основна увага зосереджується на реалізації ідеологічних пріоритетів сталінського тоталітарного режиму при формуванні навчальних програм освітніх, передовсім шкільних закладів, репертуару установ культури, контенту друкованих засобів масової інформації та агітації. Особливо вказано на негативних наслідках відновлення радянської моделі організації освіти та культури в умовах боротьби із українським національно-визвольним рухом, поступової русифікації та посилення партійно-комсомольського тиску на вчителів, викладачів, діячів культури, учнів та студентів краю.

Ключові слова: західні області України, освіта, культура, сталінський тоталітарний режим, радянська організація.

Пропонована робота є актуальною науково-теоретичною та прикладних аспектах, дозволяючи вирішити низку важливих наукових завдань в контексті переосмислення радянського минулого та формування нових історичних орієнтирів української політичної нації. Зокрема, на думку автора, необхідно звернути окрему увагу на процес формування та ідеологічні засади функціонування освіти та культури західноукраїнського регіону в умовах завершення Другої світової війни та перші повоєнні роки крізь призму політичних пріоритетів сталінського тоталітарного режиму в перебігу реалізації курсу на прискорену «радянзацію» краю через уніфікацію гуманітарного простору та подолання збройного опору українського національно-визвольного руху.

Історіографічна база дослідження містить значну кількість публікацій радянського періоду, просякнених домінуванням партійних догм, спотворенням історичних фактів та перекручуванням змісту трансформаційних процесів в освітньо-культурній сфері західних областей України [7; 9–10; 14–15; 23–24]. Одночасно варто позитивно оцінити роботи сучасних істориків та політологів В. Гулая [3–4], К. Кондратюка [8], Р. Попп [16], О. Рубльова [21], С. Сворака [22], Б. Яроша [30–31] та інші [11; 25]. Проте в запропонованій автором інтерпретації ця проблематика із введенням до наукового обігу нових архівних матеріалів у вітчизняній історичній науці не була предметом окремого розгляду.

Метою роботи є аналіз причини, перебігу наслідків уніфікації освіти та культури західних областей України в процесі відновлення радянської влади в країні на завершальному етапі Другої світової війни та перші післявоєнні роки.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі найважливіші завдання: охарактеризувати стан освітньо-культурної сфери західних областей України на завершальному етапі Другої світової війни; виявити напрями й методи насадження радянської моделі організації освіти та культури в краї; розкрити характер та змістовний контент ідеологічно-пропагандистського тиску сталінського тоталітарного режиму; вказати на наслідки насильницьких трансформаційних процесів в освітньо-культурній галузі західних областей УРСР в окреслений період.

Важливим критерієм загального рівня життя населення виступає стан освіти та культури. На час відновлення радянської влади в західних областях України гостро постало питання відсутності хоча б початкової освіти в частини дорослого населення. Вирішення цієї проблеми в перші повоєнні роки було одним з основних напрямів освітньої політики нової влади. Зокрема, в доповідній записці Наркомату освіти УРСР від 13 листопада 1944 р. вказувалося на те, що, за неповним даними в західних областях республіки нараховувалося 354 тис. неписьменних та 301 тис. малописьменних дорослих громадян [26, арк. 2].

Для навчання цих категорій населення створювались вечірні школи грамоти, гуртки по ліквідації неписьменності та малописьменності, до роботи в яких залучались культармійці з числа партійно-комсомольського та радянського активу. Наприклад, у 1945–1946 навчальному році в західних областях УРСР основи грамоти в 3 257 школах та 11 729 гуртках по ліквідації неписьменності та малописьменності викладали 7,8 тис. вчителів та 18,4 тис. культармійців [9, с. 20].

Проте на шляху підвищення загальноосвітнього рівня населення краю стояли серйозні проблеми, спричинені передовсім недоліками в обліку та організації навчання неписьменних та малописьменних громадян, відсутністю відповідної матеріальної бази навчальних закладів.

Після припинення бойових дій розпочалося утвердження радянської системи шкільної освіти. Всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школу. Однак це була вже не та освітня система, що існувала до відновлення радянського режиму. Народні школи, гімназії та ліцеї були реорганізовані та стали частиною уніфікованої освітньої системи СРСР. В 1944–1945 навчальному році школи першого ступеня реорганізовані в початкові чотирикласні. Кількість вчителів у таких школах відповідала кількості класів, тобто один учитель працював з учнями свого класу впродовж усіх років навчання у початковій школі. Народні школи другого і третього ступенів реорганізовувалися у неповні середні школи з семирічним терміном навчання. Педагогічний колектив такої школи забезпечував навчання учнів як 1–4 класів, так і 5–7. У старших класах навчання проводилося за предметною системою. Загальноосвітні гімназії та ліцеї перетворювалися у середні школи з десятирічним періодом навчання. Вони включали початкову школу (1–4 класи) та предметне навчання у 5–10 класах [2, с. 135]. При цьому значну кількість педагогів направляли зі східних областей УРСР. Тільки в 1944 р. в школи регіону прибуло понад 11 тис. вчителів [2, с. 135].

Окремо варто зупинитися з'їзді вчителів західних областей УРСР, який відкрився у Львові на 5 січня 1945 р. та повинен був відіграти «найвидатнішу пропагандистсько-агітаційну роль», бо «для кожного вчителя – делегата його участь у з'їзді виявляється справді школою більшовицького виховання» [17]. В продовження – «Могутнім фактором під впливом якого відбувається цей процес чимраз більшого розгортання політичної, громадської, виробничої активності західноукраїнський інтелігенції, є наша більшовицька пропаганда. Прямі обов'язки кожного чесного інтелігента вчитися. Вчитися і вчитися – вчитися по радянських теоретичних книгах, вчитися по радянських законах, вчитися по моралі радянського суспільства, вчитися всьому радянському життю» [18].

Впродовж 1945–1948 рр. мережа шкіл західних областей зроста майже в 1,3 рази до 7 272, а найшвидшими темпами зростала кількість семирічних шкіл – з 1597 – до 2033 [28, арк. 91–92].

Відновлення радянської влади в регіоні сприяло інтенсивному відкриттю шкіл з російською мовою навчання, в першу чергу, для задоволення мовних потреб дітей прибулих росіян, а також для стимулювання переходу на неї частини неросійського населення шляхом створення навколо цих шкіл штучного статусу престижності. Щодо представників неросійського населення регіону, особливо з числа уродженців радянських національних республік, то так фактично ігнорувалося їх право на здобуття освіти рідною мовою, закріплене в Конституції СРСР. Так, вже 1945 р. у Львові було відкрито 9 шкіл з російською мовою викладання [6, арк. 176]. При цьому, якщо серед українських шкіл тільки 7 % були середніми, то серед російськомовних їх частка складала більше 37 %.

На зростання ваги російської мови в системі загальноосвітньої школи сприяло масове завезення російських підручників. На серпень 1947 р. в західні області України завезено 244,7 тис. підручників українською мовою та 92,9 тис. – російською, тобто співвідношення між ними становило 2,64:1. Проте в окремих областях це співвідношення виглядало інакше: Львівська – 1,57:1, Рівненська – 1,47:1, Чернівецька – 1,24:1 [29, арк. 147].

Одночасно із відкриттям російських шкіл тривав інтенсивний процес закриття освітніх закладів національних меншин. Так, упродовж тільки 1945 р. в Рівненській області було закрито 43 школи із польською мовою навчання [22, с. 83–84]. Цього ж року на Закарпатті закрито всі середні школи з угорською мовою навчання. Як привід для закриття цих шкіл використовувалося твердження про відсутність достатньої кількості вчителів. Насправді ж частина з них була усунена від викладання з ідеологічних міркувань. Для учнів колишніх угорських шкіл були введені курси української та російської мови, проте рік навчання в них не зараховувався до загального терміну навчання. Починаючи з 1945–1946 навчального року, коли в області було запроваджено радянську систему загальноосвітніх закладів, на молдавську мову із кириличним алфавітом були переведені всі румунські школи Закарпаття, а єдина школа з словацькою мовою навчання – в с. Йовря «з практичних міркувань та на прохання батьків» була переведена на українську мову, з обов'язковим вивченням російської [12, с. 55].

У період 1945–1948 рр. спостерігається помітне зростання чисельності шкільництва краю (із 22,2 тис. – до 38,8 тис.), особливо вчителів семирічних шкіл (в 2 рази до 18,5 тис. осіб) [28, арк. 91–92].

Впродовж перших повоєнних років докорінним чином трансформована система середньої спеціальної та вищої освіти західних областей України. Незважаючи на значні втрати цієї галузі, вже з перших місяців після відновлення радянської влади відновлюються старі та відкриваються нові технікуми, інститути та університети. Вже в 1944–1945 навчальному році в регіоні працювало 50 середніх спеціальних навчальних закладів, де навчалось 6 424 учня [26, арк. 90]. У краї почали діяти 12 вищих навчальних закладів, де налічувалось 4 357 студентів [28, арк. 89]. Всього упродовж 1945–1948 рр. кількість учнів технікумів зроста в 2,1 рази до майже 27,4 тис. осіб та студентів вищих навчальних закладів – відповідно в майже 1,8 рази до 19,1 тис. осіб [28, арк. 89–90].

У повоєнні роки в західних областях України активно проводилася уніфікація культурної сфери, яка в офіційній історіографії отримала назву культурної революції. Основною її метою стало

насадження замість традиційних культурних цінностей в якості нових інтелектуально-естетичних еталонів творів радянської літератури, музики, образотворчого мистецтва, кіно.

Розгортанню цієї роботи сприяло відновлення й розбудова мережі закладів культури, особливо в сільській місцевості. Так, на 1 липня 1945 р. у Волинській області працювало 29 районних та 42 сільських бібліотеки із загальним книжковим фондом в 122 тис. примірників, 27 районних клубів, 218 сільських клубів, 262 хати-читальні, 146 червоних кутків [5, арк. 15].

Активізації ідеологічно-пропагандистського тиску на місцеве населення сприяло створення видавництв. У 1944 р. в Україні вже працювало п'ять видавництв: «Укрдержвидав», «Радянська школа», «Сільгоспвидав», Академії наук УРСР та Спілки радянських письменників України. Ці видавництва за 1944 р. видрукували 696 книг та брошур загальним накладом 16 млн. 677 тис. примірників, значна частина з яких призначалася для західних областей УРСР. Так, лише Українське державне видавництво за три місяці 1944–1945 рр. (листопад – січень) випустило для західноукраїнського регіону 29 масових брошур загальним накладом 655 тисяч примірників. Серед них праці М. Калініна «Ленін і захист соціалістичної Вітчизни», Є. Ярославського «Партія Леніна-Сталіна – організатор боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками», А. Вишинського «Радянська держава у Вітчизняній війні», Д. Мануїльського «Народ-герой, народ-воїн», М. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі» та інші [13, с. 92–93].

Складність ситуації у сфері культури в перші повоєнні роки була також зумовлена значними її втратами в роки війни. На початок 1946 р. в західних областях УРСР працювало вже 1 424 масові бібліотеки. Книжковий фонд, передовсім за рахунок поповнення літературою радянських авторів сягнув 1 830 тис. примірників [28, арк. 93–94].

На 1 січня 1945 р. в західних областях УРСР працювало 135 державних кіноустановок, у тому числі 99 міських стаціонарних кінотеатри та 31 стаціонарний сільський кінотеатр [27, арк. 147]. На травень 1945 р. в західних областях України працювало 18 театрів, 209 кінотеатрів і кіноустановок, 214 радіотрансляційних вузлів [19]. Тільки в одній Волинській області на середину року 30 стаціонарних та 3 пересувні кіноустановки запропонували переглянути кінофільми 485 тис. глядачам у райцентрах, а майже 2,7 тис. – на селі [5, арк. 14].

Поступово відновлювалась робота професійних театрів краю. 26 листопада 1944 р. почав працювати переведений з Запоріжжя до Львова драматичний театр ім. М. Заньковецької. 18 травня 1945 р. відкрив свій перший сезон переведений з Харкова театр юного глядача ім. М. Горького. До Тернополя переведено Охтирський, а до Рівного – Мелітопольський музично-драматичний театри. В 1946–1947 рр. професійні театри було створено в Ужгороді та Мукачеве [7, с. 92].

Недостатнє фінансування, низький матеріальний стан багатьох культосвітніх установ доповнювався ідеологічним тиском, неприхованим втручанням партійних органів в їх діяльність. Замість ознайомлення населення з кращими творами українського та світового мистецтва, театри та музеї пропагували позбавлені мистецької цінності, проте «класово витримані» твори російських та радянських авторів [1].

Отже, на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки радянська влада докладала зусиль для відновлення зруйнованих та будівництво нових установ освіти та культури західних областей України, що сприяло ліквідації неписьменності дорослого населення, забезпеченню отримання обов'язкової початкової освіти дітьми шкільного віку, збільшенню чисельності фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою. Зростання кількісних показників освітньо-культурного рівня населення краю не супроводжувалося якісними змінами. Відчувалася слабка матеріальна база переважної більшості шкіл, клубів, будинків культури, бібліотек, особливо в сільській місцевості. Негативно впливала на функціонування освітньо-культурної сфери заідеологізованість суспільства, сліпе слідування партійним догмам при формуванні шкільних та вузівських програм і підручників, репертуару театрів, експозицій музеїв, бібліотечних фондів. Населення було позбавлене можливості ознайомлення з кращими здобутками світової культури, не говорячи вже про вартісні твори багатьох українських письменників, поетів, композиторів, художників, затаврованих комуністичним режимом як буржуазні націоналісти. Замість них, вже з шкільної парти, широко пропагувалися заідеологізовані твори радянських авторів, що стосувалися революційної боротьби, особливої ролі Комуністичної партії в перемозі над німецькими загарбниками та відбудові зруйнованого війною господарства, трудових звершень радянського народу, що, в кінцевому етапі сприяло утвердженню домінування сталінського тоталітарного режиму в офіційному духовному житті краю в умовах активної боротьби із українським національно-визвольним рухом.

Список використаних джерел

1. Вільна Україна. – 19 жовтня 1945.
2. Герегова С. В. До питання про запровадження радянської системи освіти в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років / С.В. Герегова // Питання історії України. Збірник наукових статей / Ред. кол.: В. М. Ботушанський (редактор) та ін. – Т. 2. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – С. 133–145.
3. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга

половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гулай; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 16 с. 4. Гулай В. В. Міжнетична комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: моногр. / В. В. Гулай. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с. 5. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 39. 6. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 4, спр. 209. 7. Історія Української РСР. Том восьмий. Кн. 1. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-і роки) / Ред. кол.: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 391 с. 8. Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945): навч. посіб./ К. Кондратюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 160 с. 9. Кошарний І. Я. Ліквідація неписьменності в західних областях Української РСР / І. Я. Кошарний // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. – Серія історична. Вип. 10. Питання історії СРСР та УРСР / Ред. кол.: В.Ф. Інкін (відп. ред.) та ін. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті ім. І.Франка видавничого об'єднання «Вища школа», 1974. – С. 16–28. 10. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичних культур. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с. 11. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Леськів; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2008. – 18 с. 12. Макара М. Національна політика народної влади / М. Макара, І. Чаварга // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. Ужгород, 18 листопада 1994 р. / Упорядники: В. Є. Задорожний, Р. А. Офіцинський; ред. кол.: В. Є. Задорожний (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Виробничо-видавничий комбінат «Патент», 1995. – С. 51–63. 13. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О.М.Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 14. Нариси історії Львівської обласної партійної організації / Авт. кол.: Д. А. Яремчук та ін.; Ред. кол.: Д. А. Яремчук (голова) та ін. – Львів: Каменярь, 1980. – 386 с. 15. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / Авт. кол.: С. П. Нечай (керівник) та ін. – Львів: Каменярь, 1980. – 288 с. 16. Попп Р. Радянська освіта і культури у місті Львові в повоєнні роки (1944–1953) / Р. Попп // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 23–24 вересня 1999 р. / Ред. кол.: К. К. Кондратюк (гол. ред.) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 209–213. 17. Радянська Україна. – 5 січня 1945. 18. Радянська Україна. – 18 березня 1945. 19. Радянська Україна. – 29 травня 1945. 20. Радянський Львів. 1939–1955. Документи і матеріали / Ред. кол.: М. К. Івасюта та ін. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 708 с. 21. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с. 22. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 235 с. 23. Сирота Н. Й. Відбудова і дальший розвиток народної освіти та закладів культури радянської Буковини в післявоєнний період (1944–1950) / Н. Й. Сирота // Минуле і сучасне Буковини / Ред. кол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 105–110. 24. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: збірник документів і матеріалів /упоряд.: Х. І. Горожанкіна, Т. Т. Гриценко, О. А. Крісанов [та ін.]; Ред. кол.: Д. А. Яремчук (відп. ред.), Н. Л. Алексеева, Ю. В. Бабко та ін.; Інститут історії Партії при ЦК Компартії України-філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Наукова думка, 1980. – 545 с. 25. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / В. П. Ткачук; ЛДУ ім. І.Франка. – Львів, 1998. – 17 с. 26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 7, спр. 1550. 27. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7. т. III, спр. 1837. 28. ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 2, спр. 380. 29. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 75, спр. 321. 30. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.): Монографія / Б. О. Ярош. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. – 184 с. 31. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект): Монографія / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстирра, 1995. – 176 с.

Оксана Вознюк

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЫ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УССР НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТОВ СТАЛИНСКОГО ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

В работе рассматриваются основные составляющие политики ускоренной «советизации» образовательно-культурной сферы западных областей УССР на завершающем этапе Второй мировой войны и первые послевоенные годы. Основное внимание сосредоточено на реализации идеологических приоритетов сталинского тоталитарного режима при формировании учебных образовательных программ, прежде всего школьных учреждений, репертуар учреждений культуры, контента печатных средств массовой информации и агитации. Отдельно указано негативные последствия восстановления советской модели организации образования и культуры в

условиях борьбы с украинским национально-освободительным движением, постепенной русификации и усиления партийно-комсомольского давления на учителей, преподавателей, деятелей культуры, учащихся и студентов.

Ключевые слова: западные области Украины, образование, культура, сталинский тоталитарный режим, советизация.

Oksana Voznyuk

RESTORATION OF EDUCATIONAL AND CULTURAL AREAS OF WESTERN REGIONS UKRAINIAN SSR THE FINAL STAGE OF WORLD WAR II AND THE EARLY POSTWAR YEARS IN THE CONTEXT OF POLITICAL PRIORITIES STALIN'S TOTALITARIAN REGIME

This paper examines the main components of the policy of accelerated "Sovietization" educational and cultural spheres western regions of the USSR in the final stage of World War II and the early postwar years. The main focus is on the realization of the ideological priorities of the Stalinist totalitarian regime in the formation of educational training programs, especially school institutions, cultural institutions repertoire, content of print media and agitation. Separately stated the negative consequences of the restoration of the Soviet model of education and culture in the struggle of the Ukrainian national liberation movement, gradual Russification and strengthening the party and Komsomol pressure on teachers, professors, artists, students and students of the province.

Key words: western regions of Ukraine, education, culture, Stalin's regime, sovietization.

УДК 642.5: 334.735: 341.38 (477) (091)

Олександр Сидорович

ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується система громадського харчування споживчої кооперації України в радянську добу у післявоєнний період. Проаналізовано організаційну структуру системи громадського харчування споживчої кооперації, окреслено основні напрямки роботи, наголошено на основних проблемах галузі. Визначено, що рівень забезпечення громадським харчуванням сільського населення був доволі низьким і відставав від європейських показників.

Ключові слова: споживча кооперація, громадське харчування, Україна, післявоєнний період, галузь.

Стан соціальної системи та інфраструктури будь-якої держави включає багато елементів, одним із яких є громадське харчування. На сьогоднішній день в Україні так і не вдалось створити адекватну систему громадського харчування, яка б відповідала мінімальним потребам людей та санітарно-гігієнічним критеріям безпеки. Навіть більше, цією проблемою системно на державному рівні не переймаються. Державні органи влади лише намагаються контролювати і регулювати стихійний розвиток згаданої галузі у міру своїх сил і можливостей. Особливо гостро ця проблема постала в регіонах (в сільській місцевості та в невеличких містах і селищах), де рівень доходів населення не дозволяє повноцінно харчуватися навіть в домашніх умовах, не кажучи вже про мережу громадського харчування, якої там вже практично немає. Виходячи із цього, досвід громадського харчування споживчої кооперації радянської України, яка зосереджувала свою діяльність переважно в сільській місцевості, може бути досить актуальним та із певними застереженнями використаний на сучасному етапі. Аналіз новітньої історіографії засвідчує, що за виключенням деяких узагальнюючих праць присвячених в цілому споживчій кооперації, тема громадського харчування споживчої кооперації в радянській Україні повоєнного періоду ще не ставала предметом окремої розвідки [1–2]. Тому висвітлення кількісних показників, аналіз структури та недоліки функціонування системи громадського харчування споживчої кооперації УРСР є метою даної розвідки.

Сектор громадського харчування в радянській Україні як в цілому і торгівля складалася із двох великих частин: громадське харчування споживчої кооперації та держави. Як і в торгівельній діяльності лівова частка установ цієї галузі споживчої кооперації була зосереджена в сільській місцевості. В громадському харчуванні Укоопспілки станом на 1975 р. працювало 106,5 тис. осіб, в тому числі працівників виробництва 51,4 тис. осіб. Організаційно роботою громадського харчування споживчої кооперації України керувало управління громадського харчування Укоопспілки, яке було самостійним підрозділом і підпорядковувалось правлінню Укоопспілки. Управління складалось із 2 відділів: організації та економіки і технологічного відділу. В цілому кількісні показники установ громадського харчування у повоєнний період демонстрували тенденцію до зростання, що видно із наступного графіка.

Підготовлено автором на основі аналізу архівних джерел [3, арк. 10; 4, арк. 15; 5, арк. 15; 6, арк. 27; 7, арк. 7; 8, арк. 10 зв.; 9, арк. 15 зв.; 10, арк. 22 зв.; 11, арк. 14 зв.; 12, арк. 13 зв.; 13, арк. 17 зв.; 14, арк. 14 зв.; 15, арк. 14 зв.; 16, арк. 26 а; 17, арк. 151].

У цьому аспекті дана галузь споживчої кооперації України навіть випереджала аналогічні показники в інших республіках СРСР. Так, за період 1959–1966 рр. середньорічні темпи росту громадського харчування у «Центроспілці» склали 6,4 %, «Росспоживспілці» – 4 %, «Білкоопспілці» – 6,7 %, тоді, як «Укоопспілка» забезпечила 8,7 % середньорічного зростання в цій галузі. Такі показники пояснювались більш активним впровадженням в Україні новітніх на той час технологій в громадському харчуванні, а саме: відкриття нових видів установ (вареничні, пельменні тощо), активне використання виставок-продажів кулінарних і кондитерських виробів, виробництво напівфабрикатів кулінарних і кондитерських виробів [18, арк. 33–35].

На початку 1970-х рр. стали відчутні якісні зміни в структурі товарообігу громадського харчування, збільшилась реалізація страв із овочів, молока, молокопродуктів, виробів із борошна, безалкогольних і фірмових напоїв і значно знизилась реалізація горілки і лікєро-горілочаних виробів, питома вага яких зменшилась з 15,6 % у 1963 р. – до 7,9 % у 1973 р. [19, арк. 115]. Хоча варто відзначити, що в певні роки галузь не виконувала планові показники. Недовиконання плану товарообігу громадського харчування по системі Укоопспілки в 1971 р. на 7,2 млн крб. відбулось перш за все за рахунок областей, де громадське харчування було найпоширенішим (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Півдня України (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Крим). Цього року були зафіксовані спалахи епідемічних захворювань, що призвело до зниження потоку туристів і санітарні служби стали масово закривати заклади громадського харчування [20, арк. 9]. Як бачимо, в цих регіонах громадське харчування споживчої кооперації було в значній мірі спрямоване не на потреби корінних мешканців, а на задоволення потреб відпочиваючих.

Окремим предметом турботи керівництва споживчої кооперації були установи, що займалися обслуговування іноземних туристів. Так, у листі в управління по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР від 15 січня 1976 р. перераховувались заходи, які вживала споживча кооперація з

обслуговування іноземних туристів в установах громадського харчування. А саме: на пожвавлених автомобільних трасах були побудовані спеціалізовані ресторани комплекси, в яких згідно постанови правління Укоопспілки, а також спільного наказу правління Укоопспілки та управління по іноземному туризму при Радміні УРСР була проведена визначена робота по покращенню обслуговування. Це були ресторани заклади на трасах: Хмільник-Шепетівка, Київ-Одеса, Київ-Москва та ін. Ці заклади мали краще обладнання, меблі, проточну в тому числі і гарячу воду, посилений санітарний контроль; із поварами і офіціантами були проведені спеціалізовані семінари щодо обслуговування іноземних туристів, а також – технології приготування страв іноземної кухні [20, арк. 1–2].

Особливо пожвавилась робота громадського харчування споживчої кооперації у переддень проведення Олімпіади 1980 р. Так, правління Центроспілки ухвалило спеціальну постанову «Про підготовку підприємств громадського харчування і торгівлі до роботи в період проведення Олімпійських ігор 1980 року», в якій зобов'язувало Укоопспілку розробити на місцях конкретні заходи по будівництву, реконструкції та ремонту підприємств громадського харчування розташованих на трасах по яких будуть пересуватись іноземні туристи. Правління Укоопспілки розглянуло заплановані заходи по кожній області і постановою від 13 грудня 1977 р. затвердило на 1977–1980 рр. завдання по реконструкції та будівництву 273 підприємств торгівлі і громадського харчування. Так, Чернігівською облспоживспілкою на відрізу траси Київ-Москва в с. Кіпті збудовано магазин «Госптовари» та шашлична. В Рівненській облспоживспілці на трасі Київ-Львів збудовано двоповерховий комплекс (ресторан, кафе, пивний бар). Низка таких же підприємств громадського харчування були збудовані у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Кримській, Черкаській, Чернівецькій облспоживспілках [21, арк. 18–20].

Стосовно ж решти регіонів, то незабезпеченість більшості населених пунктів проточною водою та газом були основною перешкодою для відкриття стаціонарних закладів громадського харчування. Тому керівництво Укоопспілки надавало перевагу відкриттю таких установ як кафетерії при універмагах, магазинів чи відділів кулінарії та продажу напівфабрикатів при продмагах. Саме цей напрямок став магістральним судячи із документів про діяльність відділу громадського харчування Укоопспілки. Так, в 1974 р. в системі Укоопспілки нараховувалось вже 651 магазин кулінарії, 258 кафетеріїв при універмагах; також 651 продовольчий магазин здійснював торгівлю продуктами із підприємств громадського харчування [19, арк. 128]. Саме тому виробництву напівфабрикатів, які можна було продавати безпосередньо населенню, або забезпечувати заклади громадського харчування, де не було відповідних санітарних умов для приготування повноцінних страв, приділялась особлива увага. Ця сфера діяльності громадського харчування також сприяла зменшенню трудових витрат, підвищенню продуктивності праці, зменшенню видатків на транспорт. Характерно, що саме таку економічну політику сповідують сучасні мережі фаст-фуду. Станом на 1976 р. в системі Укоопспілки нараховувалось вже 253 цехи по виробництву напівфабрикатів (в наступні роки їх кількість постійно збільшувалась). В цілому рівень переробки продовольчої продукції для потреб громадського харчування упродовж повоєнного періоду поступово зростав. Збільшувалась переробка риби, овочів, картоплі, борошна, молочних продуктів тощо. Наприклад, Львівською облспоживспілкою організовано 30 таких цехів, що забезпечували 610 підприємств громадського харчування своєю продукцією [20, арк. 17].

Відбувалась і організаційна перебудова громадського харчування споживчої кооперації. Однією із найбільш перспективних форм структурної побудови громадського харчування на селі були визнані комбінати громадського харчування як виробничо-торгові об'єднання. До складу комбінатів входили магазини кулінарії, цехи по випуску напівфабрикатів, кондвиробів, морозива, а також підсобні господарства по відгодівлі свиней, птиці та теплиці і парники. Більшість облспоживспілок мали 10–20 таких комбінатів. На базі комбінатів в системі організовано 95 заготівельних цехів по виробництву м'ясних напівфабрикатів, які постачали їх у більш дрібні підприємства громадського харчування. Ці заготівельні підприємства забезпечували м'ясними і рибними напівфабрикатами 640 закладів громадського харчування на 31 тис. місць. Але в масштабах республіки цього було явно недостатньо [22, арк. 32].

Станом на 1975 р. в системі нараховувалось 505 комбінатів, в яких зосереджено 39,3 % торгівельної мережі, 51,5 % виробництва власної продукції, 51 % товарообігу та 64,5 % загального прибутку [22, арк. 98]. Для удосконалення організаційної структури управління громадських харчування в системі Укоопспілки були організовані 248 районних виробничо-торгівельних об'єднань (станом на 1977 р. їх вже було 261). На базі районних об'єднань в Тернопільській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Чернівецькій облспоживспілках створено обласні об'єднання громадського харчування. В 1974 р. в цих об'єднаннях зосереджено 78 % підприємств громадського харчування, де вироблялось 82 % продукції власного виробництва Укоопспілки [19, арк. 129]. Саме така форма повинна була сприяти зростанню ефективності виробництва, впровадженню нових технологій, більш ефективному використанню ресурсів, транспорту, робочої сили. В рамках таких

об'єднань з'явилася можливість згрупувати підприємства, удосконалити систему постачання, підвищити ефективність контролю, а головне змінити стиль керівництва виробничими процесами, коли воно стає конкретним і цілеспрямованим. Такі підприємства мали вищий рівень рентабельності ніж установи громадського харчування при сільських споживчих товариствах (2,3 % проти 1,5–1,7 %) [23, арк. 66].

Густота мережі в різних регіонах України доволі значно різнилася. В цілому, по системі на 1000 населення припадало 30 посадкових місць в установах громадського харчування. Проте в деяких областях цей показник був значно вищим за середній (Закарпаття – 51 місце, Івано-Франківська область – 42, Чернівецька – 38), в той же час в інших регіонах – нижче (Ворошиловградська область – 20, Крим – 22, Херсонська – 24 місця) [19, арк. 16]. А в Запорізькій області стан розвитку системи громадського харчування в сільській місцевості виявився настільки незадовільним, що став предметом окремої постанови уряду від 26 березня 1974 р. Вказувалось на гостру нестачу установ громадського харчування в колгоспах, радгоспах і школах області, антисанітарні умови приготування їжі у діючих установах та регулярне невикористання державних коштів на безкоштовне харчування учнів [19, арк. 95–96]. Це свідчить про те, що навіть в умовах планової економіки рівномірний розвиток забезпечувати не вдавалось. Кращих результатів вдавалось досягти там, де керівництво відповідально ставилось до виконання намічених завдань. Певний поштовх до активізації роботи в галузі громадського харчування в сільській місцевості дала постанова Ради міністрів УРСР № 155 від 25.03.1974 р. «Про стан виконання завдань дев'ятої п'ятирічки по розвитку громадського харчування в сільській місцевості». Кооперативні установи республіки виконуючи цю постанову провели роботу по розвитку і поліпшенню громадського харчування. За три з половиною роки дев'ятої п'ятирічки мережа підприємств громадського харчування збільшилась на 117 тис. місць. За рахунок нового будівництва відкрито 43,2 тис. місць. Приріст місць в основному проходив за рахунок відкриття їдалень при загальноосвітніх школах, промислових підприємствах, технікумах та профтехучилищах. Оновлення ж сітки відбувалось за рахунок будівництва 2–3-поверхових комбінатів громадського харчування, в яких, як правило, розташовані ресторан, їдальня та магазин кулінарії. Всього в сільській місцевості станом на 1975 р. працювало більше 320 таких комбінатів [23, арк. 34].

Виробництву власної продукції і бажано із власної сировини підприємства громадського харчування приділяли особливу увагу намагаючись зменшити у структурі товарообігу продаж покупної продукції. Тому важливе значення приділялось виробництву кулінарних і кондитерських виробів, напівфабрикатів, іншій продукції. В 1977 р. установами громадського харчування вироблено і реалізовано вказаних виробів на 295 млн крб. Частка власної продукції в загальному товарообігу в 1977 р. складала 52 % [21, арк. 6].

Таким чином, розвиток громадського харчування в споживчої кооперації УРСР у повоєнний період відбувався при постійно зростаючих кількісних показниках в цій галузі, структурних перебудовах, метою яких були концентрація виробничих процесів та оптимізація управлінських структур. Проте рівень забезпечення громадським харчуванням власне сільського населення все ще залишався на доволі низькому рівні. Значна частина стаціонарних закладів харчування була спрямована на обслуговування туристів в Південних областях України та Карпатському регіоні. Їх кількість в цілому ще була далекою від показників тогочасної Європи. Власне чи не єдиною масовою ланкою громадського харчування на селі залишалися їдальні в навчальних закладах і виробничих та сільськогосподарських (колгоспи і радгоспи) підприємствах. Саме в дослідженні цієї ланки громадського харчування на селі ми бачимо перспективу подальших розвідок у даному напрямку.

Список використаних джерел

1. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
2. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / [М. Аліман та ін.; за заг. ред. С. Гелея]. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 296, оп. 8, спр. 176, арк. 10.
4. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 324, арк. 15.
5. Там само, спр. 400, арк. 15.
6. Там само, спр. 1528, арк. 27.
7. Там само, спр. 2833, арк. 7.
8. Там само, спр. 3014, арк. 10 зв.
9. Там само, спр. 3359, арк. 15 зв.
10. Там само, спр. 3562, арк. 23 зв.
11. Там само, спр. 3746, арк. 14 зв.
12. Там само, спр. 3956, арк. 13 зв.
13. Там само, спр. 4122, арк. 17.
14. Там само, спр. 4280, арк. 14 зв.
15. Там само, спр. 4424, арк. 14 зв.
16. Там само, спр. 4582, арк. 26 зв.
17. Там само, спр. 4643, арк. 151.
18. Там само, спр. 2825, арк. 33–35.
19. Там само, спр. 4294, арк. 15, 115, 128, 129.
20. Там само, спр. 4523, арк. 6, 1, 2, 9, 17, 21.
21. Там само, спр. 4647, арк. 6, 18–20.
22. Там само, спр. 3978, арк. 32.
23. Там само, спр. 4438, арк. 34, 66.

Александр Сидорович

ОБЩЕСТВЕННОЕ ПИТАНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УССР В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье анализируется система общественного питания потребительской кооперации Украины в советские времена в послевоенный период. Проанализирована организационная структура системы общественного питания потребительской кооперации, определены основные направления работы, основные проблемы отрасли. Определено, что уровень обеспечения общественным питанием сельского населения был достаточно низким и отставал от европейских показателей.

Ключевые слова: потребительская кооперация, общественное питание, Украина, послевоенный период, отрасль.

Alexander Sydorovych

CATERING CONSUMER COOPERATION OF USSR IN THE POSTWAR PERIOD

The article analyzes the system of public power consumer cooperation of Ukraine in Soviet times in the postwar period. Analyzed the organizational structure of the system catering consumer cooperatives, identifies the main areas of work, the basic problems of the industry. Determined to ensure that the level of catering of the rural population was quite low and lagged behind the European indices.

Key words: consumer cooperation, catering, Ukraine, postwar period, branch.

УДК 94(477.84) «XX»

Іван Тимків

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 50–60 РР. ХХ СТ.

У статті на основі архівних матеріалів аналізується динаміка населення Тернопільської області у 50–60-х рр. ХХ ст. в контексті соціально-економічного розвитку краю. Показано вплив економічних і культурних чинників на зміну чисельності населення регіону та його структуру. Охарактеризовано зміни у характері економіки області, що безпосередньо пов'язано з переходом до індустріально-аграрного суспільства.

Ключові слова: промисловість, сільське господарство, динаміка населення, Тернопільщина, соціальне становище.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження структури населення, визначення причин, що обумовлюють її кількісні та якісні зміни. Пріоритетним для нашого дослідження є аналіз господарського комплексу Тернопільської області 50–60-х рр. ХХ ст., оскільки саме в цей час економіка краю попри традиційний аграрний характер стала на шлях промислового розвитку.

Метою дослідження є вивчення впливу соціально-економічних та культурних чинників на динаміку населення Тернопільської області 1950–1960 рр.

Джерельна база дослідження передбачала залучення архівних матеріалів та використання статистичної інформації, яка стосується демографічної ситуації регіону. Детальну інформацію, щодо динаміки населення та соціально-економічного розвитку подано у справах Держархіву Тернопільської області, а також у збірниках Центрального Статистичного Управління Тернопільської області (ЦСУ) 1957, 1962, 1967 та 1972 рр. [18–21], збірниках «Народне господарство СРСР» [17].

Історіографія дослідження є обмеженою і містить праці, які лише частково стосуються досліджуваної проблеми. Зокрема, науковий інтерес для нас складає стаття В. Тесленко «Розвиток промисловості Тернопільської області та зміни в її структурі» [22], у якій міститься матеріал, щодо промисловий розвиток краю.

У монографії «Методи демографічного прогнозування» Г. Бахметова демонструє взаємозв'язок між зростанням чисельності населення та виробництвом. Так, для країн, що розвиваються, характерний дисбаланс між зростанням чисельності населення та ростом економічних показників. У економічно розвинених країнах, де відбувається процес технологізації виробництва, подібні проблеми відсутні у зв'язку з уповільненням темпів приросту населення [1, с. 97].

Рівень економічного розвитку Тернопільської області станом на 1950 р. був низьким та суттєво поступався сусіднім областям. Єдиною галуззю виробництва, у якій уже завершилися структурні перетворення та розпочався процес поступового нарощування виробництва, було сільське

господарство. Промисловість краю перебувала у вкрай важкому стані та потребувала значних фінансових вливань, розвитку сировинної бази, а також залучення кваліфікованих трудових ресурсів. Загальна чисельність робітників і службовців становила 85204 особи, з яких безпосередньо у промисловому виробництві задіяно 14163 працівника [17, с. 219].

Зважаючи на цю ситуацію, потрібно констатувати і низький рівень матеріального та культурного забезпечення населення, Однією з причин такого була відсутність належних житлово-побутових умов, незважаючи на те, що держава вкладала значні фінансові ресурси у дану сферу.

Умови проживання населення у містах залежать від низки факторів: медичного обслуговування, насиченості культурно-освітніх закладів, міського благоустрою, житлових умов, матеріального забезпечення. Саме матеріальний чинник залежить від тривалості проживання особи на постійній території.

Зростання темпів розвитку промисловості заохочувало переїзд населення з села в місто, що спричинило підвищення дефіциту житла для новоселів.

Подальша індустріалізація області вимагала, окрім трудових ресурсів відповідної сировинної та енергетичної бази, на нарощування яких і зосереджено увагу керівництва країни (директива XIX з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр.; директива XX з'їзду КПРС щодо шостого п'ятирічного плану, а також рішення пленумів ЦК КПРС та постановою радянського уряду [14, с. 97]. В процесі індустріалізації увага зосереджувалася на усунення недоліків роботи державного, партійного та господарського апарату у керівництві господарським та культурним життям населення. Чисельний бюрократичний апарат чинив потужний спротив політиці реформування органів управління та стояв на захисті консервативної системи управління.

У постанові президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР» відзначалося, що «майже всі посади у партійних і радянських органах зайняті працівниками скерованими із східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу» [10, с. 109]. Переважна більшість надісланих владою чиновників погано орієнтувалися у специфіці соціально-економічного життя Тернопільської області, поєднуючи це зі зловживанням службовим становищем.

У 1954–1956 рр. здійснено певні заходи, спрямовані на скорочення управлінського апарату. В УРСР у рамках цієї політики скоротили 61 тис. управлінців [12, с. 157], на Тернопільщині ця реформа призвела до зменшення чисельності адміністративного апарату на 706 осіб [6].

Продовження політики реформування системи управління господарством вилилось у прийняття 31 травня 1957 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР» [12, с. 158]. Територія Тернопільської області стала частиною Львівського економічно-адміністративного району, в майбутньому раднаргоспу. Проте подібне реформування призвело до порушення структури промислового виробництва та призупинення функціонування окремих галузей промисловості.

Подібне районування повністю відповідало рівню промислового розвитку регіону, що характеризувався повільними темпами приросту на початку 50-х рр. XX ст. Левову долю промислового виробництва займала будівельна галузь, основу виробничих потужностей якої складали цегельні заводи та кар'єри, що були введені в експлуатацію ще у довоєнний період. Спроба пришвидшити ріст житлобудівництва супроводжувався введенням в експлуатацію Комбінату будівельних матеріалів м. Тернополя у 1955 р., на якому працювало лише 17 робітників [3]. З відси випливає логічний висновок що, функціонування даного комбінату на початковому етапі не змогло забезпечити зростання ролі будівництва у господарському комплексі області. Однак будівництво було чи не єдиною галуззю виробництва, яка хоч і повільно, проте демонструвала зростання. Якщо на початку її завданням було відновлення зруйнованих під час війни об'єктів інфраструктури та житлово-побутових комплексів, то у наступні десятиліття вона забезпечувала потреби промисловості та житлового будування. На будівництві задіяно значну кількість працівників, а ці підприємства були чи не найбільшими за числом працюючих в області у 50-х рр. XX ст.

У другій половині 50-х рр. XX ст. відбулися докорінні зміни в структурі господарства області. Внаслідок політики індустріалізації суттєво зросла роль промислового виробництва, що було свідченням подолання аграрного характеру регіону. Тернопільська область в даному плані потребувала створення багатогалузевої промисловості, що вимагало значних капіталовкладень. Потрібно було заново створити цілі галузі промисловості, докорінно перебудувати систему експлуатації і промислової переробки природних багатств, забезпечити індустрію паливно-енергетичною і будівельною базою, домогтися пропорційності в розвитку профільюючих і обслуговуючих галузей, а також їх інтеграцію в єдиний господарський комплекс [14, с. 105].

В результаті змін у господарському комплексі, появою нових галузей виробництва, відбулося зростання чисельності робітників та службовців області в декілька разів. Зокрема, загальна

чисельність працівників промислової сфери становила 116582 особи, членів артілей та промислової кооперації – 2704 [5].

У період 1957–1958 рр. відбулося зростання чисельності робітників на промислових підприємствах області (на 95 осіб), що було результатом розширенням потужностей на харчових комбінатах та заводі залізобетонних буддеталей [14]. Позитивна динаміка росту чисельності робітників зберігалася практично в усіх галузях суспільного життя за винятком тих, що підлягали реформуванню та укрупненню. Для прикладу, зменшення кількості робітників сільських рад пояснюється їх укрупненням. По райвиконкомках чисельність працівників зменшилась на 82 особи у зв'язку з переводом землемірів із штату райвиконкому в районні інспекції по сільському господарству [5].

Важливим завданням, яке потребувало нагального вирішення, стало забезпечення житлом працівників та службовців області, які у пошуках роботи змінили своє місце проживання. Близько 60 % сімейних робітників, які недавно переїхали в міста, винаймали житло в приватних власників, проживали у родичів або в гуртожитках [8, с. 146]. Умови їх проживання були незадовільними, тому практично усі перебували в черзі на отримання квартири, а часто і змінювали місця проживання. Для подолання цих проблем потрібно було в декілька разів збільшувати темпи житлового будівництва. Під час четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) здано в експлуатацію 177,6 тис. м² житлової площі, а у наступній (1951–1955 рр.) лише 108 тис. м² [17, с. 188]. Така ситуація обумовлювалася орієнтацією керівництва країни на будівництво об'єктів промислової інфраструктури, та забезпечення запланованих темпів розвитку економіки. Житлові проблеми населення вирішували вкрай повільно та доволі часто самим населенням. Темпи індивідуального житлового будівництва у 1956 р. становили 2,6 тис. кв. м., що на 1,2 тис. більше, ніж у 1950 р. [17, с. 189].

Ситуація в будівельній галузі Тернопільської області є доволі показовою для характеристики даного періоду. Галузь яка демонструвала значні темпи щорічного приросту, та забезпечувала роботою левову частку робітників регіону не виконувала своєї важливої функції, а саме, забезпечення тих же робітників житловою площею. Вирішення цієї проблеми у майбутньому буде важливим чинником для соціального розвитку краю.

Введення в дію комбінату будівельних деталей призвело до скорочення кількості робітників на цегельних заводах в містах області. Зокрема, уже на наступний рік після відкриття, на комбінаті будівельних деталей м. Тернопіль працював 121 робітник [4]. У наступні роки, відбулося збільшення виробничих потужностей комбінату.

Чисельність промислово-виробничого персоналу у період 1955–1956 рр. зросла з 12308 до 13714 осіб. У співвідношенні усього персоналу кількість робітників становила – 82 %, інженерно-технічного персоналу – 8 %, службовців – 6 % [17, с. 17]. Загальна чисельність робітників і службовців Тернопільської області 1956 р. становила 124232 особи [17, с. 222]. Як бачимо, загальна кількість робітників у порівнянні з 1950 р. зросла на 147,5 %.

Друга половина 50-х рр. ХХ ст. ознаменувалася для Тернопільської області зростанням економічних показників та покращенням соціально-економічної ситуації. Зросла технічна оснащеність підприємств. Помітно збільшилося використання електроенергії у виробничих процесах, ніж у попередній період. У 1958 р. на одного зайнятого в промисловості робітника споживалося втричі більше електроенергії, ніж у 1950-му. Замість парових двигунів усе частіше використовувалися електромотори [14, с. 99].

Впродовж 1950–1958 рр. зросло виробництво цегли в два рази з 22,4 до 55 млн шт. [2, с. 245]. Наприкінці десятиліття розпочалось стрімке зростання чисельності робітників, що обумовлено введенням в експлуатацію великих промислових виробництв. У 1957 р. розпочали свою роботу: Бучацький цукровий завод; Тернопільський електроарматурний завод; Тернопільський завод штучної шкіри; Козівський цукровий завод. У 1958 р. вступив в дію Лановецький цукровий завод [2, с. 256].

Для Тернопільської області 50-ті рр. ХХ ст. стали початком розвитку промислової сфери та ознаменували появу нових галузей виробництва. Відбувалося залучення трудових резервів з сіл, які, здобувши найпростішу виробничу кваліфікацію, ставали робітниками та мешканцями міст. До вже звичних харчової та будівельної додалися низка нових галузей: сільськогосподарське машинобудування, електротехнічна, хімічна, трикотажна, фарфорово-фаянсова і скляна промисловість [9, с. 15].

Подібний спосіб організації виробництва позначився на швидких змінах в економіці та давав можливість отримати швидкий економічний ефект. Така система носила екстенсивний характер, оскільки, орієнтація на миттєвий результат та гонитва за показниками призводила до залучення все більшої кількості робітників та відкидання фактору пришвидшення механізації виробництва. Подібне свідчення є наслідком непродуманої економічної політики радянського керівництва, що у майбутньому приведе до значних фінансових та ресурсних затрат.

Промисловість Тернопільщини, як і всієї Західної України, розвивалась значно швидшими темпами, ніж решта території країни. Зокрема, у 1958 р. рівень випуску промислової продукції був вищим, ніж у 1950 р. в 2,9 рази [11, с. 35].

У кінці 50-х рр. характер економіки області зазнав докорінних змін: чи не вперше рівень промислового виробництва перевищив частку сільського господарства, що в першу чергу ознаменувало перехід до індустріально-аграрного суспільства.

Зрушення, що відбулися у господарській сфері, позитивно вплинули на добробут населення. Зокрема, у період 1958–1960 рр. в області відкрито 144 магазинів. Зокрема, в місті Тернополі – універмаг на 100 робочих місць, якісно зріс рівень медичного обслуговування. Введено в експлуатацію обласну лікарню на 450 ліжок, а в загальному по області мережа лікарень зросла на 1355 ліжок [21, с. 25]. Позитивна динаміка відбулась і у сфері житлового будівництва: загальна сума капіталовкладень в дану галузь становила 136 млн крб. Для забезпечення потреб населення здано 98 тис. кв. м. житлової площі, або понад 3200 квартир [21, с. 25]. У порівнянні з 1956 р., загальна кількість зданої в експлуатацію житлової площі зросла в 37 разів, що стало результатом зростання економічного потенціалу Тернопільської області.

Проте за рівнем промислового розвитку Тернопільщина стояла значно нижче областей УРСР. У 1965 р. промислові підприємства області виробляли лише 2,5 % валової продукції промисловості Південно-західного економічного району [22, с. 103].

Чисельність населення Тернопільської області згідно даних перепису станом на 1 січня 1960 р. становила 1085586 осіб [20, с. 16]. кількість промислово виробничого персоналу – 29583 особи [16, с. 20]. Усього робітників станом на 1960 р. налічувалося 138531 особа [16, с. 191], з яких значна частина була задіяна у таких галузях промисловості: харчовій – 27,1 %, будівельній – 20,9 %, машинобудуванні – 17,9 % та деревообробці – 13,3 % [16, с. 21].

Чисельність колгоспників у 1960 р. у Тернопільській області становила – 618,5 тис. осіб, з яких працездатного населення – 423, 7 [7]. Зазначимо, що загальна чисельність колгоспників у УРСР і тому ж році становила – 6293 тис. [15, с. 62]. Порівнюючи отриману інформацію, стає зрозумілим, що сільськогосподарське населення Тернопільщини складає 9,8 % від загальнореспубліканського. Це доволі значний показник, заважаючи на територію області. Крім того, отримана інформація вкотре підтверджує аграрний характер економіки краю.

Згідно інформації, поданої в статистичному щорічнику Народне господарство СРСР, чисельність населення Тернопільської області у 1962 р. становила 1132 тис. осіб. [15, с.17]. Потрібно зазначити, що ця інформація у певній мірі відрізняється від даних, які подаються у збірнику ЦСУ Тернопільської області за 1972 р. де чисельність населення області досягла даної позначки лише у 1965 р. [19, с.7].

Для зростання рівня виробництва у другій половині 60-х рр. ХХ ст. особлива увага приділялась розміщенню промислових новобудов у малих та середніх містах області (Збараж, Борщів, Бережани, Зборів), що дало змогу повніше використати наявні резерви трудових ресурсів. Промислове будівництво стимулювало приріст міського населення, яке у 1965 р. складало 257 тис., або 22 % від загального числа населення області 1149 тис. [16, с. 21].

У 1965 р. розпочалося будівництво великого бавовняного комбінату в Тернополі, цукрового заводу в Збаражі, сирзаводу в Чорткові [22, с. 104]. Це позитивно вплинуло на динаміку міського населення, оскільки спричинило притік робочої сили у міста.

Значна увага, окрім промисловості, приділялась і нарощуванню темпів сільськогосподарського виробництва. Показники приросту визначалися плановими завданнями, у ході яких переглянуто структуру посівних площ, впроваджувався передовий досвід виробництва, стимулювався притік керівних кадрів та кваліфікованих спеціалістів. Робилися спроби спеціалізації сільськогосподарського виробництва [21, с. 4].

Потрібно віддати належне і тому факту, що на початку 60-х рр. ХХ ст. чи не вперше за всю історію українського села, відбувся перехід від екстенсивного до інтенсивного способу обробітку землі. В результаті хрущовських реформ, колгоспи стали рентабельними, та демонстрували приріст виробництва сільгосппродукції в середньому на 7 % щорічно [13, с. 188].

Згідно даних перепису населення 1970 р. кількість сільських мешканців становила 883945 осіб [20, с.16], що на 2,4 % менше від показника 1959 р., який становив 905987 осіб [20, с. 16]. Причину скорочення кількості сільського населення на цей період слід шукати у процесі урбанізації та у сповільненні темпів природного приросту у селі [23, с. 91]. Загальна чисельність населення Тернопільської області станом на 1 січня 1970 р. становила 1152668 осіб [20, с. 16].

Таким чином, динаміка населення області досліджуваного періоду безпосередньо залежала від економічних факторів. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що у окремих територіях області з вищим розвитком промисловості, темпи приросту населення були швидшими ніж у решті регіону. Зростання кількості капіталовкладень у виробництво призвело до підвищення рівня його

ефективності та технічної забезпеченості, що в свою чергу вимагало зростання чисельності робочої сили. У першу чергу це стосувалося обласного центру та таких міст, як Бережани, Кременець, Чортків, Збараж.

Список використаних джерел

1. Бахметова Г. Методи демографічного прогнозування / М. Бахметова. – М.: Фінанси і статистика, 1982. – 159 с.
2. Буяк Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944–1950-х років (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей): дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Буяк Богдан Богданович. – Чернівці, 2001. – 257 с.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1, оп. 3, спр. 205, арк. 11.
4. Там само, спр. 533, арк. 4.
5. Там само, спр. 773, арк. 2, 13, 24.
6. Там само, спр. 928, арк. 5.
7. Там само, оп. 7, спр. 43, арк. 25.
8. Зайончковська Ж. Новесели у містах / Ж. Зайончковська. – М.: Статистика, 1972. – 164 с.
9. Заставецька О. Господарство: сучасне, минуле, майбутнє / О. Заставецька // Краєзнавство. Географія. Туризм. – Вип. 14–15. – К.: 2006. – С. 15–21.
10. Іщенко А. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944–1953 рр. / А. Іщенко // Архіви України. – Вип. 2–3. – К., 2011. – С. 108–122.
11. Ковальчук Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчук. – К.: Наукова думка, 1988. – 234 с.
12. Коріненко П. Новітня історія України (1939–2007 рр.) / П. Коріненко, В. Терещенко, М. Бармак. – Ч. 4. – Тернопіль: Астон, 2007. – 400 с.
13. Коріненко П. Історія українського селянства. Навчально-методичний посібник / П. Коріненко. – Тернопіль, в-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 296 с.
14. Кошарний Я. Рясні плоди дружби / Я. Кошарний, Г. Ковальчук, К. Пирожак, В. Чугайов. – Львів: Каменяр, 1974. – 263 с.
15. Народне господарство СРСР в 1961 році: статистичний щорічник. – М.: Держстатвидав ЦСУ СРСР, 1962. – 862 с.
16. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – Львів: Держстатвидав, 1962. – 281 с.
17. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – Тернопіль: Облвидав, 1957. – 271 с.
18. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – К.: Статистика, 1967. – 204 с.
19. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – К.: Статистика, 1972. – 224 с.
20. Підсумки Всесоюзного перепису населення 1970 року: Чисельність населення СРСР, союзних та автономних республік, країв і областей / ЦСУ при Каб. Мін. СРСР. – М.: Статистика, 1972. – 176 с.
21. Радянська Тернопільщина 1959–1975 документи й матеріали. Партийний архів Тернопільського обкому КП України. Тернопільський обласний Держархів / [Гол. ред. Юрій Семенов]. – Львів: Каменяр, 1986. – 240 с.
22. Тесленко В. Розвиток промисловості Тернопільської області та зміни в її структурі / В. Тесленко // Економічна географія: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 2. – К.: В-во Київського у-ту, 1967. – С. 102–106.
23. Тимків І. Вплив соціально-економічних чинників на динаміку сільського населення Тернопільської області в 50–60 рр. ХХ ст. / І. Тимків // Український селянин: Зб. Наук. Праць. – Вип. 15. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. – С. 90–92.

Иван Тымкив

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ 50–60 ГГ. ХХ В.

В статье на основе архивных материалов анализируется динамика населения Тернопольской области в 50–60-х гг. ХХ в. в контексте социально-экономического развития края. Показано влияние экономических и культурных факторов на изменение численности населения региона и его структуру. Охарактеризованы изменения в характере экономики области, непосредственно связанные с переходом к индустриально-аграрному обществу.

Ключевые слова: промышленность, сельское хозяйство, динамика населения, Тернопольщина, социальное положение.

Ivan Tymkiv

INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL FACTORS ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE TERNOPIL REGION 50–60. XX CENTURY

On the basis of archival materials analyzed the dynamics of the population of the Ternopil region in 50–60s. XXth century in the context of socio-economic development of the region. Investigated the influence of economic and cultural factors on the changes in the population of the region and its structure. Characterized the changes in the nature of the regional economy, directly linked with the transition to industrial-agrarian society.

Key words: industry, agriculture, population dynamics, Ternopil region, social status.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

АРЕШТИ 1965 Р. В УРСР ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ З ІНАКОДУМСТВОМ

У статті проаналізовано особливості організації арештів 1965 р. серед української інтелігенції, хід слідства та судові процеси. Розглянуто причини репресій у контексті посилення неосталіністських тенденцій в СРСР. Внесено корективи та систематизовано хронологію арештів та їх значення для розвитку національного руху.

Ключові слова: арешти, судові процеси, українська інтелігенція, репресії, інакодумство.

П'ятдесят років тому, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в УРСР відбулися арешти представників української творчої інтелігенції. Названі «першим покосом», вони засвідчили прагнення влади зупинити процес лібералізації в країні та обмежити критику «культу особи». Але якщо ці арешти були лише епізодом у партійній неосталініській шахівниці, то для українського національного руху – випробовуванням на зрілість і спроможність розвитку. «Арешти 1965 р., – писав по гарячим слідам В. Мороз, – ... прискорили сучасне українське відродження» [1, с. 80]. Можна додати: організаційно слабкий, розмитий у культурницьких дискусіях, рух перейшов у нову – правозахисну якість й визначився політично, виокремивши в собі людей, здатних на активний опір.

Зазначена тема отримала висвітлення в працях Г. Касьянова [2], А. Русначенка [3], Б. Захарова [4], О. Бажана та Ю. Данилюка [5]. Матеріали слідства відображені в роботах В. Чорновіла «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», (портрети двадцяти «злочинців»)» [6], збірці «Українська інтелігенція під судом КДБ» [7], а також мемуарній літературі. Саме через це метою статті є систематизація матеріалів та узагальнення фактів із дискусійних проблем репресій 1965 р. проти представників української інтелігенції.

Вже влітку 1965 р. серед української інтелігенції йшли розмови щодо можливого тиску з боку влади, однак, мало хто передбачав, що вони здійснюватимуться в жорсткій і цинічній формі. Оперативно, впродовж кількох днів у західноукраїнських містах та Києві проведено арешти. У науковій літературі точна хронологія арештів не наводиться, обмежуючись загальними «в кінці серпня – на початку вересня». Уважніше до цього поставився Б. Горинь та укладачі енциклопедичного довідника «Рух опору в Україні 1960–1990» під редакцією О. Зінкевича. Утім, у їх даних є певні розбіжності, що наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Дата	Б. Горинь	«Рух опору в Україні»
24 серпня	І. Гель, М. Зваричевська, Я. Менкуш	І. Гель, М. Зваричевська
25 серпня	Є. Кузнецова, Я. Геврич	Я. Менкуш
26 серпня	М. Горинь, Б. Горинь, М. Косів	М. Горинь, Б. Горинь, Є. Кузнецова
27 серпня	М. Осадчий, Т. Старак, С. Батурич	І. Герета; О. Заливаха, М. Косів
28 серпня	О. Мартиненко, І. Русин, М. Гринь	Я. Геврич; В. Іванишин О. Мартиненко М. Осадчий І. Русин
31 серпня	І. Світличний	-
1 вересня	В. Мороз, Д. Іващенко	В. Мороз, І. Світличний
4 вересня	М. Масютко	М. Масютко
14 вересня	Г. Садовська	-
13 листопада	С. Караванський	С. Караванський
23 травня 1966 р.	А. Шевчук	А. Шевчук

Примітки: І. Гель – прізвища, які збігаються в обох варіантах; Я. Менкуш – прізвища, які не збігаються; Т. Старак – прізвища відсутні в іншому варіанті [8, с. 22; 9, с. 131, 132, 136, 159, 160, 240, 247, 262, 263, 284, 336, 356, 411, 418, 431, 443, 481, 549, 567, 720].

Як бачимо, у наведених хронологіях мають місце різночитання щодо Я. Менкуш, Є. Кузнецової, Я. Геврича, М. Косіва, М. Осадчого, І. Світличного. Залучення інших джерел, дозволяє конкретизувати дати. Згідно особистих свідчень: 27 серпня був арештований М. Косів [10, с. 76], 28 серпня – Я. Геврич та О. Заливаха [11; 12]. Не прямими свідченнями про арешт М. Озерного 25

серпня є виступ прокурора Параскевича на суді [6, с. 275]. 28 серпня днем арешту М. Осадчого називають В. Чорновіл, що проходив свідком по справі [6, с. 107], та С. Сапеляк [13]. І. Світличний був затриманий 28 серпня на квартирі О. Заливаха [12], однак, офіційно арешт відбувся 30 серпня [14]. Існують різночитання в даті арешту Є. Кузнецової. Є підстави припускати, що арешти її та П. Моргуна передували подальшій затримці київських самвидавників. Принаймні така логіка І. Русина: «Вони (КДБ – Я.С.) стежили за... Кузнецовою в університеті, бо вона вела певну роботу серед студентів. Вона приятельувала з Мартиненком, а Мартиненко – мій приятель. Таким чином вони їй «сіли на хвоста», як тоді казали, потім на Мартиненка, а Мартиненко посадив «хвоста» на мене» [15]. Якщо так, то арешт варто датувати 25 серпня, зважаючи на синхронність арештів зі Львовом та Івано-Франківськом [16], а подальші арешти О. Мартиненка, І. Русина та М. Гриня відносили до 28 серпня [15].

Арешти І. Герети та М. Чубатого логічно розглядалися продовженням справи М. Озерного. Беручи до уваги синхронність дій слідчих, і маючи 27 серпня датою арешту в Одесі І. Герети, тим же числом можна датувати арешт М. Чубатого в Тернополі [17]. Ця ж синхронність дій спостерігається у Івано-Франківську, де 28 жовтня були арештовані О. Заливаха і В. Іванишин [12; 18].

З урахуванням цих матеріалів, можна запропонувати наступну хронологію арештів (таблиця 2).

Таблиця 2

Дата / місто	Київ	Львів	Івано-Франківськ	інше місто
24 серпня	-	Гель, Зваричевська	-	-
25 серпня	Кузнецова П. Моргун	Менкуш	Озерний	-
26 серпня	-	М. Горинь Б. Горинь	-	-
27 серпня	-	Косів Старак Батурин	-	Герета (Одеса) Чубатий (Тернопіль)
28 серпня	Мартиненко Русин Гринь	Осадчий	Геврич Заливаха Іванишин	-
30 серпня	Світличний	-	-	-
1 вересня	-	-	Мороз	Іващенко (Луцьк)
4 вересня	-	-	-	Масютко (Феодосія)
14 вересня	-	Садовська	-	-
13 листопада	-	-	-	Караванський (Одеса)
23 травня 1966 р.	-	-	-	Шевчук (Житомир)

Арешти ретельно готувалися. За підозрюваними встановлювалося оперативне стеження. М. Горинь згадував події, що передували арешту. У серпні 1965 р. на відпочинку в Феодосії, він познайомився із Славком – «колишнім в'язнем із Воркути». Він здійснював нагляд за подружжям Горинів, і, навіть, допоміг придбати квитки на потяг. У вагоні все було готово до супроводу: «у нашому купе на верхній полиці лежав чоловік, який за всю подорож, а вона тривала понад добу, не сказав і слова. У сусідньому купе сидів пасажир, «одягнутий» під галицького інтелігента періоду тридцятих років... коли мене заарештували, то я зустрів його в будинку КГБ... У Красному (залізнична зупинка біля Львова – Я.С.) поїзд спинився, й до нашого купе зайшов якийсь чоловік і сів, не промовивши жодного слова...» [19, с. 209].

Арештовуючи людей, влада заздалегідь потурбувалася про можливі випадки суспільного невдоволення, проводячи арешти за межами міст проживання. Так М. Гориня затримали в Красному, тернополянина І. Герету – Одесі, а Я. Геврича, М. Озерного та І. Світличного при поверненні з відпочинку.

Наведемо кілька прикладів арештів. 24 серпня М. Зваричевська йшла з обласного архіву по вулиці Ставропігійській: «Їх відразу з'явилось десь п'ять-шість – і такою вузькою стежкою. Я кажу: «Перепрошую, що ви...». Обурююся до одного, аж дивлюся – ззаду за мною теж стоять. Я й не підозрювала, що мене будуть арештовувати, думала, що то якісь хулігани або просто залицяються.

Я їх так минаю, а мене вштовхнули в машину. Я дивлюся вгору, щоб обуритися, крикнути, а там нема кого, там ніде нема ні обличчя» [20].

Б. Горинь був затриманий після обіду 26 серпня по дорозі до музею. Помітивши стеження, він намагався зайти на територію, але не встиг: «З машини вискочили двоє здоровил у цивільному. Вони в одну мить схопили мене, один з них із притиском поклав свою руку на мою голову, пригнув її і від сильного поштовху я буквально влетів на заднє сидіння «Волги». Нападники розмістились обабіч. Вони не приховували свого вдоволення, яке вигравало на їхніх вгодованих фізіономіях: адже так спритно, так професійно вдалося їм виконати завдання! Причому, жодна душа не помітила – вулиця, наче на замовлення, була цілком безлюдна. Як тільки мене ввіпхнули у машину, той, що сидів за кермом, натиснув на педаль і машина миттю рвонула з місця» [8, с. 10].

У спогадах Р. Мороз, дружини В. Мороза, читаємо: «Першого вересня 1965 року о сьомій годині ранку нас зірвав з ліжка владний, настирливий стукіт у двері. Чоловік поспіхом натягнув спортивні штани й пішов відчиняти. Троє незнайомих чоловіків у цивільному з насупленими обличчями ввалилися в кімнату, заповнюючи увесь її вільний простір. З ними разом увійшов комендант гуртожитку старенький пан Кордонський. Чоловіки називають себе працівниками КДБ і, якщо мені пам'ять не зраджує, ось їхні прізвища: Басистий, Науменко, Семенюк. Усі озброєні, кобури пістолетів випинаються з-під піджаків. Вони показують нам ордер на обшук, їм доручено «вилучити антирадянські документи чи зброю» [21, с. 55].

Арешти проводилися цілеспрямовано під конкретну молодіжну аудиторію. Не випадково, соціологічний портрет арештованих, створений В. Чорновілом, лише в одиничних випадках не співпадає: «Засуджений Н. на день арешту мав 28–30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови і культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [6, с. 367]. Окремі факти біографій арештованих наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Дата, місце народження	Освіта / фах на час арешту	Вирок
1.	Батурин Степан Федорович	1912 р., Львівська обл.	бухгалтер Львівської облспоживспілки	звільнений
2.	Геврич Ярослав Богданович	1937 р., с. Остап'є Скалатського району Тернопільської області	студент Київського медичного інституту	5 років таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 3 років
3.	Гель Іван Андрійович	1937 р. с. Клицько Городоцького району Львівської області	студент-заочник історичного факультету Львівського університету	3 роки таборів суворого режиму
4.	Герета Ігор Петрович	1938 р., с. Скоморохи Тернопільського району	історичний факультет Чернівецького університету / старший науковий працівник Тернопільського краєзнавчого музею	5 років позбавлення волі умовно
5.	Горинь Богдан Миколайович	1936 р., с. Кнісело Жидачівського району Львівської області	філологічний факультет Львівського університету / науковий працівник Львівського музею українського мистецтва	3 роки таборів суворого режиму

6.	Горинь Михайло Миколайович	1930 р. с. Кнісело Жидачівського району Львівської області	відділ логіки і психології Львівського університету / науковий працівник лабораторії психології та фізіології праці	6 років таборів суворого режиму
7.	Гринь Микола Євдокимович	1928 р., Західна Україна	Львівський політехнічний інститут, кандидат наук / старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР	3 роки таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР замінив покарання на умовне
8.	Заливаха Опанас Іванович	1925 р., с. Гусинка Харківської обл.	Ленінградський державний інститут живопису, скульптури, архітектури / художник	5 років таборів суворого режиму
9.	Зваричевська Мирослава Василівна	1936 р., с. Трибухівці Тернопільської обл.	філологічний факультет Львівського університету / працівник обласного архіву	8 місяців позбавлення волі; відпущена в залі суду
10.	Іванишин Володимир Михайлович	1939 р., с. Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської обл.	учитель фізичного виховання	звільнено в січні 1966 р.
11.	Іващенко Дмитро Полікарпович	1919 р., с. Шишаки Хорольського району Полтавської обл.	викладач української літератури Луцького інституту	2 роки таборів суворого режиму
12.	Караванський Святослав Йосипович	1920 р., Одеса	студент заочного відділення філологічного факультету Одеського університету / літератор	за поданням генерального прокурора СРСР відправлено досиджувати 8 років і 7 місяців таборів суворого режиму
13.	Косів Михайло Васильович	1934 р., с. Вільхівка Рожнітівського району Івано- Франківської обл.	філологічний факультет Львівського університету / викладач Львівського університету	6 березня 1966 звільнений
14.	Кузнецова Євгенія Федорівна	1913 р., м. Шостка Сумської обл.	хімічний технікум / лаборант Інституту комунальної гігієни	4 роки таборів суворого режиму; у 1967 р. звільнена
15.	Мартиненко	1935 р.,	геологічний	3 роки таборів

	Олександр Іванович	м. Нова Горлівка Донецької обл.	факультет Львівського політичного інституту / старший інженер Київського науково-дослідного інституту	суворого режиму
16.	Масютко Михайло Савович	1918 р., с. Чаплинка Херсонської обл.	пенсіонер	3 роки в'язниці та 3 роки таборів суворого режиму; Верховний суд СРСР замінив на 6 років таборів суворого режиму
17	Менкуш Ярослава Михайлівна	1923, м. Пустомити Львівської обл.	конструктор- модельєр Львівського будинку моделей	2,5 роки таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 1 р.
18.	Моргун Петро	-	художник київського театру ім. І. Франка	звільнений
19.	Мороз Валентин Якович	1936 р., с. Холонів Горохівського району Волинської обл.	історичний факультет Львівського університету / викладач Івано- Франківського педінституту	4 роки таборів суворого режиму
20.	Озерний Михайло Дмитрович	1929 р., с. Верхнє Синьовидне Сколівського району Львівської обл.	вища педагогічна освіта / вчитель	6 років таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 3 років
21.	Осадчий Михайло Григорович	1936, с. Курмани Недригайлівського району Сумської обл.	факультет журналістики Львівського університету / викладач кафедри журналістики ЛДУ	2 роки таборів суворого режиму
22.	Русин Іван Іванович	1937 р., хутор Бурталь Городоцького району Львівської обл.	Львівський політехнічний інститут / аспірант Київського інженерно- будівельного інституту	1 рік таборів суворого режиму
23.	Садовська Ганна Вікторівна	1928 р., м. Ярослав (Польща)	Львівський політехнічний інститут / інженер- будівельник	звільнена у лютому 1966 р.
24.	Світличний Іван Олексійович	1929 р., с. Половинкине Старобільського району Луганської обл.	факультет української філології Харківського університету, аспірантура Інституту літератури / критик	звільнений 30 квітня 1966 р.

25.	Старак Теодозій Васильович	1931 р., с. Межибрідь (Польща)	філологічний факультет Львівського університету / завідуючий кабінету фонетики української мови ЛДУ	звільнений
26.	Чубатий Мефодій	1938 р., с. Великі Гаї Тереховлянського району Тернопільської обл.	Тернопільське музичне училище / учитель музики	4 роки ув'язнення умовно
27.	Шевчук Анатолій Олександрович	1937 р., Житомир	лінотипіст житомирської друкарні	5 років таборів суворого режиму

[6; 9].

У науковій літературі називаються кілька причин організації репресій. Підбір імен визначався за принципом добитися від людей «покаяння», і, таким чином, дискредитувати інтелігентський рух. Метою «першого покошу», вважає Г. Касьянов, було «викорінення інакомислення як суспільного явища» [2, с. 62]. На думку Ю. Зайцева, метою була ліквідація не лише організованого опору режимові, а й індивідуального спротиву, що виявлявся у захисті національної духовності, історії, культури [22, с. 81]. Показово, що під час попереднього слідства більшість заарештованих зізнавалося в інкримінованих злочинах.

Згідно іншої версії, пріоритетом влади був розгром мережі самвидаву. У 1965 р. за підсумками операцій викрито осередки його виготовлення й поширення в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкованих машинок та встановлено близько 80 осіб причетних до нього [23, с. 118]. Під час слідства тема самвидаву була визначального при встановленні «винуватості» арештованих.

І. Гель підсумував цілі влади: а) припинити налагоджений на всеукраїнському рівні, внаслідок розривання особистих зв'язків, вихід, передрук, обмін та поширення матеріалів самвидаву; б) залякати й зламати молоду українську інтелігенцію, що, сформувавшись у роки «відлиги», продуктивно працювала на відновлення національної свідомості, духовності, культури; в) продемонструвати силу і впевненість у тому, що нове керівництво партії і держави «твердою рукою» відновить сталінські методи правління імперією і очистить радянський народ від впливу буржуазних націоналістів та інших «відщепенців» [24, с. 232].

Загальнопоширена думка про «замовний» характер арештів, «кремлівським» куратором яких вважають секретаря ЦК КПРС з ідеології М. Сулова [2, с. 47; 4, с.87]. Їх причина – зміна політичного курсу в СРСР після зміщення Н. Хрущова. В травні 1965 р., на святкуванні двадцятиріччя перемоги у Великій вітчизняній війні, вперше за багато позитивно сказано про роль І. Сталіна. Цим фактично розпочався серйозний наступ неосталіністів у Політбюро з прицілом на черговий ХХІІІ з'їзд КПРС наприкінці березня 1966 р. Отож, «зачистка» інтелігенції мала унеможливити протест проти реставрації «сталінського минулого». Адже саме в молодіжному інтелігентському середовищі критика «культу особи» була найпоширенішою. До того ж, у 1965 р. це середовище мало хоча й не достатньо ефективний, але не підконтрольний владі засіб поширення інформації – самвидав, який, в ідеологічних дискусіях, міг бути спрямований проти «генеральної лінії».

Наступ на інтелігенцію, після московських виступів Н. Хрущова у 1962–1963 рр., став закономірним. Повернення вправо у країні, яка до кінця не пережила «десталінізації», неминуче вело до збільшення репресивності в діях влади. Про «руку Москви» в арештах української інтелігенції свідчить синхронність із московським процесом над А. Синявським і Ю. Даніелем (1965–1966 рр.).

Розпочинаючи наступ на ідеологічному фронті, Москва враховувала сильні позиції першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Призначення головою ради міністрів УРСР В. Щербицького та арешти на території республіки були точковими ударами по його статусу. Розуміючи це, П. Шелест стримував репресивні дії апарату. В одному з спогадів І. Гель відзначав: «Перед судом ще була зустріч з генерал-полковником Нікітченком, який тоді був головою КДБ України. Я думаю, що за дорученням Шелеста він... намагався нас, так би мовити, оборонити. Це йому не вдалося, але завдяки йому й Шелесту ми отримали невеличкий термін» [4, с. 87].

На користь цієї версії свідчить аналіз імен арештованих. У Києві, який знаходився під особистим контролем П. Шелеста, лідери молодіжного інтелігентського руху, за винятком І. Світличного,

залишилися на волі. Саме через це, київська інтелігенція спромоглася на організований опір (акція 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна», кампанія «підписантів», публікації розлогих памфлетів типу «Інтернаціоналізм чи русифікація?», виїзд на «львівськи процес» тощо). Загалом, навіть арешт І. Світличного, до певної міри, міг бути випадковим. Логіка київських арештів передбачала викриття групи навколо Є. Кузнецової. А І. Світличний попав випадково, ставши свідком арешту О. Заливахи. На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що нікого більше з близького оточення І. Світличного заарештовано не було.

З іншого боку, в Львові під контролем місцевого секретаря обкому з ідеології В. Маланчука заарештували лідерів, а методи слідства й суду досягли крайніх форм. Цікаво, що в серпні 1965 р. переведено на іншу роботу начальника львівського управління КДБ Шевченка, який був проти арештів, і висловлювався за розширення профілактичної роботи [8, с. 102]

7 вересня 1965 р. керівництво ЦК КПУ доповіло в Москву про арешти, акцентувавши увагу на антирадянській і націоналістичній спрямованості дій і писань арештованих. А для їх остаточної дискредитації, КДБ подав ЦК проект документа, в якому арештовані звинувачувалися в співпраці з іноземними шпигунами [3, с. 166]. Крапку в арештах поставлено 13 листопада 1965 р. в Одесі, коли без суду і слідства, за поданням генерального прокурора СРСР Р. Руденка, філолога С. Караванського було на 8 років і 7 місяців відправлено досиджувати 25-річний термін.

Упродовж вересня 1965 р. – січня 1966 р. проводилися слідчі дії, про які М. Осадчий у автобіографічному «Більмі» написав: «З чесною людиною хочуть зробити злочинця, вперто, послідовно, із заздальгідь продуманим сценарієм» [25, с. 25]. У них помітно кілька взаємопов'язаних складових. По-перше, слідчі намагалися сконструювати існування антирадянської організації, діяльність якої курується з-за кордону. Тому в установах, науково-дослідних інститутах, вищих навчальних закладах, на заводах і фабриках поповзли «запущені» КДБ та парткомми установ чутки про викриття великої бандерівської організації із значним арсеналом зброї, друкарнями, валютою, більшість членів котрої були американськими і натовськими шпигунами.

Провадження були відкриті за статтею 62 КК УРСР: «агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення радянської влади або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту». А І. Гелю та братам Гориням додатково інкриміновано ст. 64 КК УРСР – «організаційна діяльність з метою послаблення та підризу радянського соціалістичного устрою». З огляду на великий «компромат», який дістали слідчі під час обшуків, саме ці люди розглядалися в якості «паровозів» у кримінальній справі № 27.

У слідстві відчувається шаблонність із діями 1930-х рр.: «викриття» організації – «чистосердечні» зізнання учасників – відкриті суди. Матеріали справ показують ретельність слідчих у пошуку зв'язків між арештованими. Однак, представлені докази могли вважатися аргументованими лише при упередженому розгляді справ. Головна складність полягала в тому, що шістдесятники з самого початку відмовилися від «організацій» і діяли неформально.

Це змінило стратегію «органів», які зосередилися на пошуках зв'язків через самвидав – хто писав, виготовляв і поширював літературу «антирадянського змісту». Проблема полягала в тому, що оригінальні тексти самвидаву 1964 – першої половини 1965 р. були анонімними. Отож, успіх справи залежав від доведення авторства творів. Із цією метою слідчі вдалися до літературних рецензій.

Експертні комісії, які склалися з викладачів Львівського, Київського, Дніпропетровського університетів (П. Бачинський, Л. Нагорна, О. Бабашкін, І. Грицютенко, І. Дорошенко, В. Здоровега, В. Кибальчич, В. Кобилянський, М. Матвійчук, Ф. Неборячок, С. Шаховський, М. Худаш), робили філологічні та літературознавчі «експертизи» анонімних поетичних творів, статей, публіцистики, поширених у самвидаві. Слідство, не отримавши зізнання арештованого, приписувало йому авторство, а експертні комісії, аналізуючи стиль та інші ознаки документу, властиві начебто творчості арештованого, «встановлювали» його авторство. Слідство й суд приймали такі «експертні висновки» як цілком законну доказову аргументацію, й на її основі виносили вироки [2, с. 51; 24, с. 237]. Найактивніше експертні комісії працювали в справах М. Масютка, І. Геля, Я. Менкуш. М. Масютко аргументовано спростовував висновки комісій, і відмовився від авторства статей «Сучасний імперіалізм» і «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», підкреслюючи, що «встановлення авторства під час слідства способом філологічного аналізу науково не правомірно» [7, с. 82]. Утім, суд прийняв до уваги висновки комісії, а не аргументи підсудного.

У процесі слідства КДБ не вдалося виявити жодної антирадянської організації [3, с. 165]. Ще за місяць до його завершення звинуваченим оголошено про виділення окремих справ із однієї великої групової справи. Можливо, взято до уваги факт широкого резонансу, якби перед судом одночасно постала велика група осіб.

Другим завданням КДБ було залякування інтелігенції й підпорядкування її творчості й громадянської позиції інтересам партапарату. Створювалася система психологічного тиску, описана в автобіографічному романі М. Осадчого «Більмо». Слідчі демонстративно порушували правові норми, використовуючи весь арсенал прийомів залякування. Якщо в Києві слідство «велось навіть у відносно культурній формі» [11], то в Львові мали місце прояви прямого фізичного насилля.

У перші тижні слідство тривало щоденно, упродовж багатьох годин, хоча в протоколах відображалися нормовані години робочого дня. М. Озерний на суді заявив, що 46 разів був викликаний на допит [6, с. 99]. Слідчі, оперативники, психологи, виступаючи в ролі «інтелігентів», або «поганих хлопців», намагалися зламати волю підслідних погрозами, брутальністю, шантажем рідних, або ж обіцянками благ у разі співпраці. Так, аби зламати М. Озерного, слідчий приводив у кабінет малих дітей, а через декілька хвилин, вивівши їх, погрожував, що «згноїть» М. Озерного в тюрмі й діти виростатимуть без опіки батька. У справах В. Мороза і О. Заливахи активно використовувалося копання в інтимному житті задля шантажу підсудного та його рідних [21, с. 61].

Слідчі використовували різні психотропні засоби для погіршення самопочуття. Ув'язнених ізолювали один від одного. У камерах встановлювали стаціонарні «слухачі» для запису розмов, підсаджувалися «квочки» («стукачі-донощики»). Не випадково, після такої «обробки» слідчі добивалися потрібних показів. На запитання свідка А. Горської: «Скажіть, що примусило вас набрехати на мене?», Я. Геврич чесно відповів: «За 105 днів навчать брехати» [6, с. 99].

Атмосфера слідства визначалася поєднанням фізичного тиску з сильною фаховою підготовкою окремих слідчих. Вони вміло підбирали теми для розмов, намагаючись інтелектуально «спокусити» арештованих. Іноді грань була настільки тонкою, що арештовані втрачали почуття небезпеки й піддавалися на умови слідчих. Симптоматичною є постать майора Кліма Гальського, якого М. Горинь охарактеризував «найосвіченішим з усіх кагебістів Москви, Києва і Львова», широко обізнаним із літературним процесом [26]. Це той самий майор «простий як півлітра «московської», кулак якого «сичав» перед очима М. Осадчого, а брутальна лайка морально пригнічувала [25, с. 27, 41]

Третім мотивом слідства був інтерес до діяльності інтелігенції як нового суспільно-політичного явища. На етапі слідства з арештованими спілкувалися вищі чини КДБ. Зокрема, голова КДБ УРСР В. Нікітченко мав розмови з І. Світличним М. Горинем та М. Озерним, у яких намагався з'ясувати мотиви дій арештованих. Характерно, що в спогадах арештованих керівник республіканського КДБ постає «певною мірою лібералом» [15].

Свідченням «успішної роботи» слідчих стала співпраця М. Косіва, В. Іванишина, Г. Садовської, С. Батурина, П. Моргуна, Т. Старака, які були звільнені до суду. По-іншому відбулося звільнення І. Світличного. Завдяки українській діаспорі, на Заході створено широкий рух підтримки в письменницькому середовищі. Міжнародний резонанс справ змусив владу піти на поступки: 30 квітня 1966 р. голова КДБ УРСР В. Нікітченко повідомив про звільнення І. Світличного як «соціально безпечного» [27, с. 30].

Значну увагу в історіографії звернено на поведінку ув'язнених. Арештовані виявилися морально не готовими до слідства. М. Зваричевська визнавала: «Я потрапила під арешт не готовою... Я не думала, не розраховувала, що можу сісти, хоча я не була боязлива» [20]. «Ми просто не знали як себе і повести», – додавав Я. Геврич [11], «Я щось робив, але думав, що воно все дозволено», – вважав І. Русин [15].

Амбівалентна поведінка арештованих пояснювалася внутрішньою неготовністю до системного опору, не сприйняттям себе в якості класичних «ворогів народу». І. Гель, через власний досвід, розкрив особливості поведінки арештованих. Молоді люди трималися з гідністю, хоч і не чинили слідчим демонстративного опору. Вони давали покази, ззовні виявляючи готовність відповідати на поставлені запитання, разом із тим приховували факти, що стосувалися людей «на волі», або приписували такі факти собі. Кожен, хто визнавав себе винним, кривив душею, ішов на компроміс із власною совістю, адже ніхто цього не робив щиро. Разом із тим, більшість ув'язнених не були зламаними. На думку І. Геля, визнання вини було не наслідком психологічного зламу ув'язнених, а, хай не ідеальною з погляду етики, проте свідомо обраною тактикою-спробою «прагматично» вийти з ситуації, «переграти» кадебістів. Кожна зі сторін отримувала своє, але в програші залишалася моральна сторона справи [24, с. 203].

Характерною рисою стала співпраця арештованих із слідством. Лише окремі з них намагалися виробити власну лінію, яка більше відповідала їх характеру, аніж була продуманою в деталях. Так, І. Гель до грудня 1965 р. не давав показів, і лише після зустрічі в кабінеті слідчого з Б. Горинем, який висловив позицію інших, почав давати окремі свідчення [28]. М. Горинь, усвідомлюючи складність свого становища, перші шість днів відмовлявся розмовляти зі слідчими. Після пред'явлення йому свідчень Т. Старика зайняв іншу позицію: «А тут нема нічого антирадянського! Критика радянської влади, але це не є порушенням конституції, це не є боротьба за відокремлення від Радянського

Союзу» [26]. Втім, у подальшому він також змушений був вдатися до реверансів, відмовившись від них на суді. Пізніше М. Горинь говорить, що дотримуючись лінії компромісу арештовані робили помилку, «вже тоді треба було чітко сформулювати суть справи» [19, с. 211].

Г. Касьянов пояснював зізнання розгубленістю молодих людей, неймовірністю звинувачень, підступністю й жорстокістю методів обробки підслідних, відсутністю необхідного політичного досвіду. Люди, які опинилися під слідством виявилися неготовими відповідати за свої дії. Жертви «першого покосу» не належали до затятих політичних противників режиму, прагнули не стільки повалити політичну систему, в якій жили, скільки вдосконалити її [2, с. 203]. І. Русин згадував: «Під час того слідства... рятувався хто як міг. Ми справді не були такими явними противниками того режиму – ми хотіли його якоюсь мірою покращити. І ніхто навіть не уявляв, що його можна повалити. Ми, в основному, боролися за мову, щоб викладання в школах і в вузах було українською мовою – тобто за ті норми, що записані були в так званій Конституції України» [15].

Судові процеси відбулися в січні – квітні 1966 р.: 17–20 січня Волинський обласний суд розглянув справу В. Мороза і Д. Іващенко; 4–7 лютого Івано-Франківський обласний суд – справу М. Озерного; 24–25 лютого Тернопільський обласний суд – справу І. Герети і М. Чубатого; 9–11 березня Київський обласний суд – справу Я. Геврича; 21–23 березня Львівський обласний суд – справу М. Масютка; 24–25 березня Львівський обласний суд – справу І. Геля та Я. Менкуш; 25 березня Київський обласний суд – завершив розгляд справи Є. Кузнецової, О. Мартиненка, І. Русина, М. Гриня; у березні Івано-Франківський обласний суд – справу О. Заливахи; 13–18 квітня Львівський обласний суд – справу М. Гориня, Б. Гориня, М. Зваричевської, М. Осадчого.

У 15 випадках із 19 суди були закритими. Лише на оголошення вироку інколи допускалися родичі та друзі, хоча згідно кримінально-процесуального кодексу суд міг бути закритим лише за умови сексуальних злочинів, інтимних сторін життя підсудних, державну таємницю або злочини неповнолітніх. Якщо ж суд і вважався відкритим, то аудиторію старанно добирали, не допускаючи близьких підсудного

Найбажанішим для влади було публічне покаяння арештованих, чого вона й добилася від Д. Іващенко, М. Озерного, І. Герети, М. Чубатого, М. Гриня. Іноді достатньо було просто визнати провину як це зробили І. Гель та Я. Менкуш. Однак, були й ті, хто використав суд для публічного висловлення позиції. Так, зробивши екскурс у історію, В. Мороз сказав, що тюрма є місцем народження поетів і мислителів, дає нагоду оцінити і підсумувати життя, подумати над його сенсом. Озираючись на минуле, він дійшов висновку, що причиною перебування на лаві підсудних є радянська дійсність та перекручення національної політики. Говорив, що хотів би, щоб Україна мала такі ж права, як Польща чи Чехословаччина [21, с. 65]. В останньому слові М. Масютко спростував звинувачення й покази свідків, і побачив у суді прояв великодержавного шовінізму [6, с. 319]. А М. Горинь, відмовившись визнати себе винним, розкритикував режим за національну політику, русифікацію та репресії 1930-х рр. [2, с. 56].

Влада вміло зрежисувала хід судових засідань і лінію звинувачення. Ретельно підібрані свідки давали необхідні свідчення, і лише окремі з них (П. Арсенич на процесі над В. Морозом, В. Чорновіл на процесі над М. Зваричевською, викладачка Київського університету А. Матвієнко на процесі М. Озерного) наважувалися виступити проти методів слідства. Навіть адвокати діяли в інтересах влади. В. Чорновіл у «Правосуддя чи рецидиви терору?» констатував: «Ні в Луцьку, ні в Івано-Франківську «адвокат» жодного разу не заперечив прокуророві або судді, навіть коли ті плели несусвітні дурниці» [6, с. 126].

Влада намагалася уникнути розголосу судових процесів, проводячи їх без широкого ознайомлення громадськості. Але навіть за ретельної підготовки «витік інформації» відбувався. Так, присутній на розгляді справи М. Озерного кореспондент газети «Радянська Україна» П. Скочко, 10 березня 1966 р. надіслав до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста лист-протест проти судилища над М. Озерним [2, с. 53].

«Перший покіс» не обмежився описаними справами. 23 травня арештовано Анатолія Шевчука – лінотипіста Житомирської друкарні за звинуваченнями у виготовленні самвидаву, а 7 вересня 1966 р. засуджено Житомирським обласним судом на 5 років таборів суворого режиму. Крім того влада застосувала різні форми тиску щодо осіб, які вдалася до протесту – виключення з партії, творчих спілок, звільнення з роботи, перешкоджання в кар'єрі. Помірні репресії бачилися своєрідною панацеєю, здатною вберегти радянське суспільство від потрясінь.

В цілому, арешти 1965 р. в УРСР були порівняно невеличкою каральною акцією, проведеною партією в межах боротьби з інакомисленням. Шістнадцять засуджених різко контрастують із масштабами сталінських арештів. Проте, зміни, що відбулися упродовж хрущовської відлиги, зробили ці арешти чинником суспільного життя, який вимагав від влади пояснення і об'рунтування.

Список використаних джерел

1. Мороз В. Есеї, листи, документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 288 с. 2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с. 3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с. 4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с. 5. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. 6. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т.2. «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / В. Чорновіл / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. – К.: Смолоскип, 2003. – 906 с. 7. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з судів В. Чорновола, М. Масюка, М. Озерного та ін. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 246 с. 8. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2008. – 648 с. 9. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с. 10. Косів М. Проліски виростають з-під снігу / М. Косів // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 71–76. 11. Інтерв'ю Я. Геврича. – Взятє В. Овсієнком, 2007. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1257672618>. 12. Інтерв'ю О. Заливахи. – Взятє В. Овсієнком, 1999 // Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121197713>. 13. Сапеляк С. Осадчий Михайло Григорович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113924017>. 14. Захаров Б. Світличний Іван Олексійович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113995279>. 15. Інтерв'ю І. Русина. – Взятє В. Овсієнком, 1999. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1186168371>. 16. Овсієнко В. Кузнецова (Савчук) Євгенія (Ївга) Федорівна. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1191272386>. 17. Овсієнко В. Чубатий Мефодій. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1331390359>. 18. Піхманець Р. Іванишин Володимир Михайлович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1370271264>. 19. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234. 20. Інтерв'ю М. Зваричевської. – Взятє В. Овсієнком, 2008. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1362755322>. 21. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – К.: Свічадо, 2005. – 214 с. 22. Зайцев Ю. Ті, що не мовчали / Ю. Зайцев // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 78–83. 23. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с. 24. Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. Гель / ред. та упор. І. Єзерська / І. Гель. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с. 25. Осадчий М. Більмо: автобіографічний нарис / М. Осадчий. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1971. – 208 с. 26. Інтерв'ю М. Гориня. – Взятє В. Овсієнком, 1999. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1222015125>. 27. Світлична Л. Поруч з Іваном / Л. Світлична // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: ЧАС, 1998. – С. 20–60. 28. Інтерв'ю І. Геля. – Взятє В. Овсієнком і В. Кіпіані, 2012. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

Ярослав Сэко

**АРЕСТЫ 1965 Г. В УССР КАК СПОСОБ БОРЬБЫ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ С ИНАКОМЫСЛИЕМ**

В статье проанализированы особенности организации арестов 1965 г. среди украинской интеллигенции, ход следствия и судебные процессы. Рассмотрено причины репрессий в контексте усиления неосталинистских тенденций в СССР. Внесено корректировку и систематизировано хронологию арестов и их значения для развития национального движения.

Ключевые слова: аресты, судебные процессы, украинская интеллигенция, репрессии, инакомыслие.

Yaroslav Seko

**ARRESTS 1965 IN THE UKRAINIAN SSR AS AN ANTI
COMMUNIST PARTY OF DISSENT**

The article analyzes the peculiarities of the organization of arrests in 1965 among Ukrainian intellectuals course of the investigation and litigation. Causes of repression in the context of strengthening neostalinist trends in the USSR. Made adjustments and systematized timeline of arrests and their significance for the development of the national movement.

Key words: arrests, trials, Ukrainian intelligentsia repression, dissent.

УДК 94:37.01 (477) (470) «1965/1985»

Катерина Богатирчук

ЛІТНІЙ ВІДПОЧИНОК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ШКОЛЯРІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ЧАСИ «ЗАСТОЮ»

У статті висвітлюється літній відпочинок школярів радянської України часів «застою» як важлива складова повсякденної історії України. Розглядається історія створення дитячих таборів на теренах України. Проаналізовано зміст та особливості літнього відпочинку школярів. Охарактеризовано вплив комуністичної ідеології на школярів під час літнього відпочинку. Репрезентовано основні види дитячих таборів, розкривається основний зміст та особливості діяльності дитячих таборів.

Ключові слова: повсякдення, літній відпочинок, канікули, школярі, УРСР.

Літній відпочинок є важливою складовою повсякденного життя людини і належить до основних нематеріальних її потреб. Проблема повсякдення сьогодні має особливе наукове, світоглядне і практичне значення. В сучасному суспільстві аспекти життя виходять на перший план, тому питання повсякдення, в тому числі літній відпочинок, висовуються в першочергові і є актуальними для різного роду досліджень. Оскільки ця проблема є малодослідженою в повсякденній історії України 1965–1985 рр. це посилює актуальність нашої наукової розвідки.

В дослідженнях сучасних українських істориків ця проблема не знайшла висвітлення. Серед радянських дослідників питання літніх таборів у представлені в наукових доробках О. Маринича, Л. Жданової, Й. Сироти, Е. Речестера та ін.

Метою нашого дослідження є комплексно дослідити зміст та особливості літнього відпочинку школярів у часи «застою».

Дитячий табір – заклад дитячого дозвілля, що надає комплекс освітніх, оздоровчих та інших послуг. Перші піонерські табори в Україні виникли в 1922 р. [1, с. 3]. Табори мали виконувати, як безпосередні функції спрямовані на покращення здоров'я, так і на здійснення широкомасштабного ідеологічного впливу. Саме під час організованого літнього відпочинку, будучи позбавленими опіки на певний час з боку родини, молодь повністю потрапляла під вплив дієвої чітко спланованої комуністичної пропаганди.

Широкого розмаху літня робота з дітьми набула в 1965–1975 рр. Діяльність піонерських таборів активізувалася в цей період у зв'язку з проведенням Всесоюзних акцій, таких як «Сяйте Ленінські зорі!» (1965 р.), «Піонерська вахта Жовтня» (1967 р.), Всесоюзна експедиція піонерів «Заветам Леніна вернь!» (1967–1970 р.), Всесоюзний марш загонів «Всегда готов!» (1970–1975 рр.) [2, с. 14].

Керівництво держави постійно приділяло достатньо уваги питанню літнього відпочинку школярів, так в 1974 р. прийнято постанову «Про покращення організації відпочинку піонерів і школярів» [3, с. 3], в якій наголошувалося на тому, що вся робота з піонерами і школярами у піонерських таборах, а також таборах праці та відпочинку є логічною закономірністю, продовженням роботи, яка проводиться під час навчального року педагогічними колективами, піонерськими і комсомольськими організаціями з ідейно-морального, трудового і фізичного виховання [4, с. 5].

По закінченню навчального року в школі, в досліджуваний період це 25 травня, діти ще мали відпрацювати в школі 10 днів практики, і лише тоді в школярів розпочиналися повноцінні літні канікули. Відпочинок в літніх таборах школярів в Україні середини 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст. був широко розповсюдженим явищем. Кількість дітей, які були охоплені таким відпочинком на 1965 рік склала 1 млн 719 тис. 454 осіб, це становило 20,5 % від всіх учнів України поточного навчального року [1, с. 7]. Путівки до таборів в досліджуваний період виділялися за рахунок засобів бюджету соціального страхування, профспілкового бюджету, засобів господарських організацій, централізованого союзного фонду соціального страхування колгоспників, а також за рахунок коштів батьків (у встановленому розмірі – біля 1/3 вартості путівки) [1, с. 9]. При бажанні кожен школяр міг розраховувати на організований відпочинок у літньому таборі, чи то безкоштовно чи частково за батьківські кошти. В наш час путівку на відпочинок може отримати не кожен школяр, а тим паче за державні кошти, в порівнянні з радянськими часами. Дослідження свідчить, що діти в радянській Україні відпочивали за державні кошти.

Свій відпочинок в радянській Україні діти могли проводити в таких таборах: 1) заміські табори; 2) санаторії – табір з лікувально-профілактичними цілями; 3) міські – табір без ночівлі в основному при школах; 4) колгоспні – табір розміщений в сільській місцевості в оточенні тварин; 5) оздоровчі – табір зі спортивним ухилом, з метою зміцнення здоров'я дитини; 6) спортивні – табір з посиленням спортивним ухилом, для розвитку фізичних можливостей; 7) військово-спортивні – у таких таборах діти проходили

первинну військово-спортивну підготовку, отримували навички орієнтування на місцевості, виживанні в екстремальних умовах і багато іншого; 8) туристські – наметовий табір у лісі, на березі моря, озера або річки; 9) профільні – програма таборів дотримується конкретного профілю або тематики; 10) табори праці і відпочинку – найбільш поширена форма організації суспільно корисної праці старшокласників. Учні працюють у таборах праці і відпочинку тільки в літній час і, як правило, на сільськогосподарському виробництві. Основне завдання табору – виховати у школярів любов і повагу до праці, розвинути їх громадську активність; 11) табори піонерського і комсомольського активу – туди прямували для ідеологічної підготовки ті, хто керував в школі дружиною, загonom та для інших подібних активістів; 12) шкільні – це такий собі різновид річного шкільного табору, в якому поєднувалися літній відпочинок і активні заняття в тій чи іншій галузі науки [5].

Літом табори працювали в 4 зміни, тривалість кожної зміни 21 день [1, с. 36]. У всіх піонерських таборах був свій розпорядок, якого діти повинні були чітко дотримуватися. Наприклад, підйом був о 7 год. 30 хв., діти відразу йшли на ранкову зарядку тривалістю від 15 до 20 хв. Після цього вони мали прибратися в своїх кімнатах та привести себе в порядок, а далі їх чекало уросте підняття прапора. І так щоранку. Далі по плану у дітей був сніданок, який тривав близько години. Після сніданку з 9.00–11.00 була передбачена працетерапія на території табору чи у колгоспі, радгоспі, садку, кутку живої природи. Досить розповсюдженим видом праці було збирання лікарських рослин. А далі на всіх чекали оздоровчі процедури та 30 хвилин вільного часу перед обідом. Обід зазвичай тривав годину з 13.00 до 14.00 та обов'язковий післяобідній відпочинок, під час якого діти мали знаходитися в своїх кімнатах, відпочивати чи спати. О 16.00 на дітей вже чекав полуденок, після якого заняття в гуртках, спортивних секціях, спортивні змагання або ж просто всі гралися в цікаві розважальні ігри, часто в таборах відводили годину перед вечерею для індивідуального читання, щоб діти заспокоїлися після активних ігор. Вечеря також займала годину з 19.00 по 20.00. далі за програмою табору були різноманітні заходи, літературні вечори, КВК, дискотеки та ін. [1, с. 11].

В радянські часи популярністю користувалися літні школи, де діти могли проводити свій час вдень, а ввечері повертатися додому. Такий спосіб відпочинку дітей був зручним перш за все для батьків, адже під час канікул більшість батьків були на роботі, і діти знаходилися без нагляду. Такі форми проведення літніх канікул залишилися популярними і в сучасній Україні. Перші літні школи в СРСР з'явилися в роки «відлиги». У 1965 р. в одному з провідних піонерських таборів країни, «Орлятко», відбулася перша літня «профільна» зміна – для школярів, які цікавляться фізикою та математикою. Ідея була підхоплена і схвалена партійно-комуністичним керівництвом – в багатьох таборах стали з'являтися навчально-наукові зміни. В основному літні школи в ті роки мали фізико-математичну спрямованість [6]. Подібний табір створено у 1970 р. в Красилівському районі Хмельницької області, щоб під час відпочинку діти мали можливість продемонструвати та далі розвивати свої творчі здобутки [7, с. 3]. З часом літні школи, як форма проведення літнього відпочинку школярами, розповсюдилася по всій Україні і були досить дієвими і ефективними.

Більшість літніх шкіл проходили під час літніх канікул. Говорячи про літні школи потрібно зауважити, що вони були передбачені не тільки в літній сезон, а також під час зимових та весняних канікул. Зміни в них тривали від тижня до місяця. Проходили такі школи, як правило, на базі санаторію або бази відпочинку, хоча бували і польові школи, де учасники жили у наметовому таборі, а також не рідко на базах шкіл [6].

Найпопулярнішим табором на теренах України та всього СРСР був дитячий табір «Артек», путівка до нього коштувала 120 крб. В той час як середня зарплата простого трудівника складала 75 крб. (людей з таким прибутком по УРСР було 18 %), 120 крб. в той час отримували інженери-випускники, бухгалтери. На 120 крб. середньостатистична сім'я могла жити місяць і ще щось могла заощаджувати на цінні покупки [8]. У радянські часи путівка в «Артек» вважалася престижною нагородою, як для радянських дітей, так і за кордоном. Для того, щоб отримати путівку до «Артеку» у межах однієї школи, путівками удостоювалися найкращі з піонерів за численними показниками (участь у справах піонерської дружини, поведінка, успішність і т. п.) [9].

У 1970-х рр. поряд з піонерськими таборами поширився такий вид літніх дитячих об'єднань, як табори праці та відпочинку для старшокласників, де виховна і оздоровча робота поєднувалася з різноманітною трудовою діяльністю дітей. Партія розглядала трудове виховання як основу формування особистості, високих якостей радянського громадянина [4, с. 5]. Учні працювали у таких таборах тільки в літній час і, як правило, на сільськогосподарському виробництві. Основне завдання табору – виховувати у школярів любов і повагу до праці, розвинути їх громадську активність. В радянський час молодь таким чином активно залучалася для роботи в колгоспах, такий спосіб відпочинку використовували задля формування у них комуністичного світогляду і вихованню комуністичного відношення до праці. На теренах України такі табори були майже чи не в кожному колгоспі. Прикладом такого виду таборів може слугувати «Світанок» – табір праці й відпочинку у Сумській області, де в 1976 р. упродовж усього літа відпочивали і працювали школярі. Вони

допомагали хліборобам колгоспу господарювати на полях, боротися з бур'янами, заготовляти корми для громадської худоби. В таких таборах був такий режим дня, як і в інших. Свій день діти розпочинали з ранкової гімнастики та сніданку, а після машиною їх відвозили в поле. А після полудня школярі збиралися на спортивному майданчику, де мали змогу проявити себе у футболі, волейболі, легкій атлетиці, спортивних іграх [10, с. 3]. У 1977 р. в таких таборах побувало більш півмільйона юнаків і дівчат з Української РСР, вони здобули трудове загартування, поглибили свої політехнічні знання в галузі сільськогосподарського виробництва [11, с. 33].

Популярністю користувалися міжколгоспні піонерські табори. Такі табори існували по всій Україні. Прикладом такого табору може слугувати «Зоря» в Березівському районі на Одещині, де кожного літа мали змогу відпочити до 600 дітей колгоспників сільського господарства [12, с.3]. В таких таборах передбачалося все для зміцнення здоров'я дітей, змістовного відпочинку, розширення їх кругозору. Діти мали змогу відвідувати різні процедурні: водолікарню, грязьове і фізіотерапевтичне відділення. Працювало багато гуртків, організовувалися походи, спортивні ігри, змагання [13, с. 3].

Частими були і самоорганізовані подорожі учнів разом з учителями. Діти разом зі своїми наставниками вирушали на екскурсії по всій території УРСР та за її межі [14, с. 4]. Під час таких екскурсій учні не тільки знайомилися з історією краю та цікавими людьми, а й займалися виготовленням альбомів і гербаріїв для шкільних музеїв.

Чи не найпопулярнішими серед українських школярів в період «застою» були туристські табори. Адже це не тільки свіже повітря і гарний відпочинок, це нові знайомства, нові можливості. Влітку найчастіше проходили туристичні зльоти, конференції, піші екскурсії в гори і т.д. Під час таких зібрань учні демонстрували своє вміння точно прийти в зазначене місце, швидко поставити намет, приготувати їжу, зібрати цікаві експонати тощо. Разом з школярами йшли майстри спорту по туризму, лікарі, досвідчені інструктори, які допомагали дітям під час походів та стежили за їх здоров'ям [15, с. 1].

В місті Києві для школярів, які не мали змоги поїхати на відпочинок, організовано кіноклуб «Чарівний промінь», в дні літніх канікул він працював в дитячому залі кінотеатру «Київ». Дитячий кіноклуб презентував учням сторінки історії кінематографа, показував сучасні досягнення та як створюються мультиплікаційні фільми.

При клубі відбувалися засідання, які супроводжувалися показами фільму «Казка про втрачений час», перегляд науково-популярних фільмів «Долина квітів», «У цих рослинах – отрута» [16, с. 4].

Однак у питанні відпочинку дітей і підлітків були недоліки та не вирішені питання. Була послаблена увага органів охорони здоров'я до медичного обслуговування дітей в таборах. Санітарно-епідеміологічні станції, як правило не контролювали дотримання санітарно-гігієнічних вимог, а приймали лише участь у відкритті таборів. В багатьох таборах працювали на посадах лікарів студенти медичних інститутів, які не завжди добре виконували свої обов'язки. В більшості колгоспних та міжколгоспних таборах не вистачало посуду і білизни. Недостатня увага приділялася раціональному і повноцінному харчуванню дітей в таборах [17, арк. 188].

Таким чином, можна зробити висновки, що літній відпочинок є однією з важливих складових повсякденного життя, який розкриває не тільки відпочинок школярів, але й їх дозвілля та інтереси. Відпочинок школярів УРСР в часи «застою» був різноманітним, головним завданням таборів було оздоровлення дітей, найголовнішим і найважливішим в діяльності літніх дитячих таборів було ідейно-політичне виховання підростаючого покоління, формування комуністичної переконаності, інтересу до політичного і господарського життя країни. Не дивлячись на всі намагання радянської влади забезпечити школярів повноцінним літнім відпочинком, такий відпочинок охоплював не всіх школярів з різних причин. В цілому з'ясовано, що саме в досліджуваний період розпочався активний процес діяльності дитячих таборів. Отже, в подальшому нашому дослідженні, важливо буде розкрити інші аспекти повсякденного життя школярів.

Список використаних джерел

1. Сирота Й. Б. Пионерский лагерь – здравница школьника / Й. Б. Сирота, Э.Ш. Речестер. – М., 1976. – 71 с. 2. Жданова Л.С. Развитие пионерских лагерей в СССР 1945–1975 гг.: автореф. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Л. С. Жданова. – Москва, 1975. – 22 с. 3. Постановление Президиума ВЦ СПС. Протокол № 2, п. 2 от 12 мая 1974 г. – М.: Профиздат, 1974. 4. Шкільне літо: праця і відпочинок / упорядник С.О. Єфименко. – К.: «Видавництво політичної літератури України», 1982. – 107 с. 5. Піонерський табір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Піонерський_табір. 6. Літня школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Літня_школа. 7. Канікули у розпалі // Радянська освіта – 1970. – № 51. – С. 3. 8. Сколько стоило в СССР бесплатно [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://forums.kuban.ru/f1044/skol-ko_stoilo_v_ssr_besplatno-3151233-2.html. 9. Артек (табір) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Арте́к_\(табір\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Арте́к_(табір)). 10. Хороше у «Світанку» // Радянська освіта – 1976. – № 53. – С. 3. 11. Маринич О. Знання і праця поруч йдуть /О.Маринич – К.: Політвидав України, 1977. – 142 с. 12. В міжколгоспному піонерському // Радянська освіта – 1970. – № 53. – С. 3. 13.

Піонерський міжколгоспний // Радянська освіта. – 1965. – № 52. – С. 4. 14. І найменші в путі // Радянська освіта – 1965. – № 57. – С. 1–5. 15. В поході старшокласники // Радянська освіта – 1965. – № 62. – С. 1–3. 16. «Чарівний промінь» // Радянська освіта – 1970. – № 52. – С. 4. 17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 166, оп. 15, спр. 8791, арк. 256.

Екатерина Богатирчук

ЛЕТНИЙ ОТДЫХ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ШКОЛЬНИКОВ СОВЕТСКОЙ УРАИНЫ ВО ВРЕМЕНА «ЗАСТОЯ»

В статье освещается летний отдых школьников советской Украины времен «застоя» как важная составляющая повседневной истории Украины. Рассматривается история создания детских лагерей на территории Украины. Проанализировано содержание и особенности летнего отдыха школьников. Охарактеризовано влияние коммунистической идеологии на школьников во время летнего отдыха. Представлены основные виды детских лагерей, раскрывается основное содержание и особенности деятельности детских лагерей.

Ключевые слова: повседневность, летний отдых, каникулы, школьники, УССР.

Kateryna Bogatyrchuk

SUMMER HOLIDAY IN EVERY DAY LIFE OF SOVIET UKRAINE PUPILS IN THE PERIOD OF «STAGNATION»

The summer pupils' holidays of Soviet Ukraine as an important part of Ukraine's every day life is enlightened in the article. The creation of children's camps in the territory of Ukraine has been considered. The content and peculiarities of summer children's holiday has been analyzed. The influence of communist ideology on children during summer holiday has been characterized. The main kinds of children's camps are presented. Main content and peculiarities of children camps' activity are considered.

Key words: every day life, summer holiday, vacation, students, Ukrainian SSR.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

НОВІ ФОРМИ І МЕТОДИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ТА СТИМУЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ РЕСПУБЛІКИ

У статті охарактеризовано комплекс нових форм в організації праці соціалістичної економіки пов'язаних зі змінами у державній політиці, розкрито їх вплив на впровадження досягнень науки і техніки у виробництво. Виокремлено зміни в сільськогосподарському виробництві через матеріальну зацікавленість, їх наслідки.

Ключові слова: західний регіон УРСР, суботники, соціалістичне змагання, промисловість, сільське господарство.

Характерною ознакою вітчизняної історіографії є посилена увага до глибокого і критичного осмислення соціально-економічних процесів, що відбувалися на Україні. У цьому зв'язку важливим науковим завданням істориків виступає дослідження особливостей впровадження політики радянської влади в окремих її регіонах. Партійно-радянська система використовувала потенціал західних земель України для формування загальнодержавного промислового комплексу, виходячи з далекосяжних планів правлячої комуністичної партії. У західноукраїнських областях накопичилися економічні, екологічні, соціальні та інші проблеми витоки яких знаходять у радянських часах.

Суспільний розвиток західноукраїнських земель майже половину століття визначався та спрямовувався комуністичної партією і радянським урядом. Для двох поколінь мешканців Західної України жовтневий переворот і пов'язані з ним «соціалістичні перетворення» внесли докорінні зміни в напрацьовані століттями життєві устої і традиції. Упродовж віків на Західній Україні сформувалися певні особливості історичного розвитку. Характерною ознакою було домінування сільського населення над міським. Малі та середні міста, що розбудовувалися і виникали в Середньовіччі, обслуговували сільськогосподарське виробництво та соляні промисли, дещо пізніше нафтовидобуток і розробку калійних солей. Радянська влада докорінно змінила сформований віками традиційний устрій в політичній, економічній, культурній сферах. На західноукраїнських землях на початок 1950-х рр. завершена суцільна колективізація сільського господарства та розпочалася масштабна індустріалізація.

Вітчизняними науковцями доволі широко розкрито картину соціально-економічних процесів, що проходили в Українській РСР і, зокрема, в західноукраїнському регіоні у другій половині ХХ ст. Це наукові праці В. Барана [1], С. Васюти [2], О. Васюти [3], Ю. Гумена [4], С. Давидович [5], В. Даниленка [6], О. Крайника [7], О. Мальярчука [8], Р. Чигура [9] та інших. До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалу з архівних джерел, що зберігався у закритих фондах. Проте ці дослідження неможна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка проблем залишилася поза увагою науковців і потребує дослідження.

Мета статті – висвітлити нові методи в організації праці та стимулювання робітництва і колгоспного селянства в другій половині ХХ ст., їх вплив на формування економічного потенціалу регіону. Об'єкт дослідження – соціально-економічна політика партійно-радянської влади, предмет – особливості її реалізації в умовах західного регіону Української РСР.

Соціалістичне змагання, яке виникло в роки перших п'ятирічок, покликане заохочувати трудовий ентузіазм мільйонних мас своєю жертвовною працею в ім'я торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі. Соціалістичне змагання, на відміну від конкуренції з її економічними стимулами, винесено у сферу ідеологічну. Помпезні церемонії супроводжувалися формалізмом, врученням орденів, медалей, перехідних червоних прапорів, пам'ятних знаків, вимпелів, кубків, грамот, подяк та інших відзнак. У досліджуваній нами період запроваджувалося чимало видів змагань на честь ювілеїв Леніна, річниць Жовтня, Конституції, радянської влади, утворення СРСР, возз'єднання Західної України з УРСР тощо.

На початку 1960-х рр. у свою вищу фазу увійшов рух «за комуністичне ставлення до праці». Ця концепція містила: по-перше, програмні тези про ліквідацію протилежностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею; по-друге, вона передбачала матеріалізацію ідеї безкоштовної праці; по-третє, її основні положення спрямовувалися на поєднання самовідданої праці трудящих за досягнення найвищих показників у праці з вихованням «нової людини». На підприємствах, установах, колгоспах вивішувалися лозунги на зразок: «Жити і працювати по-комуністичному!», «Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці!», «На роботу з радістю, а з роботи з гордістю!», «Праця возвеличує людину!» тощо. У цей час для виконання безпосередньо виробничих завдань, а не тільки впорядкування території, почали використовуватися комуністичні (червоні) суботники. Офіційна пропаганда подавала їх як вияв високої свідомості й організованості радянських людей, як вершину трудового піднесення й ентузіазму, як всенародне свято вільної комуністичної праці. Соціалістичне змагання виступало могутнім засобом активізації творчої ініціативи трудящих.

КПРС, як організатор – послідовно вдосконалювала програму дальшого розгортання цього «всенародного руху» в міру ускладнення завдань комуністичного будівництва. На це були спрямовані постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.), «Про вдосконалення організації, практики підведення підсумків соціалістичного змагання і заохочення його переможців» (1983 р.) тощо. Ці та інші партійні документи накреслювали конкретні завдання і напрями його організації в різних галузях народного господарства. У відповідності з постановою ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦРПС та указу Президії ВР СРСР «Про переведення робітників і службовців підприємств, установ та організацій на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями» від 14 березня 1967 р., більшість трудових колективів до кінця року перейшли на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними. З одного боку – це якісний стрибок, який безпосередньо пов'язувався зі змінами в економіці, науці, культурі, побуті. Старше покоління пам'ятало сумнозвісний указ президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств та установ» від 26 червня 1940 р. Керівники підприємств на чолі з партійними організаціями сотнями віддавали під суд працівників за невихід на роботу, особливо у дні релігійних свят.

Низка партійних і господарських працівників, декларуючи успіхи «роботи по-новому», розглядали постанову спрощено. Якщо підприємство подбало про наявність заміської бази відпочинку для свого колективу, в місті налагоджений рух транспорту, то це давало підстави рапортувати про право мати два вихідні. Не завжди враховувалися умови, які могли б визначити, як мала виглядати п'ятиднівка на тому чи іншому підприємстві. Передусім, виходилося з інтересів державної економіки. Одночасно деякі заводи працювали з неперервним циклом виробництва. Поставала необхідність у продуманому гнучкому робочому графіку. Питання резонно ставилося таким чином: «Хіба може простоювати обладнання два дні на тих підприємствах, які випускали гостродефіцитну продукцію що користувалася підвищеним попитом на внутрішньому ринку та за кордоном?». Це відносилось до львівських автозавантажувачів, окремих видів приладів, телевізорів «Огонек» і «Електрон». За рахунок використання суботніх днів збільшувалося виробництво телевізорів на 45 тис. щороку. У гірській місцевості спостерігався надлишок трудових ресурсів. Задіяти їх у виробництво можна було не тільки будівництвом нових заводів і фабрик. Шостий

робочий день, уведений на трьох середніх за розмірами деревообробних підприємствах, розташованих у передгір'ї Карпат, дозволяв додатково залучити 500 робітників. До того ж, збільшення випуску меблів на наявному обладнанні – рівносильне будівництву нового підприємства вартістю 400 тис. крб. [10, арк. 5].

Як свідчили соціологічні дослідження, проведені у Львівській області, значну частину неробочого часу робітників (від двох до п'яти годин) витрачалося на шлях до місця роботи і повернення додому. Більшість робітників – «вчорашні селяни-рільники», які добиралися на роботу з довколишніх сіл. П'ятиднівка у цьому відношенні давала значну економію і можливість більше часу приділяти підсобному господарству та сім'ї. Площі під будівництво житла заводам надавалися у різних кінцях міста. Керівники підприємств намагалися отримати ділянки землі поближче до центру міста, хоча це й не було «в інтересах виробництва». Генеральний план розвитку Львова передбачав створення трьох промислових районів, які у свою чергу, поділялися на промислові зони. Біля кожної з них, на невеликій відстані, розташовувалися житлові масиви. Працівники деяких підприємств могли добиратися на роботу навіть за 20–30 хвилин. Це підвищувало працездатність робітників. Окремим великим підприємствам виділялися цілі квартали для комплексного проектування і забудови. В умовах економічної реформи зростали можливості для побудови житла порівняно невеликими підприємствами на умовах дольової участі. Значні перспективи відкривалися за кооперативним будівництвом житла робітникам і службовцям.

На відміну від «буржуазної соціології дозвілля» (відкидала обов'язки зі сторони людини по відношенню до суспільства і самого себе), радянська виходила з того, що людина повинна присвячувати частину вільного часу підвищенню свого освітнього рівня, кваліфікації, участі в громадсько-політичній діяльності. Дозвілля, згідно офіційною комуністичною ідеологією, мало повністю використовуватися для всебічного духовного і фізичного збагачення трудящих. Дати вихідному дню «розумне наповнення – велике державне завдання». У Львові три роки працював громадський науково-дослідний інститут культури виробництва. Він об'єднував зусилля наукових працівників, інженерів, економістів, художників, лікарів та інших спеціалістів для розробки і впровадження у промисловість, будівництво і транспорт науково-обґрунтованих рекомендацій, нових досягнень психології, фізіології, гігієни і естетики праці. Перехід на п'ятиднівку мав посилити потяг молоді до навчання. На деяких підприємствах число студентів-заочників і учнів вечірніх шкіл сягало половини трудового колективу. Масовий «похід за знаннями» створював певні виробничі труднощі – одночасна здача екзаменів у всіх навчальних закладах. Керівники, намагаючись виконати план, змушені були йти на порушення трудового законодавства [10, арк. 8].

На підприємствах, у зв'язку з переходом на п'ятиденний тиждень, не погіршилися основні техніко-економічні показники роботи. На окремих знизилася кількість неявок з дозволу адміністрації і людино-днів прогулів. Якщо на конвеєробудівному заводі цей показник становив 468 і 110, то у нових умовах – відповідно 242 і 43, на Львівській меблевій фабриці – 99 і 21, 5 і 5. Наявність другого вихідного дня давало можливість використовувати його для ремонту і профілактичного огляду обладнання, відмовлятися від виконання цієї роботи у нічні зміни. Це підвищувало якість ремонтів. До недоліків відносилися взаємовідносин підприємств, організацій переведених і непереведених на п'ятиднівку [10, арк. 29–30].

Так, промислові підприємства Калуша 18 вересня 1967 р. перейшли працювати на нові графіки з п'ятьма робочими і двома вихідними днями на тиждень. Кореспондент газети «Прикарпатська правда» звернувся до членів колективу Калуського хіміко-металургійного комбінату з проською відповісти на два запитання: Як працювалося в першій п'ятиденці? Чи добре провели вихідні? Ось відповіді: «В. Ільїних, майстер сульфатного цеху: Перейшли працювати по-новому без будь-яких ускладнень. Власне кажучи ми і не відчули восьмої робочої години. Два вихідні – це дуже добре... М. Міцкевич, старший машиніст холодильної установки сульфатного цеху: А в суботу раненько поїхали з хлопцями на Бурштинське водоймище вудити рибу. В неділю ходили на футбол та на волейбольні змагання, гуляли в парку. Я вважаю, що п'ятиденка – найкращий передсвятковий подарунок робітничому класу» [11, с. 2].

Сільськогосподарська праця в СРСР була втілена у категорію «суспільна форма праці», а тип відносин до неї визначався сукупністю суспільних відносин, передусім – економічних. В офіційній науці склалася традиційна характеристика соціалістичної всезагальної форми праці: праця є суспільною, планомірною і позбавленою експлуатації, тобто вільною, всезагальною і творчою. Сьогодні таке тлумачення далеке від істини. Важливу роль у розгортанні соціалістичного змагання на селі відіграв березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС. В 1966 р. розгорнулося Всесоюзне змагання республік, країв, областей, районів, радгоспів і колгоспів за збільшення виробництва і продажу державі продукції землеробства і тваринництва. Поширення набув рух за комуністичне ставлення до праці.

Важливою складовою у процесі реформування соціалістичної економіки були зміни в сільськогосподарському виробництві через матеріальну зацікавленість. Адміністративні методи комплектування виробничих колективів, які раніше широко використовувалися, втрачали своє значення. Поступово поширювалася й ставала основною така форма, як вільне наймання колгоспників тим чи іншим господарством. Водночас почав спостерігатися інтенсивний відтік працездатного населення із сіл у міста в промисловість та будівництво, де умови праці, стабільна заробітна плата низькокваліфікованих робітників у кілька разів перевищувала оплату праці колгоспників. З 1 липня 1966 р. в УРСР запроваджувалася гарантована оплата праці колгоспникам. Раніше фонд оплати праці формувався як залишок після відрахувань у неподільний і громадський фонди, тепер при розподілі доходів першочергово виділялися кошти для оплати праці колгоспників.

Нові умови оплати праці в колгоспах вимагали вдосконалення всієї системи виробництва та розподілу доходів. Так, з 256 колгоспів Івано-Франківської області у 1965 р. тільки в 78 (30 %) впроваджено гарантовану грошову й акордно-преміальну оплату праці. З 1023 виробничих бригад лише 266 (26 %) перейшли на господарський розрахунок [12, арк. 24–25]. Розміри оплати праці при трудових визначалися в кінці року, що призводило до великих розривів між періодами затрат праці та її оплатою. Часто бувало так, що розцінки трудових виступали низькими не від економічних показників, а від неекономного використання і неправильного розподілу й використання коштів. Трудовий у нових історичних умовах організації колгоспного виробництва став гальмом у здійсненні внутрішньогосподарських розрахунків. Виникала необхідність перейти до прогресивніших форм оплати праці – акордно-преміальних. Якщо раніше радянські економісти стверджували, що оплата без трудових можуть здійснювати лише економічно міцні колгоспи, то тепер життя і практика показали протилежне. Передусім, необхідно було переходити на гарантовану оплату праці в економічно слабких господарствах тому, що в економічно сильних оплата праці й так була високою.

З метою кращого стимулювання матеріальної зацікавленості колгоспників, вводилася й оплата за одиницю виробленої продукції. В умовах Прикарпаття така оплата застосовувалася при вирощуванні цукрових буряків, тютюну, кукурудзи на зерно, картоплі, кормових буряків і овочів. В усіх випадках нараховувалися аванси три рази: на початку року і під час догляду за посівами. За високі показники нараховувалися надбавки, а за невиконання планових завдань – знижки (не більше 20 %).

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., в УРСР за прикладом колективу четвертої комплексної бригади колгоспу «Кубань» Краснодарського краю розпочалося змагання за високу культуру землеробства. Його девіз «Від колективу високої культури землеробства і найвищих врожаїв – до колективу високої якості продукції!». У тваринництві новою формою змагання став рух доярок за збільшення кількості корів, що обслуговуються, і одержанням 100 і більше тонн молока за рік, ініціатором якого виступила естонський майстер тваринництва Л. Пейпс. Ще одним напрямом соціалістичного змагання тваринників країни за високу ефективність своєї галузі став рух «Більше тваринницької продукції з меншими втратами», який народився на початку десятої п'ятирічки у передових колгоспах Київської області [13, с. 247]. Особливого значення у сільському господарстві набували різні форми соціалістичного змагання за прискорення механізації виробництва, здійснення хімізації і меліорації, а також за поліпшення використання землі, матеріальних і трудових ресурсів.

Ще на рубежі 50–60-х рр. ХХ ст. виник рух колективів і ударників комуністичної праці і перетворився під керівництвом партії, профспілок і комсомолу в «масовий рух усіх трудящих». Від того часу різні форми змагання доповнювалися і вважалися масовою школою політичного, трудового і морального виховання трудящих. Рух за комуністичне ставлення до праці охопив усі галузі народного господарства і став провідною формою змагання. В Українській РСР загальна кількість учасників руху з 1959 р. по 1980 р. збільшилась з 54,6 тис. – до 13 345,5 тис. осіб. Питома вага учасників руху в загальній кількості працюючих зросла з 12 % в 1960 р. – до 60 % в 1980 р. [13, с. 235].

Ударники і колективи комуністичної праці йшли в авангарді соціалістичного змагання, показували (часто формально) зразки ефективної, високоякісної роботи. Ударники комуністичної праці виступали раціоналізаторами і винахідниками, брали активну участь у громадській роботі, підвищували свою загальну і спеціальну освіту. Вони виступали ініціаторами багатьох починань, в яких «проявлялися риси комуністичної праці» – безкорислива допомога відстаючим, високо розвинуте почуття колективізму, вболівання за роботу, як власну, так і колективу. У роки восьмої п'ятирічки великого поширення набуло змагання на основі особистих і колективних творчих планів, яке зародилося на московському електромашинобудівному заводі «Динамо» ім. С. Кірова («динамівський метод»). Приклад москвичів «став надбанням» мільйонів трудящих УРСР.

У нових суспільно-політичних умовах середини 1960-х рр. динамівський метод наповнився новим змістом. В умовах економічного експерименту, який орієнтувався на кінцеві результати, до кожного робочого місця доводилося змінне завдання з урахуванням вимог плану поставок за номенклатурою.

Новою формою став рух за прийняття і реалізацію зустрічних планів цілими трудовими колективами. Зустрічні плани розроблялися за ініціативою колективів і передбачали більш високі показники порівняно з завданнями, визначеними на відповідний період п'ятирічки. При цьому індивідуальні зобов'язання робітників виступали у цьому русі складовою частиною зобов'язань колективів, підрозділів тощо. Зустрічні плани колективів мали сприяти успішному вирішенню поставлених партією завдань – забезпечення дальшого економічного зростання шляхом підвищення продуктивності праці та прискорення науково-технічного прогресу, більш повного використання діючих виробничих потужностей, підвищення віддачі від кожного вкладеного у господарство карбованця, кожної тонни металу, палива, цементу, добрив і т. д. Економічний ефект від реалізації зустрічних планів промислових підприємств мав постійно збільшуватися, що у свою чергу, штовхало до приписок.

Зустрічні плани-зобов'язання реально поєднували централізоване планування з місцевим підприємством, а офіційною мовою – «інтереси держави з інтересами трудових колективів і кожного трудівника». На шляху зустрічного планування ключова роль відводилася злагодженій роботі суміжних підприємств. Великого поширення набули різні форми змагання суміжників: «Робітничка естафета» на енергетичних будовах, в сільському будівництві.

Серед багатьох форм соціалістичного змагання за підвищення ефективності виробництва провідними вважалися – боротьба за економію матеріальних, фінансових і трудових ресурсів. Велика увага зверталася на раціональне використання устаткування, підвищення коефіцієнта його роботи, кожного метра виробничої площі у всіх підрозділах. Найбільш масовою формою залучення трудящих до боротьби за заощадження і бережливість зарекомендували себе громадські огляди використання матеріальних, енергетичних і трудових ресурсів, що проводилися в масштабах країни, республіки, областей і підприємств. Одним з різновидів соціалістичного змагання за поліпшення використання робочого часу став рух за «українську годину» кожним робітником, бригадою, зміною, цехом, підприємством. Заощаджена година складалася з економії робочого часу на технологічних чи допоміжних операціях.

У боротьбі за підвищення продуктивності праці чималу роль відіграв рух передових трудових колективів за скорочення ручної праці на основі механізації трудомістких процесів. Гасло «Ручна праця – на плечі машин!», як комплексна система заходів по заміні ручної праці механізованою, знайшла широкий відгук у колективах підприємств і організацій. У підвищенні продуктивності праці важливу роль відіграли різноманітні форми соціалістичного змагання за поліпшення використання техніки. Дальшого поширення набувала така форма масового змагання, як багатостатистичтво.

Серед важливих починань особливе місце посідали ті, які передбачали збільшення випуску продукції за рахунок підвищення продуктивності праці при одночасному зменшенні чисельності робітників. Ця система стала успішною завдяки тому, що її основою був виробничий план, стабільний на всю п'ятирічку фонд заробітної плати і право розпоряджатися зекономленою її частиною для заохочення робітників.

Окреме місце у боротьбі за досягнення найвищої ефективності виробництва і підвищення продуктивності праці посіло впровадження в республіці і досліджуваному нами регіоні бригадної форми організації праці. Суть цього методу полягала в створенні комплексних бригад, які об'єднували робітників головних і допоміжних професій в єдиний виробничий колектив. Оплата праці здійснювалася за кінцевими результатами і розподілом бригадного заробітку за коефіцієнтом трудової участі кожного члена бригади.

Невід'ємною складовою вважалось удосконалення форм і методів організації та стимулювання праці – у результаті чого лише за три роки одинадцяті п'ятирічки у Івано-Франківській області створено 3873 бригади (загальна чисельність сягала 8542). У них працювало 114,3 тис. осіб, або 65,4 % всіх робітників зайнятих у промисловості, будівництві, на транспорті та зв'язку. Із загальної чисельності бригад – 42,2 % комплексні і 30 % спеціалізовані. Подальшого розвитку отримали бригади з оплатою праці за єдиним нарядом і кінцевим результатом. У них працювало станом на 20 січня 1984 р. – 85,6 тис. осіб, або 49,2 % (у 1982 р. – 38,5 %) [14, арк. 159].

Впровадження бригадних форм дозволило у 1983 р. зменшити потребу у трудових ресурсах промисловості Івано-Франківської області на 460 осіб, а в будівництві на 100 осіб. Економічна ефективність від впровадження бригадних форм організації праці у промисловості склала 551,6 тис. крб, в будівництві – 321,2 тис. крб. Аналіз документації показав, що в роботі по переходу на колективні форми організації і стимулювання праці допускалися й серйозні упущення. План створення бригад в області не був виконаний. При завданні охопити даною формою організації праці в 1983 р. 57,7 % всіх робітників, фактично – 49,2 %. Не справилися із завданням такі галузі промисловості: електроенергетика (завдання 28 %, а фактично 18 %), хімічна (65 % і 35,8 %), будматеріалів (51 % і 49,3 %) [14, арк. 161].

Мікроклімат у колективі, обізнаність працівників у виробничих справах виступають невід'ємними складовими ефективності праці. Якщо проаналізувати «план по праці» будь-якого тресту, то дві третіх приросту виробітку передбачалось досягати за рахунок впровадження нової техніки, а третину – покращення технології і організації праці. Центральні директиви і преса цілеспрямовано націлювали на створення бригадних форм праці, які всіляко вихвалялися. Психологічний клімат у бригаді, покращення умов праці, раціональний підбір і підвищення кваліфікації працівників – всі ці соціальні фактори, які безпосередньо впливали на віддачу колективу. Не останню роль відіграла й апеляція до моральних аспектів, адже стан трудової дисципліни виступав запорукою виконання планів. Самим дієвим засобом вважався апробований метод – громадський осуд (товариські суди, критика на робітничих зборах, усітній пресі). Не останнє місце займало й «виховання карбованцем» (позбавити премії, понизити в категорії чи займаній посаді) [15, с. 2].

Особлива увага в досліджуваній період зверталася на впровадження наукової організації праці (НОП) на підприємствах Міністерства радіо і електронної промисловості. В офіційних звітах вказувалося, що «виконуючи рішення вересневого пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду КПРС про підвищення ефективності виробництва на науковій основі, партійні організації ордена Трудового Червоного Прапора заводу кінескопів, підприємств: телевізійного, «Вимірювач», телеграфної апаратури і електронних приладів провели значну роботу з впровадження наукової організації праці, підвищення культури виробництва, скорочення витрат робочого часу, впровадження передових методів праці, раціонального використання основних виробничих фондів, поліпшення якості і надійності виготовлених виробів, поліпшення умов праці і підвищення культурно-тенічного рівня працівників. Почали впроваджувати у виробництво обчислювальну техніку». Їх методи праці мали наслідувати інші підприємства шляхом складання планів НОП на всіх ділянках виробництва. На заводі кінескопів створено відділ з наукової організації праці в кількості 5 осіб. Він у співдружності з творчими цеховими бригадами розробив і за 9 місяців впровадив у виробництво 56 заходів з економічних ефектом 349 тис. крб. [16, арк. 94].

У Львівському конструкторському бюро НОП приділялася велика увага. Розроблено положення, в якому формулювалися завдання і структура підрозділів, права і обов'язки посадових осіб. Склалися індивідуальні плани на кожного інженерно-технічного працівника, виконання яких контролювалося керівниками груп [16, арк. 98].

У Прикарпатському лісозаготівельному об'єднанні імені 60-річчя радянської України у звіті за 1979 р. вказано, що на підприємствах об'єднання заходами НОП охоплено 5668 працівників (план 4919), в тому числі – 5586 робітників. Впровадження заходів НОП дало можливість умовно звільнити 216 осіб і зекономити 277,9 тис. крб. фонду заробітної плати. Річний економічний ефект у розрахунку на об'єм запровадження склав 378,2 тис. крб., при плані 374,5 тис. крб. Творчими групами і радами НОП розроблено і впроваджено такі основні заходи: організація праці – 56,6 тис. крб., обслуговування робочих місць – 14,7 тис. крб., поділ і кооперація праці – 26,1 тис. крб., впровадження передових методів і прийомів праці – 73,8 тис. крб., удосконалення нормування і оплати праці – 132,7 тис. крб., покращення умов праці – 64,5 тис. крб. [17, арк. 42].

Підвищення продуктивності праці вважалось головним джерелом росту об'ємів випуску продукції, зниження її собівартості, основною умовою дальшого росту життєвого рівня радянського народу. Одним із потужних засобів, що дозволяв вирішувати завдання щодо вишукування, максимального використання резервів підвищення продуктивності праці і ефективного виробництва, являлася наукова організація праці. Вимоги НОП враховувалися при проектуванні машин і обладнання, технологічних процесів. У 1979 р. в Івано-Франківському лісокомбінаті впроваджено 21 захід з економічним ефектом 12,8 тис. крб. У результаті цього умовно вивільнено 6 осіб, що дало змогу збільшити ріст продуктивності праці в цілому по лісокомбінаті на 0,7 % [17, арк. 68].

На підприємствах накопичувався цінний досвід організації змагання за прискорення науково-технічного прогресу. Різноманітні почини бригад, цехів, підприємств будувалися на «інтеграції фізичної і розумової праці» й спрямовувалися на прискорення впровадження в масове виробництво досягнень радянської науки і техніки. У змаганнях крім робітників, брали участь інженери всіх рангів і спеціальностей, технологи, конструктори. Це сприяло інженерному забезпеченню соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів. Інженери підприємств укладали спільні договори з робітниками на творчу співдружність по прискоренню впровадження нових технологічних розробок на робочому місці – рух під гаслом «Робочій ініціативі – інженерне забезпечення!». Масового поширення набули громадські конструкторські і патентні бюро економічного аналізу за участю кваліфікованих робітників та інженерів. В цілому по країні в квітні 1970 р. таких бюро нараховувалося 90 тис., в них працювало 700 тис. осіб, а в 1980 р. було вже понад 520 тис. творчих об'єднань, які охоплювали 3,3 млн осіб [13, с. 243].

Постанова секретаріату Івано-Франківського обкому КП України «Про організаторську роботу парткому Коломийського ордена «Знак Пошани» заводу сільгоспмашин по прискоренню технічного

прогресу на виробництві і в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» від 28 травня 1971 р., ставила даний колектив підприємства у приклад для наслідування іншим. У 1969 р. 12 інженерно-технічних працівників були нагороджені медалями ВДНГ. За минулу п'ятирічку колективом заводу розроблено і впроваджено 240 організаційно-технічних заходів з економічним ефектом – 699,7 тис. крб.; проводилася значна робота з механізації важкої ручної праці, рівень механізації в основному виробництві склав – 81 %, допоміжному – 76 %. Низка заходів із впровадження нової техніки здійснювалося за рахунок фондів розвитку виробництва, який створено за новою системою планування і економічного стимулювання. За рахунок підвищення кваліфікації та впровадження передового досвіду підвищено середню розрядність працюючих з 1,82 до 2,7. Як результат, випуск продукції зріс у 2,1 рази, продуктивність праці – на 58,7 %, фондовіддача – на 12 %. Разом з тим, секретаріат обкому КП України відмічав, що «в роботі парткому заводу з прискорення технічного прогресу мали місце й істотні недоліки» [18, арк. 18].

Вирішальною умовою підвищення ефективності виробництва являвся науково-технічний прогрес. Гасло «Ручну працю – на плечі машин» можна було бачити на підприємствах, телебаченню, пресі. Виходячи з цього, в промисловості області проводилася робота з механізації і автоматизації виробничих процесів. За період з 1 липня 1965 р. по 1 липня 1975 р. на промислових підприємствах Івано-Франківської області кількість поточних ліній збільшилася на 102 (в 2,3 рази), механізованих поточних ліній на 327 (в 6 разів), автоматичних ліній на 32 (в 32 рази), комплексно-механізованих цехів на 61 (в 4,1 рази), комплексно-механізованих дільниць на 62 (в 13,4 рази), автоматизованих цехів і дільниць на 26 (2,2 рази). Із 174 обстежених промислових підприємств станом на 1 липня 1975 р., 38 мали 164 поточні лінії, які склалися з 1627 одиниць технологічного обладнання. На 84 підприємствах встановлено 392 механізовані поточні лінії, які склалися з 4127 одиниць технологічного обладнання і 32 автоматичні. Найбільша кількість поточних і механізованих поточних ліній –180, або 32,4 % припадало на підприємства лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості; 131, або 23,6 % на підприємства харчової промисловості [19, арк. 22–23].

У боротьбі за науково-технічний прогрес велике значення мала технічна творчість трудящих, яка проявлялася в раціоналізаторській і винахідницькій діяльності. Різні форми соціалістичного змагання між раціоналізаторами і винахідниками з року в рік набирали все більшого розмаху. Кількість використаних у народному господарстві республіки винаходів і рацпропозицій в середньому за рік у дев'ятій п'ятирічці становила 750 тис, десятій – 858 тис., одинадцятій – 897 тис. Економічний ефект від їх використання в розрахунку на рік в дев'ятій п'ятирічці дорівнював 797 млн крб, десятій – 1186 млн крб, одинадцятій 1500 млн крб. [20, с. 55].

У сільськогосподарському виробництві впроваджувалися постійно діючі виробничі наради. Так, з виступу голови Львівського обкому профспілки працівників сільського господарства П. Халаїма на пленумі обкому про активізацію діяльності постійно діючих виробничих нарад на селі. (3 грудня 1980 р.) можна довідатися, що «в радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах області створено 144 постійно діючих виробничих нарад і 55 в структурних внутрігосподарських підрозділах. До їх складу обрано 7506 чоловік, в тому числі 5426 чоловік (70 %) робітників. Тільки в минулому році відбулось тисячу засідань виробничих нарад, на яких прийнято 1684 пропозицій, направлених на більш раціональне використання сільськогосподарської техніки, робочої сили, вдосконалення організації нормування і оплати праці, поліпшення виробничих і побутових умов. Багато пропозицій були перетворені в життя, що дало економічний ефект понад 950 тис. крб.» [21, с. 268].

Розвиток соціалістичного змагання за високу якість продукції стало органічною частиною комплексної системи управління якістю продукції. Цьому значною мірою сприяло поширення в республіці ініціативи колективів новаторів виробництва Саратовської області. Суть саратовської системи бездефектної праці (СБП) полягала в тому, щоб на основі соціалістичного змагання за високу якість роботи добитися бездефектного виготовлення виробів на кожному робочому місці та задачі їх ВТК з першого пред'явлення. Основою організації масового соціалістичного змагання в республіці за підвищення якості роботи підприємств став один з варіантів комплексної системи управління якістю продукції (КСУЯП), що формувався і був впроваджений на початку дев'ятої п'ятирічки на підприємствах Львова. Львівська система склалася як сукупність наукових, технічних, економічних і організаційних методів і постійно діючих заходів, що давали можливість систематично підвищувати і підтримувати високий рівень якості виробів на всіх етапах її формування [13, с. 245].

Одним з варіантів львівської системи КСУЯП стала тернопільська комплексна система підвищення народногосподарського ефекту від випуску продукції, яка була запропонована у десятій п'ятирічці колективом виробничого об'єднання «Ватра» і схвалена ЦК компартії України. У цій системі головним критерієм оцінки праці визначено комплексний коефіцієнт, що враховував вклад кожного працівника не тільки в справу поліпшення якості продукції, а й у дальше зростання ефективності всього виробництва.

На червневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС наголошено на необхідності формування у трудящих якісно нового ставлення до праці у зв'язку з переведенням народного господарства на нові методи господарювання, прогресивні форми організації праці, насамперед – на колективний підряд. За цих умов соціалістичне змагання мало будуватися на економічному ґрунті, ставати госпрозрахунковим. Воно мало посилити роль людського фактора в зростанні ефективності виробництва, піднесенні активності трудящих, їх відповідальність за кінцеві виробничі процеси. Проте, перебудова організації соціалістичного змагання не привела до бажаних результатів.

Таким чином, нові форми організації праці та її стимулювання в 60–80-ті рр. ХХ ст. виступали одним з найважливіших факторів дальшого розвитку соціалістичної економіки, підвищення її ефективності. В Українській РСР, як і в усій країні, вівся постійний пошук більш дієвих шляхів і механізмів реалізації передового досвіду, накопиченого в практичній діяльності трудових колективів і окремих осіб. Питання вдосконалення форм і методів трудового суперництва (на противагу ринковій конкуренції) постійно перебувало в центрі уваги партійних і профспілкових органів, які розглядали соціалістичне змагання як невід'ємну складову частину всієї економічної і управлінської діяльності. Разом з тим, в організації трудового суперництва робилася ставка на виховний і моральний аспекти, а його економічній ролі не надавалося належного значення. Усіма своїми формами соціалістичне змагання орієнтувалося головним чином на кількісні показники, максимальне охоплення ним трудящих, поширення кількості його видів. Прагнення зробити змагання масовими шляхом обов'язкового прийняття кожним його учасником соціалістичних зобов'язань спричиняло до засилля формалізму.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль: СМП «Астон», 2000. – 536 с.
3. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль: Галдрук, 2001. – 600 с.
4. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.
5. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с.
6. Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
7. Крайник О. П. Економічний розвиток регіону / О. П. Крайник. – Львів, 2002. – 294 с.
8. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
9. Чигур Р. Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70–80-х років ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Ю. Чигур. – Львів, 2003. – 22 с.
10. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 10, спр. 114, арк. 112.
11. Хіміки вітають п'ятиденку // Прикарпатська правда. – 3 жовтня 1967.
12. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3073, арк. 181.
13. Історія народного господарства Української РСР: [у 3-х т. 4 кн.] / голов. редкол. І. І. Лукинов. – Т. 3, Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1987. – 440 с.
14. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 5074, арк. 234.
15. Сердюк В. Всего один балл развивая бригадные формы труда / В. Сердюк // Правда. – 11 февраля 1984.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 6335, арк. 148.
17. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-296, оп. 2, спр. 3181, арк. 112.
18. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3677, арк. 122.
19. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4052 арк. 110.
20. Народне господарство Української РСР у 1985 р.: Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1986. – 398 с.
21. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989. Збірник документів і матеріалів / [Відп. ред. Ю. Сливка]. – К.: Наук. думка, 1989. – 456 с.

Олег Малярчук

НОВЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА И СТИМУЛИРОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ ССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ В.: НА ПРИМЕРЕ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье охарактеризован комплекс новых форм в организации труда социалистической экономики, связанных с изменениями в государственной политике, раскрыто их влияние на внедрение достижений науки и техники в производство. Выделены изменения в сельскохозяйственном производстве через материальную заинтересованность, их последствия.

Ключевые слова: западный регион УССР, субботники, социалистическое соревнование, промышленность, сельское хозяйство.

Oleg Malyarchuk

NEW FORMS AND METHODS OF LABOUR MANAGEMENT AND STIMULATION IN THE UKRAINIAN SSR IN THE LATE XXTH CENTURY: BY THE EXAMPLE OF THE WESTERN REGIONS OF THE REPUBLIC

New forms in the labour management of socialist economy connected with the changes in the national policy are characterized in the paper; their influence on the implementation of science and technology achievements into production is revealed. The changes in the agriculture production through the financial incentive and their consequences are described.

Key words: Western region of the USSR, neighbourhood clean-ups, socialist competition, industry, agriculture.

УДК 94(477):323.22

Олена Шановська

ГРОМАДЯНСЬКА МУЖНІСТЬ ПРОВІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПРОТИСТОЯННІ ОФІЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ, ПРИМЕНШЕННЯ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АВАРІЇ

Аварія на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 р., що переросла у глобальну техногенну катастрофу, стала потужним стимулом для переборення інформаційної монополії влади і в цьому протистоянні представники національно свідомої української інтелігенції відіграли чи не виключну роль. Лише за одну цю заслугу вони гідні глибокої пошани, якщо зважити на обставини тих подій. Їх взято до уваги та розглянуто досить докладно, аби зрозуміти, чому звичайні у нинішньому розумінні вчинки українських інтелектуалів можна розцінити не інакше, як акти громадянської мужності і яким чином вони суттєво вплинули на зміну суспільної свідомості в радянській Україні.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, провідна національно-патріотична інтелігенція, українські інтелектуали, радянська Україна, дезінформація.

Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) збурила активність свідомої громадськості. Як зазначили авторитетні історики О. Бойко і В. Литвин, «аварія досить швидко з екологічної та технологічної проблеми перетворилась на потужний політичний фактор, роль і значення якого в подальшому розвитку подій у суспільстві важно переоцінити» [1, с. 329].

Р. Шпорлюк чи не вперше звернув увагу на той факт, що ядерна катастрофа у Чорнобилі спровокувала рух національно-патріотичної інтелігенції. Він відзначив, що систематичний огляд періодики, зокрема, тижневика українських письменників «Літературна Україна» за 1986–1989 рр. добре ілюструє поступовий процес розгортання суспільної активності; говорять про «моральний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» та ін. «Чорнобиль міг стати проблемою, яка б солідаризувала радянських людей. Але цього не сталося. ... тими, хто відгукнувся на Чорнобиль адекватно його масштабам, були саме ті люди в Україні, для кого ця трагедія була передусім українською проблемою. Ці люди – письменники, митці, науковці та студенти – сприймали цю подію як удар по Україні. Чорнобиль став українською трагедією, а для письменників і митців – початковою точкою відліку у тих процесах, що почалися у 1986 р. і які я називаю культурною революцією. Українські письменники, деякі з них лауреати офіційних премій і досі лояльні прибічники системи, заявили: «Після Чорнобиля ми не можемо далі писати, як раніше» [2, с. 281, 294].

У цій статті автор прагнула висвітлити роль національно-патріотичної інтелігенції у подоланні інформаційної монополії влади, показати зусилля провідних українських інтелектуалів проти домінування політики над професійною компетентністю та здоровим глуздом, інтересів партійно-державних чиновників над пріоритетами екологічної безпеки та правами людей, проти зловживань в ядерній енергетиці та інших вад адміністративно-командної системи, які виявила Чорнобильська катастрофа.

За даними початку нового тисячоліття, у зв'язку з аварією на ЧАЕС в Україні постраждало майже 7 відсотків населення, 3,5 млн осіб одержали додаткове опромінення, серед них – 1,3 млн дітей [3, с. 13].

Вже доведено, що техногенну катастрофу зумовили глибинні політичні та соціально-економічні тенденції псевдотехнократичного розвитку радянського суспільства в умовах жорсткого адміністративно-командного панування [4]. Аварію фактично запрограмувала пануюча навколо її будівництва атмосфера нагальності та терміновості, що створилася внаслідок намагання реалізувати рішення про прискорений розвиток атомної енергетики в Україні та введення нових

енергетичних потужностей, передусім на АЕС. Загальну екологічну небезпеку у будівництві та експлуатації ЧАЕС обумовили конструктивно-технологічні вади реакторів РВПК (реактор великої потужності каналний), які були встановлені на ЧАЕС так само, як і на Ленінградській та Курській станціях, пущених у 1973 і 1976 рр. Показово, що коли в 1986 р. у Відні в Міжнародній агенції з атомної енергетики (МАГАТЕ) загально визнаний авторитетний ядерник, відомий своїми відвертими судженнями та оцінками Чорнобильської катастрофи, академік В. О. Легасов, обставини смерті якого за 2 роки після аварії на Чорнобилі і досі залишаються неясними, розповідав американцям про особливості реактора типу РВПК, вони були дуже здивовані тим, що в СРСР ще використовуються такі реактори, в США їх не застосовували з 1953 р. [5, с. 10]. А в світі графітові реактори не використовували з 1957 р., коли виникла аварія на британській станції Віндскейл, вони вважалися застарілими і від них відмовилися скрізь за межами СРСР.

За десять років до чорнобильської катастрофи вчений світового рівня, академік П. Капіца намагався привернути увагу громадськості до проблеми ядерної безпеки. Різко негативно ставилися до намірів будівництва, а невдовзі – і розширення ЧАЕС, завчасно висловлювали свої перестереження відомі вчені Академії наук УРСР Б. Патон, Б. Стогній у зверненнях і довідках керівникам партії та уряду республіки, але їх доводи ігнорувалися [6, с. 459–475].

Відомий документальною повістю «Чорнобиль» доктор медичних наук, голова екологічної комісії Спілки письменників України, голова ради екологічної асоціації «Зелений світ», у майбутньому – міністр охорони довкілля незалежної України Ю. Щербак говорить, що «трагедія в Чорнобилі розкрила реальну ситуацію, що склалася на атомних електростанціях..., примусила відверто заговорити про речі, які до того часу не підлягали жодному обговоренню» [7, с. 1]. Як він зауважив, складність ситуації з будівництвом атомних електростанцій полягала в тому, що впродовж багатьох років Міністерство енергетики СРСР, а пізніше Міністерство атомної енергетики СРСР було організацією практично безконтрольною, незалежною, зі своїми будівельними загонами, своєю технікою, проектними інститутами, закритими для обговорення під приводом «засекреченості», могло самостійно приймати рішення про будівництво атомних електростанцій на будь-якій території. Чорнобиль виявив величезні вади у плануванні, будівництві та експлуатації екологічно небезпечних об'єктів народного господарства.

Аварія на ЧАЕС стала серйозною перевіркою горбачовської «гласності». Перші об'єктивні оцінки та коментарі фахівців про аварію передавали «ворожі радіо»: «Голос Америки», BBC, «Радіо Свобода». В Україні після повного мовчання офіційних ЗМІ зразу після аварії, тобто після повної відсутності гласності, вона, нарешті, набула керованого, дозованого характеру.

У найближчих після 26 квітня 1986 р. випусках офіційної преси про аварію на ЧАЕС не повідомлялося. Шпальти газет «Радянська Україна», «Правда України» майоріли статтями про підготовку до першотравня, про святкові демонстрації трудящих. Газета «Правда» від 30 квітня 1986 р. нарешті, стисло повідомила, що Чорнобильська аварія призвела до «руйнування частини будівельних конструкцій будови реактора», а 1 травня, – що «реактор знаходиться у заглушеному стані». За іронією долі 26 квітня у Києві відбувся VIII з'їзд Українського товариства охорони природи. Про нього наступного дня подано інформацію радіотелеграфного агентства України (РАТАУ) в республіканській пресі та на радіо. Стаття «Природі всенародну турботу» декларувала зусилля, спрямовані на вирішення проблеми охорони природи і раціонального використання її ресурсів [8, с. 3]. Про Чорнобильську аварію – ні слова. Тільки 4 травня опубліковано повідомлення ТАРС про відвідання району ЧАЕС союзними керівниками. Повідомлення мало відрізнялося від інших і мало буденний, діловий характер, начебто йшлося про звичайне явище. У ньому зазначалося, що за участю урядової комісії, керівників ЦК Компартії України й уряду УРСР, партійних і радянських органів Київської області та м. Чорнобиля розглянуто заходи, що вживаються для ліквідації аварії, подання місцевому населенню допомоги, нормалізації обстановки [9, с. 1].

Повідомлення ТАРС і РАТАУ від 7 травня 1986 р. містило, нарешті, інформацію про те, що сталося у Чорнобилі. У ньому зазначалося, що при плановій зупинці 4-го блока ЧАЕС сталася аварія з частковим руйнуванням активної зони реактора і виходом осколків поділу за межі станції; при цьому втрачено критичність реактора; в результаті аварії на станції загинули двоє, більше ста чоловік дістали радіаційне ураження [10, с. 3]. Однак інформація не давала уявлення про рівень радіаційного забруднення людей, навколишнього середовища, про масштаби і наслідки аварії. Акцент, як і раніше, робився на організованій та налагодженій роботі з ліквідації аварії і усунення її наслідків, своєчасне реагування на подію. Загалом панував заспокійливий тон, інформація переконувала в «підривному» характері діяльності західних радіо голосів, що поширювали відомості про тисячі загиблих, про паніку серед населення і т. і. Так само стисло й обтічно проінформовано про аварію МАГАТЕ та представництво Української РСР при ООН. Виступаючи на пленарному засіданні 40-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Г. Й. Удовенко заперечив резонансні виступи у західній, і особливо, в американській пресі з приводу аварії і пов'язаних з нею наслідків [11, арк. 29].

Аналіз таємних партійно-урядових документів, які надходили до ЦК КПУ, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР, особливо інформацій та довідок КДБ УРСР оперативного характеру, що аж ніяк не були розраховані на оприлюднення, а тому містили значно об'єктивніші відомості, аналіз цих документів дає підстави стверджувати: партійні керівники отримали реальну інформацію про аварію відразу після її виникнення. Перша така письмова інформація за підписом секретаря Київського обкому партії Г. І. Ревенка надійшла до ЦК КПУ 26 квітня 1986 р. о 9.30. Шифрограма до ЦК КПРС була відправлена о 13.15 [12]. Того ж дня повідомлення про аварію надійшло від КДБ УРСР до КДБ СРСР. У повідомленні КДБ УРСР, крім іншого, вказано, що рівень радіації гама часток у безпосередній близькості від вогнища складав до 1000 мікрорентген за секунду. Лише один цей показник ясно засвідчив рівень небезпеки.

Керівники республіки не змогли адекватно оцінити ситуацію, вибух у ЧАЕС сприйнято як локальну аварію, що не представляє серйозної загрози. Неусвідомленість ними усієї складності ситуації видно з фрази, написаної рукою В. Щербицького на полях інформації Міністерства охорони здоров'я УРСР про радіаційну обстановку (№ 78) де, зокрема, йдеться про підвищення рівня забрудненості води проти природного у 100–1000 разів. В. Щербицький пише: «А что это означает (степень опасности)?» [13]. Навіть тоді, коли до ЦК КПУ надійшла інформація Українського республіканського управління гідрометеорології і Міністерства охорони здоров'я УРСР про різке підвищення рівня радіації у Києві у другій половині дня 30 квітня 1986 р. – з 50 мікрорентген на годину – до 30 тис, що в десятки разів перевищувало нормативи й аварійні рівні, партійні керівники утаємничили цю інформацію [12].

Експерти тимчасової комісії Верховної Ради з розслідування комплексу подій, пов'язаних із аварією на ЧАЕС, у своєму звіті в 1991 р. твердили: «В розсекречених документах є детальна інформація про справжні масштаби аварії на ЧАЕС. Володіючи цією інформацією, керівництво країни та УРСР могли своєчасно забезпечити населення правдивими даними про аварію вже 26-го ввечері і вжити заходів по захисту жителів України. Вони цього не зробили» [14].

Заідеологізованість і «закритість» радянського суспільства давали змогу тривалий час приховувати від громадськості реальні наслідки Чорнобильської катастрофи, як і внутрішню сутність тенденцій, які зумовили трагедію мільйонів людей. Як зазначено, відразу після аварії політика держави була спрямована на заспокоєння суспільства, приховування та свідоме дозування інформації про її наслідки, а часом і відверту дезінформацію. У газетах прославлялися героїзм і мужність людей, які ризикуючи власним життям, рятували всіх. Матеріали ж з інформацією про Чорнобильську катастрофу і взагалі з аваріями атомних енергоносіїв та інших об'єктів з ядерними компонентами відповідно до Переліку відомостей, заборонених до публікації Головним управлінням по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР (Головлітом СРСР), і в 1990 р. владою недозволено публікувати в пресі, транслювати по телебаченню, радіо, демонструвати у кінофільмах, експонувати у музеях, на виставках, вивозити за кордон або передавати іноземним громадянам. Це, зокрема, зводні фактичні дані про ступінь зовнішнього і внутрішнього опромінення, чисельність опроміненого особового складу військ, який брав участь у ліквідації аварії тощо [15, арк. 6, 24]. Лише у січні 1994 р. прийнято Закон «Про державну таємницю», який заборонив засекречування будь-яких відомостей про стан навколишнього природного середовища та екологічні катастрофи.

Певна частина матеріалів для преси, пов'язаних із наслідками аварії на ЧАЕС, перед опублікуванням проходила подвійний цензурний контроль – режимно-секретних служб Головліту УРСР і міжвідомчої союзної комісії. Наглядові органи співпрацювали з КДБ і, як зазначалося в одному з документів, «в умовах поширення демократизації й утвердження гласності... зусилля всіх цензорських підрозділів, їхніх партійних і профсоюзних організацій були зосереджені на подальшому вдосконаленню роботи по охороні державних таємниць у пресі» [16, арк. 1].

Зауваження політико-ідеологічного характеру, зокрема, були зроблені по книзі «Чорнобиль. Дні випробувань» видавництва «Радянський письменник», яка вміщувала триптих поетеси-шістдесятниці Ірини Жиленко «Совість». У ньому говорилося про те, що в результаті аварії на ЧАЕС український народ опинився на краю загибелі /«Наша мертвая земля под землей лежит!», «Дайте хлеба и воды, Грузия, Эстония, дайте хоть бы лебеды, только без плутония!», а ідеї про перебудову оголошувалися «старими потаскушками» [16, арк. 9]. Про зміст триптиха був проінформований один із керівників відділу культури ЦК КПУ. Після цього видавництво зняло зі згаданого видання обидва вірша. Необізнаність постраждалих від радіаційних уражень природно викликали занепокоєння та страх перед радіацією. Один із провідних радянських радіобіологів академік Л. А. Ільїн цинічно охарактеризував поняттям «радіофобія» цей новий психологічний стан людей, які перебували в зоні аварії або на території, де змінилася радіаційна обстановка.

Політика дезінформації, применшення наслідків аварії та заспокоєння громадськості виявилася у виступах міністра охорони здоров'я республіки А. Романенка та його заступника О. Касьяненка,

причасних до творення та надання чинності у жовтні 1988 р. владою СРСР концепції про нешкідливість опромінення дозою в 35 бер (бер – біологічний еквівалент рентгена) за 70 років життя і безпечне проживання людини на забруднених територіях. Дану концепцію обґрунтували також академік Л. Ільїн, головний санітарний лікар м. Києва В. Шестаков, заступник директора Всесоюзного наукового центру радіаційної медицини Академії медичних наук СРСР, доктор медичних наук, професор М. Руднев, директор науково-дослідного інституту гігієни харчування, доктор медичних наук В. Столяр та інші високі посадовці [6, с. 465–469].

35-берну концепцію спростувала група українських вчених під керівництвом директора Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна АН УРСР, академіка АН УРСР С. Комісаренка. Наукова група зі спеціалістів чотирьох інститутів Академії наук УРСР і Міністерства охорони здоров'я УРСР з літа 1986 р. проводила дослідження імунітету ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС. Учасників ліквідації обстежували до того, як вони потрапляли в зону ЧАЕС, і після їх перебування там. У результаті вже наприкінці 1986 р. доведено про істотне зниження природного імунітету людей навіть в умовах впливу відносно невеликих доз опромінення. Оприлюднення цих результатів, які суперечили офіційно прийнятій точці зору на можливий вплив Чорнобильської аварії на імунітет і взагалі на здоров'я людей були заборонені, отримані дані почали публікуватися лише на початку 90-х рр. [6, с. 455–457].

Про необхідність широкого роз'яснення людям ситуації, що склалася після аварії, наголошував академік АН УРСР А. Гродзинський, який відзначав: «Необхідно постійно інформувати населення про рівні радіоактивного фону і правила поведінки: на жаль, багато людей надто безпечні, не знають особливостей розподілу радіоактивних ізотопів та їх дії, інші ж – навпаки, готові вдатися до паніки. І в одному, і в другому випадках допоможе правильна, повсякденна інформація, вміло поставлена пропаганда. Систематично вести її серед населення – почесний громадянський обов'язок усіх учених й спеціалістів» [17].

Незважаючи на зусилля влади зберегти авторитет і непохитну віру суспільства в справедливість та ефективність політики КПРС, незважаючи на шалений опір «анестезіологів», як влучно назвав Ю. Щербак численне тоді коло керівних осіб, що прагнули приховати від народу справжні масштаби лиха, Чорнобильська катастрофа поставила руба екологічне питання, стала серйозним приводом для замислення над екологічно-економічною доцільністю будівництва масштабних проектів. Вивченням та обговоренням екологічних проблем, за якими приймалися державні рішення, займалися науково-технічні товариства (НТТ). Так, у березні 1987 р. Київське обласне відділення й секція атомної енергетики Українського правління НТТ енергетиків та електротехніків докладно розглянули становище у зв'язку з Чорнобильською катастрофою і внесли свої вимоги-рекомендації до тодішніх найвищих інстанцій України й СРСР.

У зв'язку з планами Мінатоменерго СРСР розширити Ровенську, Хмельницьку та Південно-Українську АЕС науково-технічне товариство енергетики й електротехнічної промисловості республіки 25 серпня 1987 р. організувало обговорення техніко-економічного обґрунтування такого розширення. Обговорення із залученням наукової та інженерної громадськості проведено і з приводу проекту спорудження третьої черги Чорнобильської АЕС. Врешті-решт довелося, з урахуванням думок інших представників науково-технічної, медичної громадськості припинити подальше будівництво енергоблоків на Прип'яті [18].

У «Літературній Україні» від 21 січня 1988 р. опубліковано статтю «А який прогноз на завтра?», яка викликала справжній резонанс і поклала початок громадському обговоренню в пресі забороненої теми розвитку атомної енергетики. Авторами статті були 13 авторитетних вчених республіки – академік АН УРСР, доктор економічних наук О. Алімов, академік АН УРСР, член-кореспондент АМН СРСР, доктор медичних наук, Герой Соціалістичної Праці М. Амосов, академік АН УРСР, доктор біологічних наук А. Гродзинський, член-кореспондент АН УРСР, доктор біологічних наук Д. Гродзинський, член-кореспондент АН УРСР, доктор технічних наук Є. Дибан, кандидат економічних наук С. Дорогунцов, кандидат технічних наук Г. Клименко, заступник голови Київського правління всесоюзного НТТ енергетиків, інженер А. Панов, доктор технічних наук В. Зорін, інженер О. Русинов, доктор геолого-мінералогічних наук В. Шестопалов, академік АН УРСР, доктор технічних наук А. Щербань, кандидат геолого-мінералогічних наук О. Яковлев. Українські вчені висловили своє занепокоєння проблемами концентрації великих потужностей у густонаселених районах, відчуження води, родючих земель. У той час, коли партією та урядом офіційно проголошені завдання розвивати атомну енергетику на якісно новій технічній основі, абсолютно надійних інженерних і конструкторських розробках, – зазначалося у листі, – Мінатоменерго нав'язує політику кількісного розширення потужностей атомних станцій, обсягу будівництва передбачених для АЕС систем водопостачання без урахування довго тривалих соціально-екологічних факторів. Вчені звернули увагу на те, що Українська РСР посідає провідне становище в країні за масштабами спорудження атомних електростанцій; Україна, займаючи всього три відсотки площі Радянського Союзу, виробляє понад 20 відсотків сукупного загальнонаціонального продукту; у структурі промисловості України

головну роль відіграють багатовідхідні енергомосткі галузі, які використовують чималу кількість природних ресурсів (металевих руд, мінерального палива, гірничо-хімічної сировини, будівельних матеріалів та ін.). Вчені зауважили, що високий рівень концентрації промисловості та сільського господарства призводить до перевищення гранично допустимих норм забруднення води й повітря; загальне антропогенне навантаження у республіці складає вдесятеро вище, ніж у середньому по країні. Вони попередили, що насичення території республіки густою мережею атомних електростанцій, нарощування їх потужностей неминуче призведе до підвищення загального радіаційного фону, підвищення забруднення радіонуклідами сільськогосподарської продукції України, загострення дефіциту водних і земельних ресурсів. Відомі вчені республіки наполягали на необхідності відмовитися від планів розширення Ровенської, Хмельницької і Південно-української АЕС. Вони звернулися до Ради Міністрів СРСР із проханням прислухатися до їх думки, а також розглянути весь комплекс проблем розвитку ядерної енергетики в Україні [19, с. 3].

Не випадково, що співробітники республіканської Академії наук були в числі перших, хто привернув увагу влади та громадськості до нагальних проблем розвитку ядерної енергетики. Практично з перших днів після Чорнобильської аварії вони брали активну участь у ліквідації її наслідків, забезпечуючи оцінку ситуації, що склалася, розробку першочергових заходів із запобігання або обмеження радіоактивного забруднення довкілля та проводячи різні інші види фахових робіт. У боротьбі з наслідками катастрофи прийняли участь близько 1200 працівників АН УРСР, з них понад 550 – науковці [6, с. 6].

Серед численних листів-відгуків небайдужих громадян, які надійшли до редакції «Літературної України» після виходу відкритого листа вчених і були опубліковані – лист співробітників Інституту математики АН УРСР, співробітників НТК «Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова» АН УРСР. Вчені нагадали про надрукований в «Літературній Україні» за місяць до аварії у Чорнобилі матеріал журналістки Любові Ковалевської, яка була на сполох у зв'язку з обурливою безвідповідальністю у ставленні до атомної енергетики [20, с. 86]. У статті повідомлялося, що технологія будівництва п'ятого енергоблоку ЧАЕС не дотримується, зривається постачання майже всіх замовлень, обладнання прибуває або некомплектне, або – ще гірше – з явним браком. До того ж, уточнювала автор, – ці проблеми, збільшуючись, переходили з блока на блок. Вона наголосила на неприпустимості браку при спорудженні атомних електростанцій, енергетичних об'єктів взагалі [21, с. 1].

Любов Ковалевська, так само, як і інша видатна українська журналістка Алла Ярошинська, за свою громадянську мужність, за публіцистичні праці, які відіграли значну роль у справі об'єктивного аналізу ситуації, була удостоєна пізніше високої нагороди. Публіцистичну діяльність Л.Ковалевської відзначено міжнародною жіночою премією «За мужність в журналістиці», А. Ярошинської – альтернативною Нобелівською премією «За життя, гідне людини» [22, с. 75].

Мінатоенерго СРСР відреагувало на листи вчених, громадськості по-бюрократичному. У відповіді на їх лист зазначалося, що порушені питання обговорювалися спеціалістами Мінатоенерго СРСР, Мінводгоспу, Міністерства охорони здоров'я та інших зацікавлених організацій з його авторами в Криму й Києві; у телевізійній передачі «Уроки Чорнобиля. Про проблеми дальшого розвитку атомної енергетики та гарантії її безпеки», в якій взяли участь керівники профільних відомств, були дані вичерпні відповіді на питання, порушені в листі вчених; всебічне обговорення широкою громадськістю важливих питань розташування енергетичних об'єктів, у тому числі й атомних станцій може мати місце й у майбутньому» [23, с. 5].

Як повідомили автори відкритого листа та учасники телепередачі «Уроки Чорнобиля» академік АН УРСР О. Алімов та інженер А. Панов, передачу змонтовано і подано так, як було вигідно представникам атомних відомств: із запису виступу академіка М. Амосова вилучено кардинальні думки; повністю зневажено висловлювання академіків А. Гродзинського і А. Щербаня, членів-кореспондентів АН УРСР Д. Гродзинського, Є. Дибана та інших учасників цього так званого «діалогу» [24, с. 5].

Вчені гуманітарних і природничо-наукових інститутів АН УРСР виявляли значний інтерес до заходів, організованих СПУ та діяльності об'єднань, створених за його ініціативою, – «Літописець», «Клуб шанувальників рідної мови» і, перш за все, екологічної асоціації «Зелений світ». Крім членів СПУ Ю. Щербака, С. Плачинди, М. Вінграновського, І. Драча, В. Князюка у склад ініціативної групи зі створення Української асоціації «Зелений світ» увійшли співробітники установ АН УРСР, у тому числі завідувачий відділом Інституту ботаніки Д. Гродзинський, вчений секретар відділу Ради з вивчення продуктивних сил С. Дудко, завідувачі відділами цієї ж Ради Б. Піріашвілі і В. Сахаєв, головний інженер Інституту фізики О. Коваленко, науковий співробітник Інституту проблем онкології А. Петик, завідувачий відділом географії В. Полещук, завідувачий відділом Одеського відділення Інституту економіки В. Степанов [25, арк. 66–67].

Активісти асоціації «Зелений світ» ініціювали підготовку листа-звернення до XIX Всесоюзної партійної конференції «Про перегляд програми розвитку атомної енергетики на Україні», яке

підтримали представники науково-технічної, літературної та мистецької громадськості (всього було чотири тисячі підписів). Автори звернення підтримали ініціативу тринадцяти вчених і висловилися про неприпустимість широкого розвитку атомної енергетики в Україні, де вже зосереджено понад 40 відсотків АЕС усього Союзу. XIX-й партконференції пропонувалося: заморозити будівництво всіх атомних енергоблоків у республіці на 10–15 років для вироблення оптимальних рішень і безпечних конструкцій; розформувати Мінатоенерго й об'єднати всі міністерства та відомства, пов'язані з видобутком і переробленням енергоресурсів, виробництвом енергообладнання та виробленням енергії в єдиний державний комітет – Держенергопром; вжити заходів щодо переорієнтації промисловості України на менш енергомісткі та матеріаломісткі виробництва; оголосити зону Чорнобильської АЕС заповідною з наступним припиненням експлуатації АЕС; забезпечити цілковиту гласність з питань розвитку атомної енергетики та радіоекологічної обстановки [26, с. 1–2].

За оперативними даними КДБ, найбільш активну позицію в асоціації «Зелений світ» займав Д. Гродзинський, який систематично відвідував більшість засідань асоціації в СПУ, Будинках кіно і художників, де виступав з різкою критикою урядової програми з питань екології й атомної енергетики в республіці. На засіданні асоціації 28–29 жовтня 1988 р. у Будинку літераторів СПУ з порядком денним «Альтернатива атомної енергетики» з аналогічною критикою виступили Ю. Малашенко (Інститут біології), Л. Преображенська (Інститут мікробіології), Є. Віноградова (Відділення географії), С. Ольштинський (Інститут геохімії і фізики мінералів). Зокрема, Є. Віноградова назвала урядовців України людьми з «подвійною мораллю», які винні за екологічні наслідки у республіці. Співробітник Інституту ядерної фізики Н. Меньяло, так само, як і Є. Віноградова, підтримав висловлену на засіданні письменниками Ф. Бурлачуком, О. Микитенком, О. Гижою ідею створення в Україні народного фронту – громадської організації, що мала впливати на прийняття рішень, які б забезпечили покращення екологічної і соціальної ситуації у республіці. Боротьба за збереження природного середовища України як пріоритетне завдання Українського народного фронту включала «боротьбу за вільний рівноправний доступ до інформації, домагання різко звузити об'єм секретної інформації, особливо в таких областях, як соціологія, економіка, екологія, історія...» [25, арк. 19–20].

Прихильниками асоціації «Зелений світ» також були: директор Інституту ботаніки К. Ситнік, завідуючий відділом відділення географії В. Поліщук, завідуючий відділом Ради по вивченню продуктивних сил В. Максимчук, завідуючий відділом Інституту ядерних досліджень В. Чумак та інші співробітники АН УРСР, позиція яких знаходила розуміння та повну підтримку літераторів. Їх фахові оцінки загальної ситуації неодноразово використовувалися у виступах літераторів (С. Плачинди, І. Драча, А. Сизоненко та ін.) в якості аргументів підтвердження недалекоглядності керівництва республіки з питань її соціально-економічного розвитку. Цьому також сприяли публікації зі вказаних проблем у газеті «Літературна Україна» наукових співробітників Інститутів математики й економіки І. Мельниченко («Демократія і соціалізм», № 22 від 2 червня 1988 р.), В. Черняка («Демократія і бюрократія», № 24 від 16 червня 1988 р.) та інших співробітників академічних закладів [25, арк. 67].

Про політизацію екологічного руху свідчило те, що першочерговим завданням асоціації «Зелений світ» на його I з'їзді (28–29 жовтня 1989 р., м. Київ) визначено активну участь у виборах до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів, а в найближчій перспективі вже бачилося утворення «зеленої» партії. З'їзд затвердив програму та статут організації й обрав керівні органи – «Зелену раду», у складі якої були народні депутати СРСР Р. Братунь, С. Конев, Н. Куценко, Л. Сандуляк, Ю. Щербак [1, с. 349].

Помітної соціальної напруги набуло обговорення проблеми екології й охорони навколишнього середовища на засіданні «за круглим столом» у рамках теми «Інтелігенція і перебудова» членів редколегії газети «Советская культура» і діячів літератури та мистецтва Москви і Києва 17 травня 1988 р. На засіданні у кінолекційній залі київського філіалу Центрального музею ім. В. І. Леніна були присутні більше 600 осіб – представників творчих спілок, організацій і відомств республіки з питань охорони пам'яток історії та культури, Міністерства культури УРСР, викладачі, студенти, інші представники громадськості. Київський письменник Євген Дудар у різкій формі висловився про те, що останнім часом «йде колонізація України зі сторони Атоменерго», що призводить до негативних наслідків. Події на ЧАЕС, обстановка на Рівненській атомній станції, де, як йому відомо, допущені серйозні помилки при проектуванні та будівництві (станція стоїть на Карстових печерах), Чигиринська станція – це, за його виразом, «окупація України атомниками» [27, арк. 263]. Письменник нагадав про мітинг, присвячений річниці Чорнобильської аварії, який намагалися провести члени Українського культурологічного клубу на площі Жовтневої революції 26 квітня 1988 р., але не отримали дозволу правоохоронних органів.

Щодо цього мітингу, то члени УКК, провідну роль в якому відігравали колишні політв'язні Євген Сверстюк, Сергій Набока, Олесь Шевченко, Віталій Шевченко, Ольга Гейко-Матусевич, Леонід Мілявський, Інна Чернявська (Набока), Лариса Лохвицька, планували вийти з лозунгами «Геть АЕС з України!», «УКК – за без'ядерну Україну!», «Не хочемо мертвих зон!», «АЕС – на референдум!»,

«Промисловість, землю, воду – під екологічний контроль!», «Кожному – персональний дозиметр!» При обговоренні вказаних лозунгів окремими учасниками клубу вносилися пропозиції відобразити в них вимоги політичного характеру (про поширення демократії в Україні та ін.) [28, арк. 188–189].

У роботі українознавчого клубу «Спадщина» (створений у січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР), який визначався у документах КДБ так само, як і УКК, як «альтернативне самодіяльне об'єднання негативної спрямованості», серед інших (всього 171 осіб) брали участь 85 співробітників Академії наук УРСР, до ради «Спадщини» (11 осіб) входили співробітники академічних інститутів. Спільно з асоціацією «Зелений світ» і самодіяльними об'єднаннями «Громада», «Ноосфера» активісти «Спадщини» виступили з ініціативою проведення 13 листопада 1988 р. екологічного мітингу в Києві [25, арк. 60]. Мітинг громадськості з проблем екології відбувся, він проходив на площі перед республіканським стадіоном з 13.00 – до 15.30 і в ньому брали участь біля трьох тисяч осіб – представників творчої та науково-технічної інтелігенції, робітників, студентської молоді. Співробітники академічних інститутів, активісти самодіяльних організацій екологічної спрямованості, письменники вимагали прийняття кардинальних заходів із виправлення екологічної ситуації аж до ліквідації атомних електростанцій і підприємств хімічної промисловості. Серед причин негативної ситуації, що склалася, виступаючі називали: ігнорування всесоюзними міністерствами інтересів республіки при будівництві та експлуатації екологічно небезпечних підприємств, неспроможність керівників міністерств і відомств, депутатів Верховної Ради УРСР відстоювати інтереси народу, а також відсутність належного контролю за екологічною обстановкою й об'єктивного інформування про неї населення України [29, арк. 135–136].

Політизація екологічної проблеми виразно виявилася у діяльності Української гельсінської спілки (УГС) – опозиційної неформальної загальноукраїнської організації партійного типу (7 липня 1988 – 29 квітня 1990). У Декларації принципів УГС, яку уклали колишні політ'язні В. Чорновіл, Б. Горинь і М. Горинь, зазначено, що «у зв'язку зі злочинною централізаторською політикою союзного уряду і союзних міністерств, які не рахуються з інтересами населення України, республіка опинилася перед загрозою екологічного геноциду (екоциду)» [30, с. 15]. Серед нагальних завдань, які ставила УГС, було зупинення будівництва та звертання вже побудованих в Україні АЕС з їх заміною альтернативними енергетичними засобами, зупинення експорту електроенергії з території України. Наголошувалося на необхідності винесення кожного великого проекту промислового будівництва на широке всенародне обговорення.

Таким чином, після аварії на ЧАЕС стало очевидно, що політичний кредит, який мала у своєму розпорядженні влада, значно вичерпано. Глибоке занепокоєння охопило широкі верстви населення, почав формуватися організований рух проти будівництва атомних станцій, інертність і бездіяльність влади лише посилили соціальну напругу й активізували боротьбу за екологічну безпеку. Провідні українські академічні вчені попереджали керівників партії та уряду про потенційну загрозу, пов'язану з будівництвом ЧАЕС, але їх доводи проігноровані. Співробітники АН УРСР виявили високу громадську свідомість, навіть сміливість, з огляду на агресивно негативне ставлення профільних міністерств і відомств, піддавши критиці політику кількісного розширення потужностей атомних станцій. Вони були в числі перших, хто привернув увагу влади та широкої громадськості до нагальних проблем, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою та розвитком атомної енергетики. В умовах режиму тотальної секретності, який обкутував ЧАЕС, громадянську мужність у справі об'єктивного аналізу ситуації виявили окремі публіцисти. Значною мірою вони сприяли тому, щоб гострота екологічних проблем прикувала до себе неослабний інтерес громадськості.

Неспокій одиниць поступово виростав у масовий рух, який набував чітко визначеного політичного характеру. Вже на початку 1988 р. вчені АН УРСР, представники творчої інтелігенції, свідомо громадськість республіки виступали за забезпечення науковості екологічної політики, її відповідності інтересам більшості населення, поширення гласності на екологічну інформацію. Від вимоги з розумінням ставитися до гострих екологічних проблем, зважати на авторитетну думку громадськості, боротьби за збереження природного середовища України – до відповідності екологічної політики інтересам більшості населення, яке вбачалося у політичному суверенітеті республіки, – такий спектр вимог висували насамперед представники провідної національно-патріотичної інтелігенції-члени громадських об'єднань «Зелений світ», «Спадщина», УКК, УГС, Українського народного фронту.

Список використаних джерел

1. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
2. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Р. Шпорлюк / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
3. Барановська Н. П. Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Барановська. – К., 2006. – 37 с.
4. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль, 2000. – 536 с.
5. Федулєнко В. М. ЧАЭС: авария, потрясшая мир

/ В. М. Федуленко // Энергия: экономика, техника, экология. – 2006. – № 4. – С.10–20. 6. Чернобыль. 1986–1987. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К.: Академперіодика, 2005. – 492 с. 7. Зелений світ чи «світ після Чернобиля»? Інтерв'ю з Ю. Щербаком // Україна. – №6 (1670). – 1989. – 5 лютого. – С. 1. 8. Природі всенародну турботу (РАТАУ) // Радянська Україна. – 1986. – 27 квітня. – С. 3. 9. Відвідання району Чернобыльської атомної станції (ТАРС) // Радянська Україна. – 1986. – 4 травня. – С. 1. 10. До подій на Чернобыльській АЕС (ТАРС) // Радянська Україна. – 1986. – 7 травня. – С. 3. 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), оп. 1, ф. 5111, спр. 1909, арк. 29. 12. Маковська Н. Політична ретроспектива Чернобыльської катастрофи в документах / Н. Маковська // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 98–105. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/Oglyady.php#oglyad-3. 13. Барановська Н. П. Передмова / Н. П. Барановська, П. П. Панченко // Чернобыльська трагедія. Документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 5–9. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/Oglyady.php#oglyad-3. 14. Яворівський В. Правда Чернобиля: коло перше. Доповідь сесії Верховної Ради України 11 грудня 1991 року / В. Яворівський. – Світловодськ: МП РВО «Слово», 1992. – 24 с. 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2787, арк. 6, 24. 16. ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 217, арк. 1–10. 17. Гродзинський А. Чернобыль: реальна небезпека й вигадки / А. Гродзинський // Знання та праця. – 1986. – № 9. – С. 12. 18. Бушняк В. Болить душа! Болить... / В. Бушняк // Робітничая газета. – №34. – 1993. – 19 лютого. Режим доступу: http://www.oocities.com/iarep/book_uk/chapter1/ch1_1b.html. 19. А який прогноз на завтра? // Літературна Україна. – 1988. – 21 січня. – №3 (4256). – С. 3. 20. Що залишимо у спадок?: Про наболіле: Нариси, статті, інтерв'ю / Упоряд.: В. К. Князюк, В. П. Сидоренко. – К.: Радянський письменник, 1990. – 398 с. 21. Ковалевська Л. Не приватна справа / Л. Ковалевська // Літературна Україна. – 1986. – 27 березня. – №13 (4162). – С. 1. 22. Барановська Н. П. Чернобыльська трагедія в баченнях радянської та української інтелігенції / Н. П. Барановська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 73–78. 23. А який прогноз на завтра? «Літературній Україні» відповідає заступник міністра атомної енергетики СРСР О. Л. Лапшин // Літературна Україна. – 1988. – 12 травня. – № 19 (4272). – С. 5. 24. Алимов О. Некорректно / О. Алимов // Московские новости. – №17. – 1988. – 24 апреля (передрук: Літературна Україна. 1988. – №19 (4272). – С. 5); Панов А. ... з відомчим ухилом? // Літературна Україна. 1988. – №19 (4272). – С. 5. 25. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 14, пор. 9, арк. 19–20, 60, 66–67. 26. Звернення громадськості до XIX Всесоюзної партконференції «Про перегляд програми розвитку атомної енергетики на Україні» // Літературна Україна. – 1988. – 23 червня. – №25 (4278). – С. 1–2. 27. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, пор. 7, арк. 263. 28. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, пор. 4, арк. 188–189. 29. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, пор. 6, арк. 135–136. 30. Основоположні документи Української гельсінської спілки. – Нью-Йорк, Передрук Закордонного представництва УГС, 1989. – 22 с.

Елена Шановская

ГРАЖДАНСКОЕ МУЖЕСТВО ПЕРЕДОВОЙ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПРОТИВОСТОЯНИИ ОФИЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ, УМАЛЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АВАРИИ

Авария на Чернобыльской атомной станции 26 апреля 1986 года, которая переросла в глобальную техногенную катастрофу, стала весомым стимулом для преодоления информационной монополии власти и в этом противостоянии представители национально-сознательной украинской интеллигенции сыграли едва ли не исключительную роль. Лишь за одну эту заслугу они достойны глубокого уважения, если принимать во внимание обстоятельства тех событий. Они рассматриваются достаточно подробно с той целью, чтобы понять, почему обычные в теперешнем понимании поступки украинских интеллектуалов можно расценить не иначе, как акты гражданского мужества, и каким образом они существенно повлияли на изменение общественного сознания в советской Украине.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, передовая национально-патриотическая интеллигенция, украинские интеллектуалы, советская Украина, дезинформация.

Olena Shanovska

LEADING UKRAINIAN INTELLIGENTSIA CIVIL VIRILITY IN STRUGGLE WITH OFFICIAL POLITICS OF DISINFORMATION AND CHORNOBYL NUCLEAR ACCIDENT CONSEQUENCES UNDERESTIMATION

Nuclear accident on Chornobyl power station in April 26, 1986 grew into a global anthropogenic disaster. This catastrophe has become a tremendous stimulus for struggle for governmental informational monopoly, where the representatives of national Ukrainian intelligentsia played a significant role. Only this role is worthy of respect if take into account the circumstances which shaped events which are described in this work. Ukrainian intelligentsia was considered and studied in details in order to

understand why ordinary, in modern understanding, deeds of Ukrainian intellectuals can be regarded as acts of civil virility as well as understand how they deeply influenced changes in social conscious in soviet Ukraine.

Key words: Chornobyl nuclear accident, leading national-patriotic intelligentsia, Ukrainian intellectuals, soviet Ukraine, misinformation.

УДК: 379.822 (477)

Інна Більченко

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ» ЯК ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

У статті проаналізовано діяльність Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» як інституту національної пам'яті українців, що дозволить об'єктивно висвітлити його роль у збереженні та популяризації культурної спадщини. Розглядаються основні форми та методи науково-дослідної, культурно-освітньої роботи заповідника. Особлива увага приділяється заходам, що сприяють реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу і національної свідомості.

Ключові слова: національна пам'ять, заповідник, експозиція, збереження, культурна спадщина.

Важливим елементом ідентичності кожного народу виступає національна пам'ять, яка є важливим підґрунтям для процесу державотворення. Цей феномен акумулює найрізноманітніші аспекти життя і досвіду нації. Культурно-освітня та науково-дослідна діяльність Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») сприяє звільненню від радянських стереотипів, що тримають у полоні свідомість багатьох українців. Становлення даної установи відбулося в умовах тоталітарного режиму, на початку 50-х рр. ХХ ст. в м. Переяславі-Хмельницькому, і з того часу музеї, які увійшли до її структури, виконують особливу місію у збереженні та популяризації культурно-духовних пам'яток нашого народу.

На сьогодні існує значна кількість історико-культурологічних досліджень, що розкривають окремі аспекти становлення та розвитку НІЕЗ «Переяслав». Дослідники у сфері охорони культурної спадщини В. В. Вечерський [1], О. Корнієнко [2], О. Титова [3; 4] основну увагу приділяли студюванню нерухомих об'єктів м. Переяслава-Хмельницького. Упродовж останніх десяти років з'явилися публікації на основі архівних джерел та спогадів про створення майже всіх музеїв, що входять до складу Заповідника: Н. Бойко – музей-діорама «Битва за Дніпро...» [5], Д. Тетеря – Музей трипільської культури [6] та інші. Серед багатьох розвідок, що висвітлюють історію створення Музею просто неба – першого скансену на території України, слід відмітити праці О. Жам [7], Н. Ткаченко [8], С. Вовкодава [9].

Розгляд питання переяславського Заповідника як інституту національної пам'яті українського народу залишалося за межами об'єктивного вивчення у вітчизняній історіографії. Результати дослідження допоможуть визначити форми і методи, які у своїй діяльності використовує НІЕЗ «Переяслав» для відновлення та збереження національної пам'яті українського народу.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» включає в себе 24 різноматематичні музеї, розміщений на території 31,5 га, основний фонд нараховує понад 182 тис., а науково-допоміжний – 48 тис. предметів музейного значення, 149 архітектурних пам'яток та об'єктів [10, с. 1]. Заповідник є досить складною комплексною музейною установою, який сприяє реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Він є важливим науково-дослідним, культурно-освітнім закладом, основним завданням якого є не тільки збереження об'єктів культурної спадщини, а й ознайомлення громадян з надбаннями культурної спадщини українського народу.

Основний вид діяльності Заповідника – екскурсійна робота, що ґрунтується на зоровому сприйнятті експозиції у поєднанні з розповіддю про неї. Наймасштабніша етнографічна експозиція НІЕЗ «Переяслав» – скансен, який експонує унікальні зразки народної архітектури, побуту, витвори традиційних промислів, ужиткового мистецтва. В основу концепції даного етнографічного комплексу покладено збереження, відтворення та популяризацію кращих зразків української культури. При ознайомленні пересічного відвідувача зі здобутками українців широко використовується особливий тип комунікації, який можна назвати «розказуванням історії», що допомагає людям краще сприйняти інформацію. Людина в музеї шукає якогось співпереживання, можливості ідентифікуватися з якимись персонажами чи подіями. Це легше зробити за допомогою простих людських історій. Цю форму проведення екскурсії часто використовував Сікорський Михайло Іванович. Його називають

«творцем» комплексу переяславських музеїв, адже під його керівництвом музей місцевого значення розвинувся до Національного заповідника. Саме за «вигадування» подібних історій в бік М. Сікорського були звинувачення у відсутності науковості та спотворення історичних фактів. Михайло Іванович дуже любив особисто водити екскурсії, розповідав цікаво й експресивно, переплітаючи свою розповідь різними історіями з життя. Тепер це називається методологією «усної історії». У багатьох музеях «усна історія» – це важлива складова роботи, і її використовують для проведення досліджень, для організації експозицій, хоча спогади приватних осіб можуть суттєво відрізнитися не тільки один від одного, а й від офіційних трактовок [11, с. 370].

Експозиція переяславського скансену показує духовну велич українського народу, його традицій. Співробітники музею борються із відчуттям меншовартості, ідейної невизначеності, яку має частина населення, що проживає на території України. Серед завдань працівників Заповідника – не тільки колекціонувати та дбати про збереження культурних пам'яток, а й вивчати народні танці, кухню, ігри та інше. Потім набуті знання та навички використовуються під час заходів, які спрямовані на відновлення національної пам'яті.

З огляду на широкий спектр проблем, які існують в нашій державі, крім видовищної експозиції українського села XIX ст., відвідувачам пропонується брати участь у масових заходах, святах, дійствах, спільно із працівниками Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни, відтворювати звичаї українського народу. Тобто, науковці працюють не тільки над удосконаленням наявних експозицій та створенням нових, а й звертають увагу на публіку, на пересічних відвідувачів. Бо люди сприймають інформацію і вчаться по-різному. Одну й ту ж тему намагаються розкривати багатогранно. Тому стало традиційним проведення в Музеї народної архітектури та побуту народних свят.

У радянські часи обряди зазнавали значного ідеологічного тиску, цензурних заборон та адміністративного переслідування. Одним із перших відтворених народних свят в 1982 р. була Зелена неділя. Коли поставили першу «віху», то її мало не спиляли. Адже з позиції марксистського світогляду, всі обряди – церковно-релігійні, традиційно народні – трактувалися як «рудименти» минулого у свідомості людей і тлумачилися як віджиті, архаїчні, реакційні елементи побуту. Згодом, у міру усвідомлення справжньої ролі обрядів як своєрідних «суспільних пристроїв» для сприяння соціалізації, адміністративна команда системи взялася за «лицювання» традиційних та створення нових обрядів [12, с. 72–74]. Щоб заручитися підтримкою, музейники зверталися до секретаря райкому партії по ідеології, отримали дозвіл, але із застереженням: «Тільки смотрите, чтобы не было рушников из птичками» (мались на увазі кропівецькі рушники з орлами, які трактувалися в комуністичній ідеології як символ царизму).

Віху було поставлено з колесом, але без хреста, щоб не було звинувачень у використанні релігійного атрибуту. У той день була значна кількість екскурсій, приїхали численні гості Заповідника. Але в той час, коли співробітники музею робили останні приготування, прибіг розгублений музейний черговий міліціонер і повідомив, що, за розпорядженням начальника міліції, приїхав наряд піляти «віху». Свято було під загрозою зриву. Випадково в той день із сім'єю до музею приїхав колишній другий секретар райкому, який на той час вже працював у Києві, завдяки його втручання «віху» тоді відстояли і почали ставити щороку [13, с. 183].

Народні традиції мають значний вплив на людські емоції, уявлення, сприяють формуванню цінностей кожної нації. На сьогодні на території Музею народної архітектури та побуту стало традиційним проведення: 8 січня – «Різдвяне дійство», в останню суботу перед Великим постом – «Масляна», у вересні – «Свято майстрів» [14]. Музейні співробітники активно намагаються відродити народні звичаї та традиції, адже у святах бере участь молодь, учні шкіл. Такі заходи сприяють процесу формування нації, мобілізують її потенціал.

Українська культура в даний час повертається із забуття, тому особливо важливим є образно, емоційно знайомити українців з обрядовістю їх предків, яка була тісно пов'язана з господарським і соціальним життям народу. Адже звичаї та традиції українців вивірені часом і несуть у собі, перш за все, виховну мету: любов до рідної землі, вдячність батькам, уміння берегти природу і використовувати її можливості собі на благо. Завдяки праці М. Сікорського сьогодні музеї м. Переяслава-Хмельницького посіли гідне місце в культурно-освітньому розвитку країни.

Привабливим пізнавально-атракційним ресурсом володіють і інші науково-дослідні відділи НІЕЗ «Переяслав», які співробітники Заповідника використовують для виховання патріотизму і гордості за культурну спадщину української нації. Меморіальний музей Г. С. Сковороди розміщений у будівлі 1753–1757 рр. колишнього навчального закладу – Переяславського колеґіуму [15, с. 13]. У колишньому будинку А. Козачковського, товариша Т. Шевченка, відкрито музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка, адже саме в цій будівлі в ніч із 24 на 25 грудня 1845 р. поет написав свій відомий твір.

У ході науково-освітньої роботи відділи часто звертаються до засобів театралізації та організації цілеспрямованого сприйняття інформації, безпосереднього зв'язку з відвідувачами через виконання

творів видатних українців, творчість яких була спрямована на відродження духовності і свободи людини. Розроблені такі театралізовані екскурсії: «Переяславські стежки Кобзаря», «Григорій Сковорода і Переяславщина».

У приміщенні Музею кобзарства часто відбуваються зустрічі з відомими українськими кобзарями – Я. Криськом, Т. Кампаніченком, М. Товкайлом та іншими. Традиційними є вечори за участі Національної капели бандуристів України ім. Г. І. Майбороди. Знайомство зі старосвітською та сучасною бандурою, лірою, давніми піснями допомагає відродити сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок українського народу.

Безперечно, для відродження національної пам'яті потрібно використовувати різні методи. Тому при Заповіднику працює творча майстерня, де всі бажаючі можуть навчитися самостійно виготовляти ляльку-мотанку, трав'яні іграшки, свічки, писанки та інше [16].

Отже, як уже зазначено, наукові співробітники займаються дослідженням історичної спадщини, популяризацією народних традицій, промыслів. Висвітлюють найрізноманітніші аспекти історії та культури українського населення. Популяризують видатних українських діячів. Результати своїх досліджень вони висвітлюють на міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях, форумах, круглих столах, друкуються в наукових збірниках.

За ініціативи працівників переяславських музеїв започатковано проведення низки науково-практичних конференцій. Першою такою конференцією можна вважати сквородинівські читання, що вперше відбулися 4 грудня 1984 р. Підґрунтям їх проведення стало проведення, починаючи з 3 грудня 1973 р., вечорів пам'яті видатного філософа, які тоді й отримали назву «сковородинівські читання». На базі досвіду таких вечорів, за ініціативою директора Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника Михайла Сікорського та завідувача меморіальним музеєм Г. С. Сковороди Венери Дем'янчук, вирішено зміни формат проведення даного заходу на науково-практичну конференцію. Розширення кола учасників читань відбувалося завдяки залученню до роботи даних читань науковців з Інституту філософії АН УРСР та Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Таким чином, сквородинівські читання набули статусу всеукраїнських. У II Сковородинівських читаннях взяли участь не лише науковці з Києва, а й зі Львова, Харкова, Дніпропетровська, Рівного, Миколаївщини, Одеси і тогочасних союзних республік: Росії, Білорусії, Молдови.

Обмін думками на II-х сквородинівських читаннях допоміг визначити перспективну тематику наступних конференцій. Затверджено резолюцію про те, щоб читання стали вільною трибуною науковців-сковородинознавців, втілювали засади демократизму, символізували з ім'ям Г. Сковороди дух свободи. У ході роботи даної конференції прийнято рішення проводити її раз на два роки [17, с. 250]. 1–3 жовтня 2015 р. відбулися «XVII сквородинівські читання», які на даний час є Міжнародною конференцією, адже до її роботи долучилися науковці з Італії, Польщі, Німеччини [18]. Дана форма організації наукової діяльності збагачує вітчизняну науку новими розвідками, висновками, узагальненнями про творчий доробок філософа, вплив його ідей на подальший розвиток філософії, освіти, літератури, педагогіки України. Адже Григорій Сковорода для нас, українців, був і залишається сучасником, просвітником-прагматиком, натхненником віри в себе й оптимістом. Глибоке пізнання й вивчення особливостей життя, творчості даного філософа, донесення їх до учнів, студентів, інтелігенції, широких кіл читачів, зможе допомогти сучасній урбанізованій людині не втратити свою духовність.

Співробітники науково-дослідного філіалу Заповідника «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» стали ініціаторами проведення науково-практичної конференції Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)», які на даний час проводяться традиційно раз на два роки. Перша конференція на дану тематику була проведена спільно з Переяслав-Хмельницькою міською радою 17–18 травня 2007 р. і була присвячена святкуванню 1100-річчя першої літописної згадки про Переяслав. У роботі конференції брали участь науковці з Києва, Чернівців, Чигирини, Переяслава-Хмельницького [19, с. 4].

НІЕЗ «Переяслав» в установленому порядку співпрацює з іншими установами культури та освіти, адже характерні для початку третього тисячоліття прискорені темпи світової глобалізації загострюють питання збереження національної самобутності, етнокультурної історії етносу. Для сприяння вирішення цих питань 13-14 червня 2008 р. в НІЕЗ «Переяслав» започатковано проведення ще однієї науково-практичної конференції «Середня Наддніпрянщина: матеріальна і духовна культура». Її організаторами виступили Міністерство культури і туризму України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України та Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» [20, с. 4].

За результатами конференцій Заповідник видає Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Видання започатковане в 1959 р., наступне вийшло в 1960 р., після чого була зроблена перерва до 2007 р. До перших двох випусків увійшли наукові статті: М. Сікорського, М. Романенко, В. Шкулети, Д. Косарика, Є. Несторвської, В. Юзвікова,

П. Ярового, Р. Юри, Ю. Асєєва [21; 22]. Це були невеликі за об'ємом видання з науковим обґрунтуванням історичних подій і фактів, пов'язаних з Переяславщиною. Відповідальним за випуск був М. Сікорський.

Упродовж 1960–2007 рр. змінився статус державного історичного музею. У 1979 р. його перейменовано на Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, а в 1999 р. на Переяслав-Хмельницький державний історико-етнографічний заповідник. 1 червня 1999 р. Заповіднику надано статус Національного [23]. За цей час зростає професійний рівень науковців Заповідника. Значно розширився ареал досліджень. Наукові розвідки співробітників НІЕЗ «Переяслав» друкувалися у вітчизняних журналах та збірниках, всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях. Видано цілу низку буклетів, путівників, каталогів по експозиціях та колекціях Заповідника.

Беручи до уваги багату історичну спадщину Переяславщини, достатню джерельну базу Заповідника, загальну зацікавленість до розвідок, присвячених історії Переяславщини, у 2007 р. вирішено відновити видання наукових записок. Відновлений третій випуск повністю присвячений І-м єфремівським читанням на тему «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)» [24]. Наступні випуски (на даний час їх 8, а з першими двома в сумі – 10) вміщують нові авторські студії, маловідомі дослідження переяславських старожитностей, результати археологічного пошуку, етнографічних експедицій, краєзнавчі та музеєзнавчі дослідження. Будучи членом редакційної колегії, у підготовці перших 4-х випусків брав участь Михайло Сікорський.

Завдяки пошуковим етнографічним експедиціям, які проводилися з кінця 1950-х рр., фонди Заповідника мають унікальні предмети побуту, одягу, декоративно-прикладного мистецтва, які сприяють об'єктивній реконструкції культуротворчого процесу українців.

Отже, науково-дослідна, культурно-освітня діяльність співробітників Музею народної архітектури та побуту сприяє звільненню суспільства від радянських стереотипів, що тримають у полоні свідомість багатьох. Екскурсійна робота в музеї спрямована на всебічне висвітлення духовних надбань народу, на досягнення широкими верствами суспільства історичних та соціально-економічних процесів, які відбувалися на Українській землі, що входила до складу Російської імперії. Звертається увага на культурно-мистецький потенціал українського народу, що допомагає усвідомити свою неповторність. На базі заповідника проводяться різноманітні виставки археологічної, краєзнавчої, образотворчої, етнографічної тематик, читаються лекції, проводяться літературно-мистецькі вечори, зустрічі, театралізовані народні свята, майстер-класи.

Сьогодні надзвичайно важливою є проблема патріотичного виховання громадян на прикладах минулого, формування у них національної самосвідомості, піднесення суспільного престижу та авторитету знань, інтелекту й освіченості. Тому першочергову роль відіграють завдання, що спрямовані на відродження історичної пам'яті нашого народу, відтворення об'єктивної картини процесу виникнення, розвитку і занепаду наукової, історико-краєзнавчої, просвітницької та культурної діяльності окремих особистостей, установ і організацій України.

Список використаних джерел

1. Вечерський В. Проблеми українських заповідників / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 16–20.
2. Корнієнко О. М. Сікорський М. І.: він пам'ятник собі спорудив із тридцяти музеїв / О. М. Корнієнко // Питання історії науки і техніки – № 4. – 2011. – С. 72–78.
3. Титова О. М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях / О. М. Титова // Праці центру пам'яткознавств. – Вип. 6. – 2004. – С. 106–110.
4. Титова О. М. Музеї просто неба на Київщині / О. М. Титова, Д. В. Кепін // Відпочивайте в селах Київщини: Путівник-довідник. – К., 2003. – С. 145–155.
5. Бойко Н. А. Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.» НІЕЗ «Переяслав» (До 35-річчя заснування та діяльності) / Н. А. Бойко // Краєзнавство. – 2010. – № 4 – С. 69–75.
6. Тетеря Д. Михайло Сікорський та Тамара Мовша – будівничі першого в Україні Музею трипільської культури / Д. Тетеря, В. Білоусько // Краєзнавство – 2013. – № 4. – С. 123–128.
7. Жам О. Музей хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: до 25-річчя створення та діяльності / О. Жам // Краєзнавство: наук. ж-л. – 2009. – № 1–2 – С. 135–142.
8. Ткаченко Н. Г. Життєвий шлях М. І. Сікорського / Н. Г. Ткаченко // Михайло Іванович Сікорський: творець історії і хранитель часу – НІЕЗ «Переяслав» – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 9–43.
9. Вовкодав С. До питання про історію створення Музею космосу в м. Переяслав-Хмельницький / С. Вовкодав // Матеріали І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії», 29–30 квітня 2014 року: Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 – С. 35–38.
10. Паспорт НІЕЗ «Переяслав» 2014 р. [Рукопис] / [Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»] – 18 л.
11. Довгошия П. О. М. І. Сікорський ішов не на крок, а на два попереду свого часу / П. О. Довгошия // Михайло Іванович Сікорський: творець історії і хранитель часу – НІЕЗ «Переяслав» – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 369–371.
12. Пригорницький В. В. Народні свята / В. В. Пригорницький. – К.: «Освіта», 1993. – 146 с.
13. Котлярова Л. Зелені свята на Переяславщині у другій половині ХХ – на поч. ХХІ століття: традиції і сучасність / Л. Котлярова, С. Левченко // PEREYASLAVICA: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.) – Вип. 1(3). – 2007. – С. 180–185.

14. Офіційний сайт Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.niez-pereyaslav.com.ua/memorial. 15. Радіоненко Т. Переяславський колегіум: [Буклет] / Т. В. Радіоненко, В. В. Нікітіна. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 16. 16. Офіційний сайт Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.niez-pereyaslav.com.ua/memorial. 17. Нікітіна В. В. Перші Сквородинівські читання / В. В. Нікітіна // Переяславські Сквородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка: зб. наук. прац. / [за заг. ред. М. П. Корпанюка]. – Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2015. – Вип.3. – С. 249–253. 18. Програма Міжнародної конференції «XVII Сквородинівські читання» 1–3 жовтня 2015 року. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 16 с. 19. PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.). [зб. наукових статей] – Вип. 1(3) – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 207 с. 20. PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [зб. наукових статей] – Вип. 3(5) – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 340 с. 21. Наукові записки Переяслав-Хмельницького історичного музею. – 1959. – Вип. 1. – 38 с. 22. Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного історичного музею – Переяслав-Хмельницький, 1960. – Вип. 2, – 92 с. 23. Паспорт НІЕЗ «Переяслав» 2014 р. [Рукопис] / [Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»] – 18 л. 24. PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [зб. наукових статей] – Вип. 3(5) – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 340 с.

Інна Більченко

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ЗАПОВЕДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ» КАК ИНСТИТУТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ УКРАИНЫ

В статті проаналізована діяльність Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» як інституту національної пам'яті українців, що дозволить об'єктивно висвітлити його роль в збереженні та популяризації культурного насліддя. Розглядаються головні форми та методи науково-дослідницької, культурно-освітньої роботи Заповідника. Особливу увагу приділяється заходам, які сприяють реалізації державної політики в сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та національного свідомості.

Ключевые слова: національная память, заповедник, экспозиция, сохранение, культурное наследие.

Inna Bilchenko

NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREYASLAV» AS THE UKRAINIAN NATIONAL MEMORY INSTITUTE

In the article is the analysis of the activity of National Historical and Ethnographic reserve «Pereyaslav» as the Ukrainian national memory institute that will allow to highlight objectively its role in preservation and popularization of the cultural heritage. The article reviewed main forms and methods of research and development, cultural and educational activities of the Reserve. Special attention is paid to the events that promote implementation of the state policy in the field of restoration and preservation of national memory of Ukrainian people and national consciousness.

Key words: national memory, reserve, exposition, preservation, cultural heritage.

УДК 355.4«1812»:[165.12:314/316(477)]

Володимир Стеценко

ВПЛИВ ВІЙНИ 1812 РОКУ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено основні аспекти, причини та наслідки, які супроводжували зміни в суспільній свідомості українського народу після подій 1812 р. Аналізується поява таємних товариств, лож та просвітницька діяльність відомих осіб серед населення України.

Ключові слова: революція, суспільство, національна свідомість, свобода, рівність, братерство, малороси, автономісти.

Велика французька революція дала початок боротьбі населення за соціальні і політичні права. Прагнення до змін охопили майже всі прошарки суспільства. По всій Європі формувалися різноманітні клуби, таємні товариства, які ставили собі за мету здійснити зміни в існуючому ладі. Активно формуються ліберальні, консервативні, соціалістичні чення, виникають політичні організації, таємні товариства, масонські ложі. Всі вони прагнули змін.

Під впливом цих процесів в Україні теж починають виникати таємні політичні товариства. Безпосереднім поштовхом для їх утворення послужили настрої, якими перейнялися російські офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном.

Повернувшись з переможних походів по Західній Європі, вони зовсім іншими очима дивилися на російську дійсність. Політичний режим самодержавства та кріпосницькі порядки сильно контрастували з ідеями, гаслами, які проголосила Велика французька революція: «Свобода, рівність, братерство!».

Українське суспільство по-різному ставилося до політики російського уряду. Змушена під тиском обставин уважно оцінити історичне минуле українських земель та їх перспективи у складі імперії, українська еліта виробила власну позицію.

Метою статті є вивчення суспільних змін у свідомості цілого народу.

Наприкінці XVIII ст. у неї виникають два підходи до запроваджених російською владою порядків: «асиміляторський» (малороси) та «традиціоналістський» (автономісти). Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу й сприймали імперію як власну Батьківщину. Вони працювали на благо Російської держави, її величі, і водночас виявляли патріотичні почуття до «Малоросії», її культури. Основна група автономістів обмежувалася лише відстоюванням залишків традицій Гетьманщини, зокрема збереження української системи судочинства та реставрації козацького війська. Найбільш послідовно проти імперської політики виступила група на чолі з Василем Капністом, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав [10, с.4–5].

Крім впливу Великої французької революції, сильним збудником для українського національного пробудження, як і відродження інших слов'янських народів, став романтизм з його ідеєю народності, як виявлення національної свідомості і самобутності.

Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції як прояв своєрідного національного духу. Вони зруйнували старе зверхне ставлення до народної культури як до чогось завідомо нижчого, вульгарного, ствердивши, що саме з народного джерела інтелектуали можуть черпати найкращі зразки для своєї творчості. Кожна народна культура має свою самостійну вартість і по-своєму спричиняється до духовного збагачення світу.

Романтизм особливо виділяв слов'янські народи, які більше за інших зберегли консервативні, патріархальні риси. Європейські романтики поставили слов'янський фольклор у центр тогочасного інтелектуального життя, а серед слов'ян виділяли специфічну роль українців.

Батько романтизму і модерного націоналізму, німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер, що пророкував початок доби слов'ян у Європі, записав у своєму щоденнику наступне: «Україна стане новою Грецією – у цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя» [1, с.332–333].

Концепції Гердера та інших європейських романтиків ставали відомим українцями через російських та польських авторів. Виявляючи складові національної ідентичності, українські інтелектуали зосередили увагу на неповторних рисах власної етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі, які були важливим стимулом для збирання етнографічних матеріалів. Під впливом романтизму в Україні виникали таємні товариства, що прибирали форму модних на той час масонських лож. У 1818–1819 рр. такі ложі виникли у Києві («З'єднані слов'яни») та у Полтаві («Любов до істини»), Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Серед їхніх членів були відомі українські діячі Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Лукашевич, а також пізніші лідери

декабристського руху Павло Пестель, Михайло Орлов, Михайло Бестужев-Рюмін. Хоч ці ложі були створені в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Однією з цілей, які ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дворяни-масони не висували специфічно національних вимог [2, с. 200].

Інший характер мали ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі, не пов'язані з російським масонством. Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення Польської держави у кордонах 1772 р. Багато з членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Україна поряд з Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів – лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства [3, с.76–77].

У 1822 р. царський уряд забороняє діяльність лож, а їх члени піддаються переслідуванню.

У 20-х рр. XIX ст. в Україні з'являються таємні політичні гуртки. Одним з перших був заснований гурток «Малоросійське Таємне товариство», головою якого був В. Лукашевич. У програмі товариства («Катехізіс автономіста») проголошувалось прагнення домогтись від'єднання України від Росії і приєднання до відродженої Польщі. Наприкінці 1820-х рр. у Харківському університеті й Ніжинській гімназії утворились таємні гуртки, які поширювали заборонену літературу, на своїх засіданнях критикували існуючий лад [4, с.79–80].

На відміну від Лівобережної України, на Правобережжі не проводилось тривалий час заходів, які б ставили собі за мету тіснішу інтеграцію цього краю у склад Російської імперії. Царський уряд мовчазно визнавав порядки, які існували ще за часів Речі Посполитої на Правобережній Україні і залишив практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти. Значна частина правобережних шляхтичів були потомками українських родів, сполячених після прийняття католицької віри у XVII–XVIII ст. Вони мріяли про відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р.

Ліквідація автономного устрою Слобідської України, Запорожжя, Гетьманщини у 60–80-х рр. XVIII ст. викликала протест серед значної частини козацької старшини, права якої на дворянський титул неохоче визнавались Санкт-Петербургом. До того ж українська шляхта користувалась ширшими привілеями, ніж російські дворяни.

Так, шляхтичі були звільнені від обов'язкової державної і військової служби, їх маєтки не підлягали державній конфіскації, їх могли судити лише такі, як вони.

У першій третині XIX ст. Правобережна Україна була тереном активізації польського руху. Захищаючи свої станові права та привілеї, шляхта водночас відстоювала автономні права України.

Польське повстання 1830–1831 рр. проти самодержавства не було підтримано українським населенням Правобережжя. Повстання було придушено. Козацькі полки, сформовані для розгрому повстанців, було перетворено на регулярні війська, інші переведено на Кавказ. Царський уряд закрив Віленський університет та Кременецький ліцей. У 1839 р. на Правобережжі було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких віруючих примусово переведено у православ'я. Репресіям піддано польську шляхту [5, с.203–204].

Правобережна Україна впродовж 1830–1840-х рр. була полем битви між російськими і польськими впливами. Обидві сторони сходилися між собою у запереченні права українського народу на вільний самостійний розвиток.

Втрата сподівання на лібералізацію царського самодержавства, скасування кріпацтва, посилення реакції після війни 1812–1814 рр. сприяли зростанню в Росії, а, відповідно, і в Україні опозиційних настроїв.

Провідну роль у цьому русі відігравали дворянські революціонери-декабристи. Декабристи створюють таємні політичні гуртки, які ставили за мету насамперед боротьбу за скасування кріпосного права й ліквідацію самодержавства. Так, у 1816 р. в Петербурзі був створений «Союз порятунку», у 1818 р. – «Союз благоденства» в Москві. Вони ставили завдання впровадити конституційне представницьке правління, ліквідувати самодержавство, скасувати кріпосне право шляхом військового перевороту. Членами організацій були опозиційно настроєні офіцери. У 1818 р. після прибуття на службу до Києва генерала М. Орлова місто стає центром ділових зустрічей членів «Союзу благоденства».

У 1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання і створили два осередки – Північне товариство з центром у Петербурзі і Південне товариство з центром у м. Тульчині. Головою останнього було обрано полковника П. Пестеля, членами товариства стали офіцери полків, що перебували в Україні. Незабаром, крім Тульчинської управи, було засновано ще дві управи: Кам'янську – на чолі з В. Давидовим та С. Волконським – і Васильківську, очолювану підполковником С. Муравйовим-Апостолом.

Час від часу відбувалися конспіративні наради товариств. Для цього використовували Контрактний ярмарок. Хоча на нарадах обговорювали питання спільних дій, між цими організаціями

помічалось значне розходження: Південне товариство було більш радикальним, ніж Північне, яке обмежувалося в своїх планах поваленням абсолютизму та встановленням конституційної монархії [5, с.222–223].

Голова Південного товариства П. Пестель уклав політичний трактат (Конституцію) «Руська правда», в якому докладно визначив програму дій після повалення царизму. За цією програмою всі народи Росії об'єднуються в централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпацтво скасовується. Усі громадяни республіки рівні перед законом. Зберігається приватна власність на землю, але половина землі вважається громадською, окремі ділянки можна брати для обробітки. Повна свобода торгівлі і промисловості [70].

У 1823 р. у Новограді-Волинському було засновано третю таємну організацію – Товариство Об'єднаних Слов'ян, фундаторами якої були брати Борисови. Своім демократизмом воно відрізнялося від Південного товариства. У 1825 р. ці товариства об'єдналися.

У грудні 1825 р. в Таганрозі помер цар Олександр I. Спадкоємцем був його брат Костянтин, але одруження з полькою позбавляло його прав на престол. Другий брат Микола спочатку відмовився від престолу. Настало «між царювання». Північне товариство вирішило скористатися цим і 14 грудня 1825 р. підняло повстання в Петербурзі. Але воно не було як слід підготовлене. Солдати полків, виведених на Сенатську площу, навіть не знали мети повстання. Населення не підтримало акцію, і царські війська легко розсіяли повстанців. Почалися арешти [9, с.304–305].

Невдача петербурзького повстання примусила керівників Південного товариства прискорити виступ, до якого воно також не було готове. 13 грудня заарештовано П. Пестеля. Керівництво перейшло до С. Муравйова-Апостола, і 28 грудня він підняв Чернігівський полк. Але не пішов на Київ і втратив марно три дні, шукаючи союзників. Тим часом назустріч повстанцям вирушили урядові війська. Уже в першій сутичці було тяжко поранено командира полку С. Муравйова-Апостола. 900 солдатів здалися без бою. Керівників повстання доставлено до Петербурга на суд. П'ятьох з них повішено: К. Рилєєва, М. Каховського, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля. На Кавказ і в Сибір заслано багатьох офіцерів. Солдатів покарано шпіцрутенами і переведено до інших полків.

Причин невдачі повстання декабристів в Україні багато, головна ж полягала в тому, що його мета була незрозумілою для народу. Для наступних поколінь декабристи були взірцем мужності, героїзму, самопожертви і відданості революційній справі. Дворяни за соціальним походженням, декабристи пожертвували всіма благами свого класу для прогресу суспільства [10, с.6].

На тлі політичних рухів, що мали місце на українських землях на початку ХІХ ст. швидкими темпами став відбуватися процес, який отримав назву українського національного відродження.

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, культурницьким та політичним.

На фольклорно-етнографічному етапі невелика група вчених з метою підтвердження самобутності власного народу збирала та вивчала історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. Змістом культурницького етапу є відродження мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо у літературі та освіті.

Політичний етап характеризується більшим організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їх політичних організацій, усвідомленням національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення [5, с.119–120].

Так, перша збірка українських історичних дум, яка з'явилася в 1819 р. у Петербурзі під назвою «Опыт собрания старинных малороссийских песен», була підготовлена і видана дослідником українського фольклору князем Миколою Цертелєвим – зрусифікованим грузином, який, проживаючи в Україні, став її патріотом. У передмові до цього збірника він назвав українські думи «пам'ятками народного генія», що містять у собі «силу вислову і чарівність гармонії». Услід за Гердером він порівняв українських лірників і кобзарів із Гомером, а Україну – з Грецією. Висновок Миколи Цертелєва перегукувався з твердженням польського поета Адама Міцкевича, що українці є найпоетичнішими й наймузикальнішими серед слов'янських народів.

Своїми працями М. Цертелєв привернув увагу до народної поезії багатьох українських письменників, діячів культури і науки. У 1827 р. з'явилася друком збірка «Малороссийские песни», а в 1834 р. – «Украинские народные песни», підготовлені Михайлом Максимовичем. Ця збірка вплинула на творчість Шевченка, Гоголя, Пушкіна та ін.

Вплив романтизму особливо був відчутним на Слобожанщині. У Харківському університеті, що був відкритий 1805 р., в 1820–1830-х рр. діяв літературний гурток, який відіграв значну роль у розвитку нової української літератури. Душею гуртка був філолог І. Срезневський. У 1831 р. він видав «Український альманах» – збірник народних пісень і оригінальних поезій харківських поетів, а в 1833–1838 рр. – шість випусків «Запорожской старины». Срезневський став провідником ідей слов'янської єдності.

Романтичний напрям в українській літературі аж до 30–40-х рр. XIX ст. співіснував з класицизмом. Це добре помітно на творчості І.Котляревського. Поема «Енеїда» (1798 р.) є зразком літератури класицизму, а п'єса «Наталка Полтавка» – романтизму [9, с.306].

Поряд з активними спробами етнографів і літераторів розширити інтелектуальні обрії українського світу, з'являються перші фахові історичні праці – «История Малой России» (1822 р.) Дмитра Бантиш-Каменського, «История Малороссии» Миколи Маркевича.

Історичні й фольклористичні дослідження давали відповіді на питання про історичне коріння й культурну відмінність української нації. Хоча цей літературно-науковий рух не мав організованої форми, збирання культурної спадщини створило сприятливе середовище для формування новітньої української свідомості [11, с.203–204].

Тим часом як у Європі поширювались ідеї Великої французької революції, соціального і національного визволення, відбувалась політизація національно-визвольної боротьби слов'янських народів, у Російській імперії жорстокий самодержавний режим Миколи I переслідував будь-які прояви лібералізму і вільнодумства.

В таких умовах на початку 1846 р. в Києві утворено справжню нелегальну українську політичну організацію – Кирило-Мефодіївське товариство (братство), назване на честь відомих слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Серед засновників були вчитель з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії Київського генерал-губернаторства Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров. Активну участь у діяльності товариства брали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та ін.

Головною метою товариство проголошувало боротьбу проти кріпацтва та національне визволення українського народу. Українську державу члени товариства вбачали у федеративній спілці незалежних слов'янських держав, кожна з яких мала б становити штат або розмежовувалася б на кілька штатів. Київ повинен був стати центральним містом цієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий орган – собор (або сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат, окрім того, мав би і свої збройні сили. Ідею визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їх єднання передбачалося поширювати головним чином літературно-просвітницькою діяльністю. Вони прагнули перебудувати суспільство на засадах християнської моралі.

Програму діяльності Товариства було викладено в історико-публіцистичному творі «Книга буття українського народу», або «Закон Божий». В ньому викладено 109 положень релігійно-навчального та історико-публіцистичного характеру. Здебільшого їх зміст стосується подій всесвітньої та вітчизняної історії. У творі розповідається про визвольну боротьбу українського козацтва і розвиток деспотичного самодержавства в Росії, про Велику французьку революцію і подвиг декабристів, про поділи Польщі сусідніми імперіями. Кирило-мефодіївці були переконані, що саме українському народові випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів. Крім програми, було розроблено Статут організації. В ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав, громадян майбутньої слов'янської республіканської федерації, викладалися статутні права та обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Свою практичну діяльність кирило-мефодіївці зосередили на науково-освітній ниві. «Братчики» збирали кошти на видання популярних книжок, складали проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, укладали шкільні підручники.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Весною 1847 р. царські власті заарештували 12 постійних членів товариства і відправили до Петербурга. Усіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства було заслано до різних місць Російської імперії. Найтяжче покарали Шевченка, бо при арешті знайшли рукописи його антицарських та антикріпосницьких творів. Його заслани на 10 років рядовим солдатом у малозаселені тоді оренбурзькі степи з найсуворішою заборону царя хоч що-небудь писати й малювати.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби; братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників [8, с.45–46].

Тарас Григорович Шевченко (1814–1861 рр.) відіграв виняткову роль в українському національно-визвольному русі. Народившись у сім'ї кріпака, він завдяки своєму таланту і долі зумів здобути волю, одержати добру освіту. Його здобутки як художника були чималі. Але ще більшим виявився його поетичний талант. Його збірка поезій «Кобзар», що побачила світ у 1840 р., стала однією з основ української ідеї та українського руху.

Значення «Кобзаря» виходило далеко за межі літератури. Шевченкова мова була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковнослов'янської мови, а також мовного матеріалу ранніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю і простотою звучання, що

виказувало геніальність поета. Шевченко заклав міцні підвалини сучасної української літератури, а в широкому розумінні – і українського національного відродження. Ще більше значення мав політичний аспект його творчості. Поєми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» та «Заповіт» будили національні почуття і давали бачення майбутнього України як незалежної держави. Він, як ніхто інший до нього, звинувачував російських імператорів у поневоленні України.

Іншою великою заслугою Шевченка було те, що в своїй творчості він поєднав два до того часу відокремлені струмені козацької традиції – простолюдний і старшинський. Його ненависть до соціальної несправедливості та вболівання за волю і гідність простої людини виводилися з його селянського походження. Але своїми інтелектуальними здобутками він завдячував впливам українського дворянства. Шевченка могли читати всі прошарки суспільства, знаходячи в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченковий заклик до національного і соціального визволення став ідеологічною основою нової України. Шевченкова творчість є вододілом у розвитку української ідеї. Вона заклала основи перетворення етнічної спільноти у політично свідому націю. Увесь пізніший український національний рух тією чи іншою мірою виводився з його поезії. А його мученицька особиста доля стала джерелом для витворення сильного національного міфу, який надихав наступні покоління українських діячів [7, с.129–130].

Таким чином у ході війни, яка викликала велике піднесення патріотичних почуттів і національної самосвідомості, українці взяли активну участь проти «непереможної» армії Наполеона, перед силою якої не встояла вся Європа. Зміни у геополітичній ситуації та політичні процеси, що відбувалися в Європі наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. зумовили особливий стан українських земель у складі Російської імперії: відбувалося будівництво на територіях України нового адміністративного устрою (виникнення губерній) та нових форм державного управління (створення генерал-губернаторств), активно насаджувалися ідеї панрусизму, покликані звести нанівець національну українську ідею.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Й. Курс української історії. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.
3. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: Погляд крізь віки: Міжнародна науково-методична конференція, Київ, 5 грудня 2012 р. / Відп. ред. В.А. Смолій; наук. ред. О.П. Ресент; Упорядн. : О.Ю. Кириченко, О.М. Машкін, В.В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2012. – 106 с.
4. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. / С.Гелей. – Львів, 1996. – 122 с.
5. Григорук Н. Історія слов'янських народів. Східні слов'яни від кінця ХVІІІ ст. до 1914 р. Навчальний посібник. (2-е вид. доп.) / Н. Григорук. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 275 с.
6. Клименко Т. А. Вітчизняна війна 1812 року та декабристський рух на Черкащині / Т. А. Клименко // Електронний ресурс. Режим доступу: www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU.../07.pdf
7. Ольхівський Б. Вільний нарід / Б. Ольхівський. – Варшава, 1937. – 132 с.
8. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. – Лондон, 1938. – 55 с.
9. Шевчук В. П. Історія української державності: Курс лекцій. / В.П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К., 1999. – 480 с.
10. Явтушенко В. Вплив Вітчизняної війни 1812 року на формування української національної самосвідомості / В. Явтушенко, Л. Бадєєва // В зб.: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11–12 травня 2012 року, м. Луцьк. / Упоряд. А. Силук, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – 301 с. – С. 4 – 6.
11. 200-летие Бородинской битвы : Украина помнит... / Под общ. ред. Е. В. Астаховой; Нар. укр. акад. – Харьков: Изд-во НУА, 2012. – 267 с.

Владимир Стеценко

ВЛИЯНИЕ ВОЙНЫ 1812 ГОДА НА СОЗНАНИЕ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье исследованы основные аспекты, причины и последствия, которые сопровождали изменения в общественном сознании украинского народа после событий 1812 г. Анализируется появление тайных обществ, лож и просветительская деятельность известных людей среди населения Украины.

Ключевые слова: революция, общество, национальное сознание, свобода, равенство, братство, малороссы, автономисты.

Volodymyr Stetsenko

EFFECT OF 1812 WAR ON THE CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SOCIETY

The article studies the basic aspects, causes and consequences which accompanied the changes in the social consciousness of Ukrainian people following the events of 1812. Analyzed emergence of secret societies, lodges and educational activities of among the famous people in Ukraine.

Key words: revolution, society, national consciousness, freedom, equality, fraternity, Ukrainians, autonomists.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(100):327

Вячеслав Ціватий

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОСТОРУ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ВІД МИРУ В КАТО-КАМБРЕЗІ (1559 Р.) ДО ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ (1814–1815 РР.)

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX ст., визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин.

Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівнів влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». Мир був протигаю війнам, які на той час були візитівкою держав європейського зовнішньополітичного та дипломатичного простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формуванню нових інститутів влади, інститутів дипломатії, економічному розвитку та розвитку міждержавних стосунків.

Одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, с. 268–274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. Гончар, О. Дьомін, В. Дятлов, А. Кудряченко, С. Віднянський, М. Кірсенко, М. Бур'ян, С. Троян, О. Машевський, С. Сорочан, С. Пронь, О. Сич, С. Лиман, Т. Чухліб, А. Кліш та інші

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ-початку ХХІ століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – С. Сказкін, Б. Поршнєв, О. Люблінська, Ю. Івонін, С. Карпов, Н. Хачатурян, С. Цатурова, П. Уваров, Т. Зонова, А. Чубар'ян, Н. Девятайкіна, В. Ведюшкін, Л. Івоніна, М. Юсім, І. Ельфонд, О. Кудрявцев, В. Володарський, Л. Брагіна та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл [2–3].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494–1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин: довестфальська система міжнародних відносин (або середземноморська система міжнародних відносин або като-камбрезійська система міжнародних відносин). Ця назва (довестфальська/середземноморська/като-камбрезійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії політико-дипломатичних систем.

У цей період закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, закладено основи практики переговорного процесу. етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), і відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648 р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації тих, що раніше існували постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо.

Наприкінці ХVІІІ ст. стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних та політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі

шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812–1814 рр. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Туреччини [1, с. 272–274; 4].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після наполеонівських воєн (1803–1815рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814–1815 рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акта конгресу [5–6].

Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися, переважно, загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для вирішення конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 р., на якому підведено підсумки Кримської війни). При цьому, варто підкреслити, що держави рахувалися з рішеннями конгресів – принаймні до тих пір, поки не приймалися нові рішення (так, територіальний розподіл згідно із рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але їх скасування підтверджено відкритою або мовчазною згодою великих держав).

Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували удосконалюватися і адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій): Паризького конгресу (1856 р.), Берлінського конгресу (1878 р.), Берлінського (Африканського) конгресу (1884–1885 рр.), Гаазької конференції (1899 р.), Гаазької конференції (1907 р.), Паризької конференції (1919 р.), сучасних дипломатичних конференцій ХХ–ХХІ ст. Наприклад, у ХХ ст., прийнято Віденську конвенцію про дипломатичні зносини (1961 р.) і додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та ін., які безпосередньо спиралися саме на рішення Віденського конгресу 1814–1815 рр.

2015 року Віденський конгрес святкує свій 200-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з його інституційної історії.

Грандіозність антинаполеонівських воєн зумовила й грандіозність Віденського конгресу – видатної дипломатичної події свого часу. Як після будь якої великої війни, люди мріяли про тривалий мир. Це була мрія людей, які настраждалися від цієї війни: мрія правителів, мрія філософів, мрія дипломатів... Учасники Віденського конгресу не стали замахуватися на такі ідеальні конструкції (концепти), як вічний мир, яким переймався ще І. Кант. Вони абсолютно справедливо вирішили обмежитися мистецтвом можливого й створити таку систему міжнародних відносин, таку політико-дипломатичну систему, яка забезпечила б довгий мир в Європі. Усупереч усім сумнівам, творцям Віденської системи це таки вдалося.

Відень, як місце проведення Конгресу, обрано за фактом центрального місцерозташування Австрії в Європі й ролі посередника, яку розігрував Меттерніх. Останній балансував між Францією і Росією, і відповідно – отримав можливість здійснювати сильний вплив на переговори. І Відень цілком виправдав покладені на нього надії, що саме він і є ідеальним містом для ведення багатосторонніх переговорів.

Віденський конгрес (1 листопада 1814 р. – 8 червня 1815 р.) – це найбагаточисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [9]. Він продовжувався дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні європейські глави держав (князьки), являли собою не більш, ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхаусплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками підписано ряд договорів про державні кордони і були прийняті багаточисленні декларації та постанови, значна

частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 р. до Відня розпочалося, як зазначали сучасник, «переселення усієї Європи». Сюди з'їжджаються королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Туреччини, яку на конгрес не запросили) – від великих держав до мініатюрних князівств в декілька квадратних кілометрів, ті хто поставили перед собою за мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») – це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а це свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки. Але Конгрес, що і є його особливістю, працював близько року, для ділових засідань не збирався жодного разу. Навіть з'явився такий метафоричний вислів, що «...він не засідає, а танцює...» (князь Шарль-Жозеф де Лінь назвав це зібрання дипломатів і государів «танцюючим конгресом»: «Le congress danse, mais ne marche pas»/«Конгрес танцює, але не просувається вперед»). За всі ці задоволення та веселощі сплачував імператор Франц I – із австрійської казни за дев'ять місяців випаровувалося приблизно сто мільйонів євро (відповідно – у нинішніх підрахунках!).

Тогочасна австрійська гумористична газета розмістила інформацію щодо характеристик титулованих осіб на конгресі: «...данський король – trinkt fur alle (п'є за всіх), вюртембергський – isst fur alle (їсть за всіх), прусський – denkt fur alle (думає за всіх), баварський – spricht fur alle (говорить за всіх), російський імператор – liebt fur alle (кохає за всіх), і, нарешті, австрійський імператор – zahlt fur alle (розраховується за всіх)...».

Населення Відня в той час складало орієнтовно одну четверту мільйона. У цей період воно збільшилося на сто тисяч осіб за рахунок різних придворних і челяді, акторської братії та музикантів. Кращі художники створювали нові картини, кращі музиканти – парадні кантати, які оспівували союз європейських государів, кращі кухарі – створювали соуси й десерти, які згодом стали візитівкою гастрономічної (кулінарної) дипломатії. Дефіцит і дорожнеча у Відні стали звичним явищем...

Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму» (відновлення «законних» прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі в кінці кінців буде підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814–1815 рр.).

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь якої можливості поверненню Наполеона до влади. Катастрофічне розширення кордонів класичної Франції до розмірів Європи за Наполеона Бонапарта змусило політиків і дипломатів тогочасної Європи розлучитися з милостивими й апробованими моделями розвитку міждержавних відносин і моделями дипломатій, тверезо оцінити нові загрози з боку Франції як сильного міжнародного актора політико-дипломатичного Олімпу. Тому розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоходової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX ст. і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригували Європою [7].

Господар, австрійський імператор Франц I, у справи Конгресу практичну не втручався. Він прагнув лише одного: взяти реванш за всі поразки і приниження, яких він зазнав від Наполеона Бонапарта. При цьому вирішення всіх проблем він поклав на свого канцлера К. Меттерніха – особистість талановиту, прагматичну й енергійну.

Пруський король Фрідріх Вільгельм III справами конгресу себе не переобтяжував, поринувши всіляко в розваги і надавши повну свободу дій своєму канцлеру К. Гарденбергові.

Російську делегацію очолював імператор Олександр I, якого Наполеон одного разу назвав «хитровізантійцем». Його вплив і авторитет були величезними, як досить значними були й військові сили Росії. На Конгресі російський імператор був дуже активним, гнучким, але непохитним, коли мова йшла про захист національних інтересів його держави. В оточенні Олександра I був дипломат українського походження – Андрій Розумовський, другий син гетьмана Кирила Розумовського.

Англійську делегацію очолював лорд Каслрі – міністр закордонних справ. Він вирізнявся холодною ввічливістю, стриманістю, коректністю. Про нього говорили, що Р.С.Каслрі був найбільш європейським із всіх англійських міністрів і зберігав спокій за будь яких обставин.

Делегацію Франції, яка прибула до Відня незадовго до відкриття Конгресу, очолював Шарль-Моріс Талейран, безпринципність і цинізм якого не знали меж. Він слугував і якобінцям, і Наполеонові, і Людовикові XVIII – при цьому, зраджуючи всім в утіху власним інтересам і статкам. Його цілком заслужено називають одним із найвидатніших дипломатів свого часу та майстром тонкощів дипломатичної інтриги. Він прибув до Відня, щоб захистити інтереси нової Франції перед обличчям монархів старої Європи. І виконував він свою дипломатичну справу з великою майстерністю. Він зумів пересварити союзників, унаслідок чого Франція, Англія і Австрія об'єдналися проти Росії й Пруссії. Талейран же здобув найвагомішу дипломатичну перемогу – Францію включено до переговорного процесу як рівноправну державу.

Дипломати Європи по завершенню Віденського конгресу роз'їхалися із Відня чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок всієї міжнародної політики і дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу.

Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [8–9].

На підставі рішень Віденського конгресу Францію позбавили всіх раніше загарбаних земель. До Росії відійшло Варшавське герцогство, яке тепер називалося Царством Польським. Рейнська область, Познань, Вестфалія і більша частина Саксонії передавалася Пруссії. Австрія приєднувала до своєї території Ломбардію, Галіцію і Венецію. Українські землі, Підляшшя та Холмщина, які Австрія отримала при третьому розподілі Польщі, Віденський конгрес не повернув Австрії. Вони залишилися в складі польського князівства, яке передане під владу Олександра I. В Італії поновили Сардинське королівство, приєднавши до нього Савойю і Ніццу. Тоскана, Модена і Парма перейшли під владу Папи Римського, якому повернули всі попередні права. Утворилося Нідерландське королівство із Голландії, Бельгії та Люксембургу. До Англії перейшли колоніальні землі, які вона відібрала в Іспанії, Франції та Голландії. Острови Мальта і Цейлон, мис Доброї Надії, Гвіана, Іонічні острови тепер остаточно закріпилися за Британським королівством. Норвегію передали під владу Швеції, вилучивши її зі складу Данії. Швейцарська республіка була збережена і отримала статус вічно нейтральної держави.

Таким чином, Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). Т.б., в Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишає за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони збережено; Пруссія надто сильно посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності.

Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося Наполеона перемогти і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світового порядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Європейський концерт». Так, наприклад, Франція у 1823 році вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі й відновити абсолютну монархію, у 1848 році Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів і придушила повстання угорців, але коли та ж Росія в 1853 р. напала на Туреччину, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії зруйнувала б баланс сил і існуючий світового порядок [10].

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX ст. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т. б. – «згода Європи». Але його дослівно переклали на російську мову словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи [11, р. 196–209]. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія. «Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX ст.

Але ця система мала й слабкі місця, одним із яким було Східне питання. При цьому цікаво відзначити, що фактично встановлено певний світовий порядок з обумовленими правилами політичної та дипломатичної гри. Коли ця система набула статусу де-факто, вона проіснувала аж до Кримської війни (1853–1856 гг.). Ця система держав трималася на балансі сил «великих держав» (появі цього терміну ми також зобов'язані Віденському конгресу) – з одного боку – Росії, з іншого –

Британії, а ще на «священному союзі» Росії, Австрії та Пруссії – першій системі колективної безпеки, як ми її на сьогодні ототожнюємо.

Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 р. Заключного (генерального) акта, який в цілому включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Віденський конгрес можна назвати передумовою наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані.

Як вірно зазначає колишній верховний представник ЄС із зовнішньої політики Хав'єр Солана: «Цей континент – спільний для нас, тож ми повинні вести переговори. Щоб прийти від нинішнього конфронтаційного середовища до такого результату, необхідна смілива (креативна – В.Ц.) дипломатія, принаймні, така ж, яку вели державні діячі в 1815 році. Проте на даний момент голови можуть бути захоплені іншими варіантом. Як попередив один високопоставлений посадовець..., що чим довше тліє український конфлікт, то більша небезпека його поширення на інші частини Європи... це вже буде війна в значно ширшому масштабі, який важко собі навіть уявити...».

Озираючись у минуле, ми чітко маємо бачити дороговкази у майбутне! Історія вчить навіть тих, хто в неї вчитися не хоче: вона їх провчає! З 1815 р. історія знала значну кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється і на сьогодні. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, у чому ефективність віденської системи міждержавних відносин, у чому секрет віденської системи, яка надовго зберегла міцний мир в Європі XIX ст., і чи змогла б вона слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність на планеті в теперішній час і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституційне утворення держав – «глобальний концерт» або «планетарний концерт».

Ми чітко усвідомлюємо, що сучасні прототипи Меттерніха, Каслрі, Олександра I й Талейрана практично відсутні і є мрією XXI ст. Але в боротьбі із сьогоднішнім зростаючим безладом і ескалацією насильства нашим сучасним лідерам, які в нас є, не завадило б запозичити трохи натхнення від своїх легендарних попередників, які 200 років тому своєю наполегливістю, вправністю і професіоналізмом відкрили шлях до майже сторіччя миру...

Зустрівши минулого року сторіччя початку Першої світової війни (1914–1918 рр.) у вкрай тривожних політичних обставинах, що чимось нагадували фатальний 1914 рік як в Україні, так і в Європі, вкрай важливо пам'ятати і про шлях, що веде до тривалого миру. Зокрема, про той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес рівно двісті років тому.

Отже, Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814–1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичній епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX ст., уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Важливою віхою в історії Віденського конгресу стало прийняття як додатку 17 («Положення щодо дипломатичних агентів») до Заключного акта Віденського конгресу, або т. зв. – Віденського регламенту. Його основні положення увійшли в дипломатичну практику як загальновизнані норми міжнародного права. Віденський регламент (1815 р.) – це перший багатосторонній акт міжнародного права, перше положення щодо єдиної класифікації дипломатичних рангів, зафіксоване 1815 року в додатку до Заключного акта Віденського конгресу. Цей регламент встановлював такі ранги: послы, папські легати або нунції, що представляли своїх монархів або папу римського; посланники, міністри інтернунції та «інші уповноважені при государях»; повірені в справах, акредитовані при міністрах закордонних справ. Віденський регламент з часом схвалено більшістю держав і він набув юридично загальновизнаного статусу. За Віденським регламентом 1815 року, послы були першими, старшими за класом, тоді як посланники мали нижчий, другий клас. Третій клас надавався повіреним у справах. Тільки послы і легати та нунції вважалися такими, що репрезентували своїх монархів чи

папу римського (ст. 11 Регламенту). На сьогодні ця норма стосується лише протоколу. Різниця в правовому становищі послів і посланників немає. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року передбачає, що між главами представництв, які належать до того чи іншого класу, не повинно бути жодної різниці, крім тієї, що обумовлена правилами старшинства та етикету.

Віденський конгрес дійсно став світлим святом усіх дипломатій, зоряною годиною європейської дипломатії, і світової дипломатії в цілому. Адже під час Наполеонівських воєн головним, якщо не єдиним, аргументом у відносинах між державами була військова сила. Дипломатія відіграла другорядну роль. Після розгрому наполеонівської імперії дипломатія стала основним інструментом перетворення, трансформації та інституціоналізації Європи. Саме на Віденському і подальших конгресах дано поштовх розвитку багатосторонньої дипломатії. Потужний імпульс отримав процес удосконалення та систематизації дипломатичних служб, процес професіоналізації дипломатичної діяльності, яка саме тоді остаточно перетворилася на особливу, спеціалізовану галузь державної служби. Престиж професії дипломата піднявся на небувалу висоту. Віденський конгрес прославився як найвитонченіша битва дипломатів, в якій зішлись кращі політичні та дипломатичні уми тодішньої Європи (Меттерніх, Талейран, Олександр I, Каспрі).

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи і магістральні напрямки великої політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліцій європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX ст., який набув нової якості у формі європейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил в Європі на декілька десятиліть, а заснований після закінчення конгресу Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки.

Список використаних джерел

1. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
2. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814–1815 / T. Lentz. – Paris: Perrin, 2013. – 400 p.
3. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / M. Jarrett. – London-New York: I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
4. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / Ge. Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231 p.
5. Документи для історії дипломатических сношень Росії з западними державами європейськими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. – Т. I. – СПб., 1823.
6. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. – Т. III–IV. Трактаты с Австрией. – СПб., 1876–1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. – СПб., 1905.
7. Webster C.K. The Congress of Vienna. 1814–1815 / C.K. Webster. – New York: Barnes and Noble, 1963. – 213 p.
8. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / B. Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
9. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451–1789) / R.B. Mowat. – London: Hamden-Connecticut, 1971. – 311p.
10. Black J. A History of Diplomacy / J. Black. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
11. Zieseniss Ch.J. Le congrès de Vienn et l'Europe des prince / Ch.J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366 p.
12. Ціватий В. Г. Теоретико-методологічне підґрунтя інституціоналізації та інституціональної теорії дипломатії доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): історичний аспект / В. Г. Ціватий // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 вересня 2015 року). – Львів, 2015. – С. 101–104.

Вячеслав Циватый

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ: ОТ МИРА В КАТО-КАМБРЕЗИ (1559 Г.) ДО ВЕНСКОГО КОНГРЕССА (1814–1815 ГГ.)

В статье проанализировано Венский конгресс (1814–1815 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Венского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Венского конгресса и опыт, приобретённый европейской дипломатией конца XVIII – начала XIX вв., предопределили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, не утратив своей актуальности и для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система, Венская система международных отношений.

Vyacheslav Tsivatyi

INSTITUTIONALIZATION OF POLITICAL AND DIPLOMATIC OF EUROPEAN SPACE EARLY NEW PERIOD: FROM PEACE IN KATO KAMBREZI (1559) TO THE CONGRESS OF VIENNA (1814–1815)

The Congress of Vienna (1814–1815) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analized at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations.

УДК 94. 261.7

Інна Бурда

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ВАРШАВИ (XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті розглядається історія виникнення православних церков у Варшаві в період XIX – початку XX ст. Звертається увага на історію православної віри в Польщі в часи входження польських земель до складу Російської імперії. Головний зміст статті присвячений поділу православних церков за їх призначенням, заснування, будівництво та сучасний стан.

Ключові слова: православна церква, кафедральний собор, іконостас, цитадельна церква, придворна церква, цвинтарна церква.

Історія православної церкви в Польщі налічує багато століть. Вона тісно пов'язана не лише з розвитком культури у державі, а і з її політичною історією. Православна віра часто ставала наріжним каменем для католицизму. У статті розглядається історія православних церков у Варшаві на період XIX – початку XX ст., коли православ'я у Польщі не мало ніяких обмежень та підтримувалася російським урядом та особисто імператорами.

Актуальність теми зумовлена станом релігійного питання не лише в Польщі, а й в Україні та Європі в цілому. На сьогодні питання свободи віросповідання стоїть вкрай гостро для країн, де існує основна, історично закріплена релігія та інші релігійні громади, які часто не є чисельними. В такому контексті важливими стають дослідження історії виникнення таких громад, їхній історичний розвиток, внесок у культуру держави.

Хронологічні межі статті визначаються політичним становищем Польщі у XIX – на початку XX ст. Саме в цей час 10 губерній так званого Царства Польського входила до складу Російської імперії. Це зумовило значну підтримку православної віри в державі, центром якої стала саме Варшава. Нижня хронологічна межа пов'язана з здобуттям Польщею незалежності, що в свою чергу змінило ставлення до православної віри.

У статті досліджується історія виникнення православних церков в Варшаві, їх основна діяльність та призначення, а також сучасний стан релігійних пам'яток.

Християнство в Польщі прийнято за римо-католицьким обрядом, 5 березня 965 р., князем Мячиславом I, в Гнездо. Латинський обряд остаточно утвердився в Польщі за короля Болеслава Хороброго, на початку XI ст., коли відкрито дев'ять кафедр – дві архієпископські та сім єпископських. Але православ'я також існувало в Польщі паралельно католицизму, задовго до офіційного його утвердження. З цього проводу можна згадати діяльність Св. братів Кирила і Мефодія в Моравії, коли південь Польщі входив до складу Великоморавського князівства (870-894). Окрім того, південно-східні міста Хелм та Пшемишль до XIII ст. були у складі Київської Русі. Пізніше, Хелм був столицею Галицько-Волинського князівства, в якому, так як і в Пшемишлі, існували православні єпархії [5]. Звичайно, подальший історичний розвиток Польщі був пов'язаний з утвердженням католицизму, але для нас важливо наголосити на давніх коренях православної віри в цьому регіоні.

Суттєві зміни щодо православної віри в Польщі відбулися у 1815 р., коли після розгрому армії Наполеона більша частина Польщі увійшла до складу Російської імперії як Царство Польське. З цього часу православ'я в Польщі отримує підтримку російського уряду та імператора. Так, у 1834 р. відкрито у Варшаві вікаріат Волинської єпархії. А у 1839 р. Полоцький собор в Білорусії ліквідував греко-католицьку унію на території Польщі та Білорусії, що призвело до збільшення православних в Польщі.

Православні церкви Варшави кінця XIX – початку XX ст. можна умовно поділити на три частини: церкви, які відкривалися з ініціативи російської влади та на прохання віруючих, церкви, що знаходилися в місцях поховання православних та полкові церкви, що зводилися на території дислокації російських військ.

Місто Варшава у 1840 р. стало центром Варшавської, а у 1875 р. Варшавсько-Холмської єпархії. Тут знаходилася кафедра митрополитів та інші церковні установи.

Перші згадки про православних у Варшаві можна віднести до XVI ст. У архівах згадуються храми Св. Георгія, приходська церква Св. Миколая. Окрім того, кафедральний собор Іоанна Хрестителя, побудований у 1257 р., своєю назвою та олтарем повернутим на схід, може свідчити про його православну історію.

В результаті переселення на польські землі православних, які втікали від утисків турецької влади, постало питання про відкриття церкви. Першу православна церкву влаштовано у 1796 р., в будинку Сапеги. Її називали грецькою церквою і вона зовні не нагадувала храм і не мала дзвонів.

У 1818 р. на кошти купців Добрича, Бараचा, Дадані та інших, православні купили будинок на вулиці Підвальній та влаштували там церкву Святої Трійці. Це була одноповерхова будівля, майже не декорована, яка довгий час не мала постійного священика. Окрім того, церква постійно переходила від одної єпархії до іншої. Так, до 1825 р. вона належала Буковинським єпископам, далі, перейшовши під юрисдикцію РПЦ (Російської Православної Церкви), належала до Мінської, а пізніше Волинської єпархії. Лише у 1828 р. церква отримала постійного священика. Богослужіння проводилося по визначеним годинам соборними священнослужителями. Церква утримувалася за рахунок доходів від найму церковного дому та від церковних доходів.

З 1834 р. у Варшаві засновано архієрейство і розпочалося облаштування кафедрального собору. До освячення Троїцького кафедрального Собору, до 1837 р., ця церква виконувала його функцію.

Після проголошення незалежності Польщі та подальшого наступу на православ'я, церква залишалася у юрисдикції РПЦ.

Під час Другої світової війни церква постраждала від бомбардування. З 1998 р. ПАПЦ (Польська Автокефальна Православна Церква) намагалася повернути землі на вулиці Підвальній. У 2002 р. Варшавське староство задовольнило прохання церковної громади і на першому поверсі знову відкрито церкву.

Варшавський Свято-Троїцький Собор влаштовано на місці колишнього монастиря, що належав католицькому ордену піарів, заснованого Йосифом Калантасієм. Після того, як у 1794 р. Варшава була захоплена російськими військами, в цих будівлях розмістився штаб Суворова та влаштовано тимчасову православну церкву. Саме звідси, у 1797 р., здійснено першу хресну ходу на Водохреща до Вісли [4].

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр., російською владою вирішено відкрити у Варшаві православний собор. У 1834 р. в Санкт-Петербурзі хіротонісано преосвященного Антонія. Також окремим листом сповіщалося намісника Царства Польського, генерала фельдмаршала, князя варшавського Івана Феодоровича, графа Паскевича Єреванського про те, що імператор задовольнив його прохання щодо перетворення костьолю піарів в греко-російський собор. Сама піарська церква, що знаходилася на вулиці Длуга, була викуплена у попередніх господарів за 53 тис. 575 крб. сріблом [5, с. 248].

За наказом імператора створено комісію для перебудови костьолю на собор, яку очолив головний директор урядової комісії внутрішніх і духовних справ генерал-лейтенант Головін, за участю його світлості полковника Сотнікова. До складу комісії входили: придворний радник Міткевич, кафедральний протоієрей Феофіл Новицький, колезький асесор Христинич, архітектори Караччі та Голонський. Костьол будувався за вимогами західної церковної архітектура, тому значна частина будівлі потребувала перебудови, як зовнішньої, так і внутрішньої. Роботи тривали не більше двох років. Собор освячено в ім'я Св. Трійці, 18 червня 1837 р., преосвященним Антонієм, єпископом варшавським.

План іконостасу був складений архітектором Русско та поданий на затвердження імператору. Іконостас прикрашено коринськими пілястровими колонами та різьбленими по дереву арабесками. У верхній частині знаходилося три ікони: Преображення Господнє, Воскресіння, Сходження Св. Духу. В середині дві великі ікони – Моїсея та Ілля та дві менші – Спаситель, що молиться в Гетсиманському саду та Грядущого на страждання. Над царськими воротами знаходилася велика напівкругла ікона Таємної вечері, а по бокам – 12 круглих ікон, що зображали 12 свят. В нижній частині розміщувалося 6 ікон: Спаситель і Богоматір, на південних дверях – архангел Гавриїл, за ним Св. Олександр Невський; на північних дверях – цар Костянтин, за ним святитель Миколай [5, с. 255].

Царські ворота були прозорого різьблення, покриті листовим золотом. В них були вставлені 6 ікон – Божої Матері, архангела Гавриїла та чотирьох євангелістів. Усі згадані ікони були написані Санкт-Петербурзькою Російською Імператорською Художньою Академією.

Всі служителі кафедрального собору отримували платню з імператорської казни та кошти на витрати за освітлення та опалення. Кафедральний протоієрей отримував 1500 крб. сріблом на рік та 248 крб. на опалення та освітлення. Також платню та витрати на опалення та світло отримували ключар, священики, протодиякон, диякони, іподиякони, псаломщики, паламарі, сторожа, дзвонарі, просфїрня, загалом на суму більше 4 тис. крб. сріблом та більше 1 тис. крб. на опалення та освітлення [Там само, с. 261]. За чистотою в церкві наглядала окрема людина з платнею 150 крб. сріблом та окремо така ж сума виділялася на церковний ремонт [Там само].

Собор вміщував до тисячі віруючих, а його будівництво обійшлося царській казні у 122 тис. 688 крб. [4, с. 28]. З часом собор більше не міг вміщати усіх бажаючих. Тому прийнято рішення про побудову нового собору в центрі Варшави, на Саксонській площі, про який мова піде далі.

В прилеглих будівлях собору розміщувалися будинок архієрея, домові церкви, дзвіниця, консисторія, духовне училище.

В 1916 р. собор віддано католикам. Тут влаштували костюл для легіонів Пїлсудського. У 1923–1927 рр. будівлю повернули до первісного католицького вигляду у бароковому стилі. Сьогодні це Собор Пресвятої Діви Марії Королеви Польщі і гетьмана польських солдат.

Після подій 1831 р., за наказом Російського імператора Миколи I, північна частина Варшави була перетворена на військову цитадель. До цього тут розміщувалися старі казарми коронної гвардії і парк Жолїбож з віллами заможних жителів.

Роботи розпочалися у 1832 р., під керівництвом генерала І.Дена, архітектурні роботи виконувалися А.Голонським. Після завершення будівництва, в цитаделі розмістився 5 тис. гарнізон при 555 одиницях артилерійської зброї.

Після розбудови укріплення, у 1835 р., вирішено побудувати кам'яну церкву за рахунок казни та під керівництвом того ж А.Голонського. Церква була висвячена 26 листопада 1835 р. преосвященним Антонієм єпископом варшавським в ім'я великого князя Олександра Невського.

Церква знаходилася в середині самої цитаделі, на відкритому просторі і була досить об'ємною: довжиною 32 м, шириною 7 м, висотою до карнизів майже 5 м [5, с. 280]. Вона мала хрестоподібну форму, на її фронтальній частині збудовано дзвіницю, де знаходилося 7 дзвонів, які були відлиті зі зброї, захопленої у поляків. Також на фронтоні знаходилось ліплення у вигляді всевидячого ока. Будівництво обійшлося у 51 тис. 674 крб. сріблом [4, с. 58].

Іконостас був одного ярусу, до якого входили такі ікони: місцева Спасителя і Богоматері, по бокам – святий Миколай та Святий благовірний князь Олександр Невський.

Платня духовний особам виділялася з відомства комісаріату. Окрім того їм оплачувалися квартира, опалення та освітлення.

У 1897 р. в церкві влаштовано два бокових приділи – в ім'я Святого Духа і Миколая Чудотворця. А в 1901 р. церкву піднято до рангу собору. До його штату входили настоятель-протоієрей, два священики, диякон, три псаломщики.

Після отримання Польщею незалежності, цитадель перейшла до польських військ. У 1920-х рр. ХХ ст. собор перетворено на гарнізонний костюл Св. Генріха.

Приблизно в трьох кілометрах від Кафедрального Православного Собору в Варшаві, на північний-схід, неподалік від Вісли, знаходився парк заснований королем Станіславом-Августом під назвою Лазеньки (в перекладі з польської купальні). Ще у 1683 р. ці землі купив коронний маршал Любомирський, який почав розбудовувати парк за прикладом Версая. У 1767-1788 рр. архітектор Д.Мерліні побудував палац в італійському стилі. У 1817 р. племінниця польського короля Тереза Тишкевич продала палац Олександрю I за 1 млн. злотих (162 тис. крб.) [4, с. 52]. Так Лазеньки стали власністю російських імператорів, що передавалася у спадок. Після повстання 1830 р. палац став резиденцією монархів у Варшаві.

У 1846 р. за наказом імператора з західної сторони палацу прибудовано кам'яну придворну церкву за проектом архітектора А.Голонського. Вона була освячена 27 квітня того ж року преосвященним Никанором архієпископом варшавським і новогеоргієвським в ім'я святого і благовірного князя Олександра Невського.

Іконостас виготовлено з липового дерева на шість колон, прикрашений різьбою у візантійському стилі, на два яруси. В нижньому ярусі розміщувалися ікони Спасителя і Богоматері, на південних вратах – цариці Олександри, далі – святого благовірного князя Олександра Невського; на північних вратах – апостола Павла, далі – святиеля Миколая. На царських вратах по бокам чотири євангеліста, в середині – Св. Діва Марія та архангел Гавриїл. На верхньому ярусі знаходилися над царськими вратами Таємна вечеря, над нею – три ангели, ще вище – хрест. По праву сторону від Таємної вечері знаходилися ікони Марії Магдалини та царя Костянтина, а по ліву – Св. Ольги та

архистратига Михаїла. Всі ікони були написані в Імператорській Художній Академії масляними фарбами на полотні, прикрашені позолоченими рамками з різьбою в візантійському стилі. Слід зазначити, що в олтарі знаходилася ікона Спасителя, що молиться в Гетсиманському саду, написана К.Брюлловим.

На утримання церкви виділялися кошти з царського помістя. Загалом в церкві несли службу священник, диякон, два псаломщики, проскура, два сторожі.

У відомстві настоятеля Лазенківської придворної церкви знаходиться інша невелика церква, облаштована у Скерневицькому імператорсько-царському палаці. У 1841 р. вона була освячена преосвященим Антонієм в ім'я святителя Миколая. В ній правилися літургії священниками Лазенківської церкви під час перебування імператорської сім'ї в Скерневицях (невеличке містечко неподалік залізної дороги, в 85 км від Варшави, де знаходився царський маєток).

Сьогодні Лазенківський палац разом з його парком є філіалом Національного музею.

У 1867 р. на території Праги (східній частині міста Варшава) почалося будівництво православної церкви. Це пов'язано з розвитком даного району та кількістю православних у ньому. Місце обрано на розі вулиць Олександрівської та Торгової, напроти Петербурзького (нині Віленського) вокзалу.

Проект храму розробив Н.А.Сичов, керував будівництвом інженер Д. Палицин. Розписували інтер'єр художники Васильєв і Виноградов. 29 червня 1869 р. церкву освячено в ім'я Марії Магдалини, на честь імператриці Марії Олександрівни. Це була перша церква в Варшаві, що побудована в російському стилі. На її будівництво виділено 140 тис. крб. і могла вмістити 800 віруючих [4 с. 67].

У 1921 р. церква стала кафедральним собором Польської Автокефальної Православної Церкви. Саме в цьому храмі оголошено рішення про визнання автокефалії 17 вересня 1925 р.

Окремо варто сказати про Олександро-Невський Собор. Цей пам'ятник православної культури, нажаль проіснував лише 15 років і був знищений польською владою.

За правління Олександра III, генерал губернатор Царства Польського Й.В.Гурко виступив з ініціативою будівництва храму, у зв'язку зі збільшенням чисельності православної общини у Варшаві. Для будівництва оголошено конкурс на кращий проект. Перемогу отримала робота Л.М.Бенуа, яку 13 січня 1894 р. затвердив сам Олександр III.

2 червня 1894 р. архієпископом Флавіаном освячено місце будівництва храму на Саксонській площі. В 1900 р. храм вже збудовано. Дзвіниця храму досягала 70 м і була найвищою спорудою у Варшаві на той час.

До роботи по розпису храму залучено кращих художників Російської імперії, таких як Гурьянов, Харламов та ін. Керував оздоблення В. Васнецов, який був автором самої головної мозаїки «О тебе радується». Храм прикрашали дорогоцінні та напівдорогоцінні камені, самоцвіти з Уралу, мрамур, граніт, мозаїки. Для храму відлито чотирнадцять дзвонів, один з яких був п'ятим по величині в Російській імперії і важив 25, 6 т. Окрім того, храм опалювався та мав електрику. Загалом на побудова та оздоблення собору витрачено більше 3 млн крб. [4 с. 42].

20 травня 1912 р. собор освячено в ім'я благовірного князя Олександра Невського. Тут завжди відмічали важливі події православної громади Варшави, такі як ювілей Вітчизняної війни 1812 р. та святкування 300-т річчя дому Романових. У 20-х рр. XX ст. собор був знесений за рішенням польського сенату.

Загалом до кінця 20-х рр. XX ст. в Варшаві залишилося лише дві діючі православні церкви.

Вольська церква знаходилась в районі Воля. При ній існує православне кладовище – один з самих цінних некрополів православної общини в Варшаві, до того ж єдиний.

До заснування Варшавського православного некрополя, віруючих ховали на особливих ділянках євангельських кладовищ. Офіційно цвинтар відкрито у 1841 р., хоча поховання на ньому вже проходили 10 років. Це пов'язано з подіями 1831 р., коли ховали російських військових. Кладовище виникло на місці редути № 56, що був важливою ланкою під час штурму Варшави військами Івана Паскевича-Єреванського (в подальшому намісника і князя Варшавського). На цьому місці загинув генерал Юзеф Совінський. Костьол Св. Лаврентія, ймовірно місце його загибелі, перетворено в церкву Володимирської Божої Матері, в той самий день, коли взято Варшаву. Це відбувалося 26 серпня 1831 р., коли російська православна церква святкує стрітення Чудотворної ікони Володимирської Божої Матері. Церква була освячена преосвященим Антонієм, архієпископом варшавським 2 листопада 1841 р.

Церква мала шестикутну форму. Так як будівля стояла в самому центрі боїв і піддавалася обстрілам, то в пам'ять цих подій на стінах церква залишалися сліди від картечі, гарматних ядер, гранат. Іконостас дерев'яний, прикрашений колонами та різьбленими дерев'яними арабесками. В верхній частині іконостасу ікона Нерукотворного образу, під ним – велика ікона Воскресіння Христового, з обох боків якої чотири євангеліста. Над царськими вратами – Таємна вечеря, по сторонам якої по три ікони: Різдво Христове, Стрітення, Хрещення, Преображення, вхід в Єрусалим і

Вознесіння. В царських вратах знаходилася ікона Благовіщення. В нижньому ярусі, по праву сторону ікони Спасителя, архангела Гавриїла і святителя Миколая, по ліку – Володимирська Божа Матір, архангел Михаїл, цариця Олександра.

Всі ікони були написані масляними фарбами на полотні, в грецькому стилі, варшавським художником Кокуляром.

На території церкви також збудовано двоповерховий будинок, де проживав священик, священнослужителі, неповносправні, які доглядали за цвинтарем.

На утримання церкви виділено кошти з казни Царства Польського: для священика 675 крб., для причетників 150 крб. сріблом. Окрім того виділялося на опалення та освітлення священику 155 крб., а причетникам 15 крб. сріблом [5, с. 277].

Для того, що переробити костюл на православну церкву з казни виділено 44 тис. 282 крб. 12 коп. сріблом, на встановлення в церкві мідних таблиць, що зображали військові дії 1831 р. – 34 тис. 862 крб. 25 коп. сріблом, на облаштування вольського православного кладовища – 10 тис. 284 крб. 93 коп. сріблом [5, с. 277]. Окрім того, для віруючих римського віросповідання, які належали до костюлу, перетвореного на православну церкву, уряд сприяв побудові нового, на вулиці Електоральній, кам'яного костюлу Баромеуша.

Починаючи з 40-х рр. XIX ст. і до Першої Світової війни, кладовище поряд з церквою обслуговувало варшавську православну общину. Тут ховали як аристократів, так і простолюдинів, при цьому зберігаючи поділ на ділянки, що відповідав соціальному поділу.

У 1903 р. на спеціально купленій ділянці землі, яка була приєднана до кладовища, за кошти митрополита Ієроніма Екземпларського побудовано церкву Св. Іоанна Клімака в пам'ять його померлого сина. Спроектував церкву В. Покровський, у візантійському стилі. Це місце стало головним для поховання варшавських митрополитів.

У 1915 р., коли йшов наступ німецьких військ, православне духовенство покинуло Варшаву, а у 1916 р. церкву Володимирської Божої Матері повернули католикам. Реституції піддано і кладовище, тому на сьогодні збереглося зовсім небагато надгробків, зокрема генерала Старинкевича та Сергія Муханова. Особливий занепад пережив некрополь у 30-х рр. XX ст. Пам'ятники розорювалися, знищувалися, лунали заклики про знесення кладовища. Тому у 1932 р. з казни держави виділено кошти для побудови залізобетонної стіни навколо нього. Роботи продовжувалися до Другої Світової війни, а скінчилися лише після її завершення.

У 1944 р. на території церкви розміщувалися німецькі війська, які влаштовували страти цивільного населення. Тут у 1945 р. поховані солдати радянської армії. Надалі місця викупалися православними варшавської общини та вихідцями з СРСР, що поселилися в Варшаві.

У післявоєнний період стало зрозуміло, що православна община в Варшаві не може утримувати кладовище у 14 га. Тому у 1966 р. вирішено передати частину землі під поховання католикам. Так некрополь перетворився на поховання двох вір, але залишався під православним управлінням. Іншим важливим фактом для варшавського православного цвинтаря перенесення сюди у 1970 р. стародавніх могил на надгробків з ліквідованого кладовища старообрядців.

Окремо слід сказати про ділянку на кладовищі, де поховані українські солдати та офіцери, які у 1920 р. воювали разом з поляками проти Радянської Росії за незалежну Україну.

Варшавське православне кладовище має багато пам'яток надгробної архітектури середини XIX – XX ст. Найменше їх збереглося періоду 1840-1860-х рр. В основному це прості плити розміщені горизонтально. На деяких з них збереглися рельєфи, такі як поклоніння ангелів Хресту або паноплії (декоративні композиції з елементів античних військових обладунків, щитів, зброї, знамен). Друга група надгробків – циппуси (кам'яні невисокі колони) або зрізані античні колони (популярний символ перерваного життя). Зустрічаються і рідкісні надгробки у формі невисокої кучі каміння, як стилізація народних звичаїв. Таке поєднання нехристиянської (античної чи народної) символіки з християнською розповсюджено до першої половини XIX ст., коли хрести на могилах з'являлися час від часу.

Період другої половини XIX – початку XX ст. зберіг набагато більше пам'яток. Слід відмітити склепи, які зводилися в різних стилях: класицизму (могила Нипаничів), російсько-візантійський (могила Шелехових), змішаний з неоготикою (могила Істоміних), орієнтальний (могила Замараєвих), традиційна церковна архітектура (могила Малахових). Характерною рисою надгробків цього періоду є статуї на весь зріст (статуя ангела на могилі Пелагеї Паскевич-Мораки, жіноча статуя на могилі Андрія Грима, скульптурна група на могилі Марії Семенової). Характерним для надгробків були рослинний рельєф папоротника та плюща, що обвивають хрест. Він початку XX ст. збереглося декілька великих надгробків в стилі модерн, прикрашених образами Хреста на Плащаниці.

Характеризуючи пам'ятники архітектури Варшавського православного кладовища, слід звернути увагу на вплив західноєвропейської традиції. Часто виконавці робіт були поляками, що працювали у першу чергу на католицьких та лютеранських кладовищах. Серед них можна назвати відомих на той час польських скульпторів Анджей Прушинський і Болеслав Сиревич.

Міжвоєнний період не відрізняється особливим стилем. Виключення становлять склеп старого боярського роду князів Мещерських 1930 р., що нагадує церковну будівлю XVI ст. та надгробок Михайла Арцибашева 1927 р., в такому ж стилі.

Після Другої Світової війни важко відзначити якісь стилістичні особливості. Можна згадати лише склеп сім'ї Гудзоватих, який є найбільшим в Варшаві. Він побудований у візантійському стилі, але і західноєвропейські традиції в ньому присутні.

Серед церковних ієрархів, які поховані на варшавському кладовищі слід назвати митрополита Діонісія (Валеднського) (1876–1960 рр.), професора богослов'я Варшавського університету, о. Георгій Клінгер (1918–1976 рр.), російсько-польського православного богослова, випускника Свято-Сергієвського інституту в Парижі, проректора Християнської богословської академії у Варшаві [1].

У зв'язку з постійним перебуванням в Варшаві російського війська, потреба у богослужіннях для військових гарнізонів вирішувалася закладанням полкових церков. Такі церкви відкривалися в місцях дислокації гарнізонів, а після розформування військових часто припиняли своє існування.

Богослужіння завжди супроводжувало російське військо. В кожному військовому формуванні діяли церкви. В часи воєнних дій вони були пересувними, в мирні роки – відкривалися в казармах, фортецях, цитаделях і т.д.

В кінці XIX ст. поряд з Лазенківським парком побудовано казарми російської гвардійської кавалерії. У вересні 1901 р. тут розпочалося будівництво полкової церкви, що скінчилося через два роки. Будівництво виконано за проектом В. Покровського і обійшлося у 100 тис. крб. [4 с. 54]. Лазенківська церква була 53 м у висоту, 24 на 32 м по периметру та могла вміщувати 700 чоловік під час служби. До нашого часу церква не збереглася.

Інша полкова церква розміщувалася на розі вулиць Черняковської та Агріколи. Вона була побудована за проектом Л. Бенуа, керував будівництвом П. Феддерс. Церква могла вміщувати 800 віруючих. 4 листопада 1906 р. церкву освячено в ім'я преподобного Мартиніана. Поряд з церквою знаходилася дзвіниця. В 1918 р. церкву віддано під духовне управління війська польського.

Отже, можна стверджувати, що заснування православних церков у Варшаві у другій половині XIX – початку XX ст. отримало найвищого розвитку завдяки підтримці влади Російської імперії. Окрім того, в результаті збільшення православних в Польщі, це було потребою для віруючих. Усі церкви відкривалися на кошти імператорської влади та утримувалися за рахунок місцевої казни. Іконостас та внутрішнє оздоблення церков свідчить про важливість даного питання для російської влади. Православна церква в той час використовувалася не лише для задоволення потреб віруючих, а і для посилення політичного впливу в Польщі. Саме у зв'язку з цим, ставши символом російської влади, в 20-х рр. православна віра в Польщі зазнала нищівного наступу з боку незалежної польської влади.

Список використаних джерел

1. Гетка-Кенинг М. Православное кладбище в Варшаве / М. Гетка-Кенинг // Новая Польша. – № 11, 2007. www.nowpol.ru.
2. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 / О. Купранець – Рим, Серія «Записки ЧСВВ – Секція 1», 1974. – 223 с.
3. Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия / А. Свитич – Буэнос-Айрес. – Наша страна, 1959. – 231 с.
4. Сокол К.Г. Русская Варшава. Справочник-путеводитель / К.Г. Сокол – М.: МИД Синергия, 2002. – 75 с.
5. Церковно-историческое и статистическое описание Варшавской Православной епархии. Сост. Протоиереем Афанасием Лотоцким / А. Лотоцкий. – Почаев, тип. Почаевской Лавры. – 1863. – 367 с.

Инна Бурда

ПРАВОСЛАВНЫЕ ЦЕРКВИ ВАРШАВЫ (XIX – НАЧАЛЕ XX В.)

В статье рассматривается история возникновения православных церквей в Варшаве в период XIX – в начале XX в. Обращается внимание на историю православной веры в Польше во время вхождения польских территорий в состав Российской империи. Главное содержание статьи посвящено делению православных церквей по их предназначению, а также их основание, строительство и современное состояние.

Ключевые слова: православная церковь, кафедральный собор, иконостас, цитадельная церковь, придворная церковь, кладбищенская церковь.

Inna Burda

ORTHODOX CHURCH OF WARSAW (XIX – EARLY XX CENTURIES)

In the article written history of orthodoxy church in Poland in 19 at the beginning of 20 century. Attention on history of the orthodox faith in Poland in composition the Russian empire. In the article it written about destination churches, history of origin, modern state.

Key words: orthodoxy church, cathedral, iconostasis, citadel's church, palace's church, cemetery's church.

УДК 327(477+438)

Леся Алексієвець, Микола Алексієвець, Ірина Ільчук

**ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ
В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ**

У статті проаналізовано основні тенденції та проблеми сучасного українсько-польського економічного співробітництва в контексті європейсько-атлантичної інтеграції і геополітичної трансформації сучасності.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, українсько-польські відносини, економічне співробітництво, європейсько-атлантична інтеграція.

Економічний напрямок українсько-польських міждержавних відносин є стратегічно важливим для налагодження взаємодії України з європейським економічним простором. Польсько-українське співробітництво вибудовується на нових засадах європейсько-атлантичного спрямування. Республіка Польща не лише позитивно поставилася до українського бажання бути в Європі, а й протягнула руку допомоги у непростий час криз, що особливо простежується в економічній сфері.

Означеним питанням, присвячені праці як українських, так і зарубіжних авторів, зокрема: Л. Алексієвець, О. Бабак, В. Борщевського, В. Глібова, Д. Горука, О. Дашевської, П. Чернеги, М. Янківа, Б. Сурмач, К. Федоровича, В. Серчика, М. Чієшлика та ін. Наукова актуальність теми зумовлена тим, що у запропонованому контексті вона ще розроблена недостатньо. У даній статті робиться спроба розглянути українсько-польські відносини у період 1991–2014 рр. в контексті європейсько-атлантичної інтеграції й глобалізаційних процесів.

Зауважимо, що Україна і Польща – дві постсоціалістичні держави, які в економічному розвитку мали приблизно однакові можливості. Хоча, на відміну від України, польська економіка характеризувалася нижчим рівнем залежності від колишніх республік Радянського Союзу, меншою економічною централізацією і вищим ступенем приватної власності, якої в Україні була практично не було. Завдяки високій ефективності трансформації польська економіка інтенсивно розвивалася [1, с. 158]. Зовнішньоекономічні відносини між Україною та Польщею вибудовувалися на двох основних рівнях: удосконалення форм співробітництва (торгівля, інвестиції, обмін технологіями й ін.) та участь в інтеграційних процесах, особливо вступ у європейські структури. Загальновідомо, що євроінтеграція відкриває для країн великі перспективи і служить гарантом економічної безпеки [1, с. 54].

Сучасні міжнародні економічні відносини відіграють фундаментальну роль, але глобальна економіка потребує міцної правової основи. Українсько-польське економічне співробітництво здійснюється на основі міждержавних та міжурядових угод, які охоплюють різноманітні аспекти зовнішньоекономічних відносин. Україна і Польща – це найбільші держави в Центральній-Східній Європі, й добросусідські відносини обох країн у сфері економічного співробітництва є запорукою для стабільного розвитку всього регіону. На початку 90-х рр. XX ст. спостерігалася нерівномірність розвитку економічних систем двох країн, тому й становлення економічної співпраці відбувалося повільними темпами. Основним документом, що регулював українсько-польські економічні відносини на початку 1990-х рр., була Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин [2], підписана 13 жовтня 1990 р. Документ акцентує на політичних питаннях співробітництва і містить загальні положення економічного спрямування. Обидві сторони підкреслювали першорядну важливість економічного співробітництва. В подальшому конкретне визначення завдань співпраці доручено урядам обох країн. Значним поштовхом у регулюванні економічних відносин Києва і Варшави стало підписання міжурядової Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (4 жовтня 1991 р.) [3]. Саме цей міжнародний документ став основою, на яку обидві країни опирались при визначенні стратегії співпраці. Положення, що в ньому містилися, встановлювали форму взаєморозрахунків (конвертованість валюти), регулювали економічне співробітництво на регіональному рівні та форми контактів між підприємствами. Республіка Польща була визнана одним із найголовніших партнерів для України.

У Варшаві 18 травня 1992 р. під час першого офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Польщі підписано, як ми вже зазначали, Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво [4]. У статті п'ятій задекларовано, що сторони сприятимуть економічному співробітництву, зокрема в створенні, розвитку та поширенні загальноєвропейських стандартів. Окрім того, під час візиту Президента України до Польщі підписано низку міжгалузевих домовленостей та угод, у тому числі таких, що безпосередньо спрямовані на створення договірно-правової бази українсько-польських торговельно-економічних відносин серед них: Угоду між Міністерством сільського господарства і продовольства України та Угоду між Міністерством сільського господарства і продовольства Республіки Польща про господарське й науково-технічне

співробітництво [5], Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща про міжнародні автомобільні перевезення [6].

Пріоритетним напрямком зовнішньоекономічної діяльності будь-якої країни є розвиток торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва. Для обговорення питання співробітництва в цих сферах наприкінці 1992 р. до посольства України в Республіці Польща прибула прем'єр-міністр Польщі Х. Сухоцька. Під час зустрічі посадовець наголосила, що першочерговим завданням польсько-українських економічних взаємин є відродження на нових засадах торговельно-інвестиційного співробітництва [7, с. 212]. Після цього діалог між урядами країн дещо поживавився. Під час січневого візиту Х. Сухоцької в 1993 р. у Київ важливим, з погляду розвитку економічної співпраці, стало підписання міжурядової Конвенції про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попереджень податкових ухилень [8]. Цей документ спростив умови вільного пересування населення обох країн, дав змогу без додаткового оподаткування працювати українцям у Польщі, а полякам в Україні. Поряд з даною Конвенцією підписано Угоду між Урядами України та Польщі про взаємне заохочення і захист інвестицій [9], що зобов'язувало сторони охороняти на своїй території інвестиції відповідно з Польщі та України, не обмежуючи прав інвесторів на управління, володіння, використання, розширення діяльності, продажу та отримання вигоди від інвестицій, а також про припинення у випадку інвестиційної та господарської діяльності в межах відповідної країни. Також, що не менш важливо, згідно з угодою, українських та польських інвесторів на території обох держав влада має трактувати як рівноцінні суб'єкти підприємництва, не піддаючись жодній дискримінації та обмеженням у частині надання податкових чи інших пільг [10, с. 65]. Тоді ж створено Українсько-польську змішану комісію з питань торгівлі та економічного співробітництва, що стала основою, в широкому розумінні інституційною формою економічного співробітництва між Україною та Польщею. До роботи в ній залучали представників усіх зацікавлених міністерств та відомств [10, с. 65]. Загалом, згідно з документами, підписаними між Україною та Польщею упродовж 1991–1993 рр., засновано три важливих координаційних органи: вже названу Міжурядову змішану комісію з питань торгівлі та економічного співробітництва (створена в січні 1993 р.), Міжурядову координаційну раду з питань торгівлі та економічного співробітництва (створена відповідно до Угоди про міжрегіональне співробітництво, підписаної в травні 1993 р.) та Консультативний комітет Президентів України й Республіки Польща (створений у травні 1993 р.) [11, с. 60]. Саме вони перебрали місію регулювання українсько-польських міждержавних економічних відносин, вирішення проблемних питань та пропозиції щодо розвитку економічної співпраці між обома країнами, особливо в контексті європейського вектору зовнішньої політики. На кінець 1992 р. припадає створення Польсько-Української Господарської Палати, що об'єднує інтереси понад 200 суб'єктів господарювання різних форм власності з Польщі та України. Головний пріоритет діяльності Палати – це розвиток польсько-українських економічних відносин, представлення і захист інтересів членів організації, надання професійних юридичних консультацій, допомога у відкритті підприємств та отриманні необхідних сертифікатів. Діяльність цієї Палати зосереджена, що дуже важливо, на ринках як України, так і Польщі [12].

На розвиток економічних відносин країн-партнерів дуже часто впливають зовнішньополітичні чинники: геополітичні, геоелектронічні та внутрішні, до яких відносять політичні, економічні й соціальні [1, с. 71]. Між Україною та Республікою Польща сформувалися партнерські відносини, які згодом перейшли на рівень двостороннього стратегічного співробітництва. Але впродовж усього періоду в Україні відбувалися певні політичні кризи – переорієнтація зовнішньополітичного вектору розвитку чи гальмування проходження у раніше задекларовані структури. Це все, звичайно, позначалося на стані відносин між нашими країнами не лише в політичній площині (зменшення політичних контактів чи охолодження взаємин), а й в економічній сфері – декларативність заяв, зниження рівня торговельно-інвестиційної співпраці. Навесні 1994 р. в Україні відбулися парламентські, а потім і президентські вибори, а також змінився уряд у Республіці Польща. Це спричинило затримку в співробітництві між обома країнами і трансформацію ділових та особистих контактів вищих органів влади. Лише наприкінці літа 1994 р. в м. Луцьку відбулася зустріч новообраних посадовців – Прем'єр-міністра України В. Масола та прем'єр-міністра Польщі В. Павляка. Метою зустрічі стало обговорення стану та перспектив українсько-польських відносин у галузі торговельно-економічного співробітництва. Саме ця зустріч допомогла визначити пріоритетні напрямки співпраці між країнами, акцентовано на сільському господарстві та переробці, машинобудуванні й промислово-комплексі, фармацевтичній промисловості та міжрегіональному співробітництві. Першочерговим завданням задля усунення проблем у двосторонній торгівлі визнали необхідність побудувати механізм системи взаємних розрахунків шляхом відкриття філій банків і започаткувати процес створення спільного українсько-польського інвестиційно-торгового банку [13].

Із листопада 1993 р. розпочався процес входження України до Світової організації торгівлі. Метою даної міжнародної організації є розроблення системи правових норм міжнародної торгівлі та контроль за їх дотриманням. До цієї організації Україна і Польща йшли разом. Одним з кроків у

цьому напрямі стало підписання 17 серпня 1994 р. спільної «Декларації про принципи та напрями партнерства й співробітництва у сфері торгово-економічних зв'язків» [14]. У ній сторони домовилися про створення групи експертів для обговорення можливостей встановлення в економічних відносинах режиму вільної торгівлі відповідно до принципів і норм СОТ [14].

Багато спірних питань виникало при обліку митних експортно-імпортних оборотів між країнами. Задля розв'язання цієї проблеми, прагнення інтегрувати національні класифікації із західноєвропейськими партнерами і співробітництва між країнами в галузі статистики підписано Договір про співробітництво Центрального статистичного управління Республіки Польща та Міністерства статистики України від 22.02.1994 р. [15].

У 1995 р. Польща вступила в СОТ, що засвідчило суттєві успіхи у формуванні ринкової економіки та відкрило перед Варшавою перспективи європейської інтеграції. Україна в цей час продовжувала перебувати на пострадянському етапі розвитку [10, с. 71–72]. Хоча в економічній ситуації України й Польщі залишилося ще багато спільного: не вирішені питання реформування галузей економіки, зміни їх відповідно до сучасних ринкових стандартів, щоб зробити ці галузі високотехнологічними, енергоощадними й екологічно безпечними. Проте, якщо в Польщі були проблеми з реформуванням, насамперед вугільної галузі й оборонної сфери, то в Україні практично кожна з галузей, за незначним винятками, потребувала істотної реорганізації [16, с. 215]. Україна не досягнула хоч якихось серйозних зрушень у реформуванні власної економіки та поліпшенні соціальних стандартів життя населення. Це створювало певний ризик щодо перетворення українсько-польського співробітництва у своєрідний гальмівний чинник на шляху Польщі до ЄС [10, с. 71–72]. Але, незважаючи на ці побоювання, Варшава й Київ продовжили активізацію двосторонніх стосунків у господарській площині. Того ж року підписано Меморандум про діяльність у напрямі лібералізації торгівлі між Україною та Польщею, який передбачав усунення перешкод на шляху руху України до СОТ [10, с. 74].

18 грудня 1995 р. глава уряду України Є. Марчук прибув з робочим візитом у Варшаву, де зустрівся з прем'єр-міністром Польщі Ю. Олексою. Обговорювали питання підписання угоди про спрощення митних правил у двосторонній торгівлі [17, с. 271]. Сторони констатували, що в торгово-економічному і науково-технічному співробітництві між країнами набирають сили позитивні тенденції, але досягнутий рівень усе ж таки не відповідає потенційним можливостям співпраці. Глава уряду Польщі зазначив, що Варшава як член Центральноєвропейської ініціативи та учасниця угоди про зону вільної торгівлі країн Центральної Європи всіляко сприятиме входженню України до цих європейських структур. Польща висловилася також за співпрацю в міжнародних економічних та фінансових організаціях і за підтримку діяльності в них України [18].

Українсько-польські переговори про співробітництво в економічній сфері тривали і на рівнях голів парламентів та урядів. 6 грудня 1995 р. Голова Верховної Ради України О. Мороз відвідав Польщу для зустрічі з Ю. Олексою. Темою розмови високопосадовців був стан міждержавних економічних взаємин [19, с. 263]. Цього ж року між Україною та Польщею підписано міжурядову Угоду про співробітництво і взаємну допомогу в митних справах, завдання якої полягало у створенні правової основи для поліпшення ситуації на прикордонних переходах і спрощення митного оформлення [20, с. 255].

9–11 жовтня 1996 р. на запрошення Прем'єр-міністра України в нашій країні перебував з офіційним візитом голова уряду Республіки Польща В. Цімошевич. Він провів зустрічі з Президентом України Л. Кучмою, Прем'єр-міністром П. Лазаренком та Головою Верховної Ради О. Морозом. Оскільки заявлено, що українсько-польські відносини виходять на рівень стратегічного партнерства, основне завдання керівництва держави полягало у наданню якісно нового характеру співробітництву в економічній сфері. Польський посадовець позитивно оцінив хід ринкових реформ в Україні та успішне проведення грошової реформи. Запевнив, що Польща прагне і надалі підтримувати реалізацію інтеграції України в європейські структури [21]. З ініціативи парламентів та міністерств закордонних справ у червні 1996 р. у Варшаві створено громадське об'єднання Українсько-Польський/Польсько-Український Форум, метою якого проголошено розвиток співробітництва між неурядовими, громадськими структурами та організаціями. 18 квітня 1997 р. у Києві відбулося перше спільне засідання Форуму. Польща активно підтримала вступ України до Ради Європи і центрально-європейської ініціативи, а також має намір усіляко підтримувати приєднання нашої держави до СОТ [22, с. 15].

Незважаючи на чимало труднощів в економічних відносинах між двома країнами, 23 січня 1997 р. під час робочого одноденного візиту українського Президента до Варшави був підписаний Меморандум про лібералізацію торгівлі між Україною та Польщею, що стало принциповим кроком до укладання угоди між двома країнами про зону вільної торгівлі в Центральній Європі. Цей меморандум – основний етап на шляху України до Угоди про режим вільної торгівлі з Польщею (це підтверджує і підписана у Варшаві 18 березня 1997 р. Пам'ятна записка про виконання

домовленостей, закріплених у Меморандумі) і механізм поступової інтеграції України до Європи та набуття нею статусу асоційованого члена в Європейському Союзі. Лібералізація двосторонньої торгівлі пов'язана з трьома головними економічними процесами перехідного періоду – стабілізацією, становленням ринку та структурною перебудовою економіки [22, с. 14].

Розвитку двосторонніх відносин сприяє активна інституційна співпраця – діяльність Українсько-Польської змішаної комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва, яку очолювали прем'єр-міністри обох країн. Результатом стало підписання у березні 1997 р. українсько-польської Комплексної програми створення та організації виробництва нових конкуренто-спроможних кранів, підйомно-транспортного обладнання і будівельних машин [22, с. 15]; також підписана Угода про співробітництво у галузі фармакології та медичного устаткування [17, с. 271].

У травні 1999 р. під час візиту до Варшави української урядової делегації були обговорені питання, пов'язані з торговельним та виробничим співробітництвом обох держав. Обговорені проблеми формування нової нормативно-правової бази та кредитно-страхових механізмів для реалізації українськими і польськими підприємцями спільних проектів. Ця сама тематика стала предметом дискусій на Господарському саміті Польща–Україна, що відбувся у Жешові в червні того ж року [10, с. 76].

Головною особливістю українсько-польських економічних відносин упродовж 1990-х рр. була нерівномірність розвитку економічних систем двох країн. Польща показувала значну зацікавленість у співробітництві з Україною в економічній площині, але все ж таки становлення економічної співпраці у цей час відбувалося повільними темпами, порівняно з потенційними можливостями. Головним чинником таких складнощів була, на нашу думку, повільність економічних реформ в Україні. Хоча значним поштовхом для активізації економічної співпраці між країнами стало створення значної правової бази українсько-польських економічних відносин, яку формували практично без будь-яких принципових розбіжностей.

Упродовж 2001–2003 рр. Республіка Польща готувалася до членства в Європейському Союзі, тому інтенсифікації економічного співробітництва з Україною приділяла незначну увагу. Незважаючи на плідну працю, для подальшого поглиблення українсько-польського економічного співробітництва та його динамізації сторонам, після розширення Євросоюзу, спочатку потрібно було серйозно переформатувати договірно-правову базу, системно змінити її відповідно до вимог ЄС і гармонізувати з правом Євросоюзу [23, с. 190]. Побудова нової моделі двосторонніх економічних зв'язків у контексті розширення ЄС надзвичайно актуалізувалася. Одним із головних завдань стало спрямування спільних зусиль на мінімізацію потенційних втрат від змін торговельного режиму і максимальне використання можливостей, що відкриються з розширенням ЄС [24, с. 85].

Саме про актуальні аспекти інтегрування в європейські політичні й економічні структури йшлося під час роботи економічного форуму «Україна – Польща», що відбувся у червні 2003 р. в Одесі, у якому взяли участь президенти обох країн. На секційних засіданнях були розглянуті такі важливі для обох країн питання, як міжрегіональна співпраця і банківсько-фінансова справа, інвестиційне співробітництво, умови та процеси інтеграції, співробітництво у сфері малого й середнього бізнесу, транспортна інфраструктура обох країн та інші. Учасники секцій визначили не тільки проблеми, а й шляхи їх розв'язання. На завершальному засіданні, в якому взяли участь президенти двох країн, багато йшлося про те, що Україна має отримати для себе чимало переваг у зв'язку зі вступом Польщі до Євросоюзу. Усвідомлюючи ключове значення економічних факторів у процесі наближення країн Центральної та Східної Європи до європейських стандартів, Україна і Республіка Польща домовилися поглиблювати економічне співробітництво, зокрема у важкій промисловості, машинобудуванні, будівництві, фармацевтичній промисловості, сільському господарстві та переробці його продукції, транспорті, зв'язку, освоєнні природних ресурсів [25, с. 14].

Плідним був офіційний візит до Польщі Прем'єр-міністра України в січні 2003 р. Урядові делегації двох країн обговорили низку ключових проектів подальшого забезпечення динаміки двосторонньої торговельно-економічної співпраці. Зокрема, йшлося про активізацію будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ завдяки його широкому представленню на міжнародному рівні, залучення іноземних інвесторів, зокрема з країн ЄС і Казахстану. Обидві держави зацікавлені в будівництві транспортного коридору «Чорне море–Балтійське море (Одеса–Іллічівськ–Гданськ–Гдиня)», використання широкої залізничної колії на маршруті Луганськ–Ізов (Україна)–Грубешів–Славків (Польща). Також обговорювалися питання вироблення спільної політики в сільському господарстві, використання компенсаційних схем закупівлі польського енергетичного вугілля [25, с. 12].

Надзвичайно важливою подією для розвитку українсько-польських стосунків стало набуття Польщею 1 травня 2004 р. повноправного членства в ЄС. Попри низку негативних аспектів, ця подія мала позитивне значення для України. Наприклад, шенгенська система хоча й обмежує в'їзд громадян третіх країн в ЄС, але одночасно значно розширює свободу пересування всередині ЄС для тих, хто має шенгенську візу. Прикордонне співробітництво за таких умов сприятиме

приспосованню української економіки до вимог ЄС. Окрім того, Польща отримала змогу залучати гроші ЄС для фінансування польсько-українських проектів, які можуть давати користь економікам обох країн [26, с. 157]. В українсько-польських відносинах почала формуватися нова історична реальність, домінантою якої став європейський складник. Після вступу Польщі в ЄС взаємини між країнами змінилися.

Один з головних документів, що регулює відносини України та Польщі в економічній сфері після приєднання останньої до ЄС, – Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво [27], підписана 4 березня 2005 р. Цей документ передбачає сприяння розвитку взаємовигідного економічного співробітництва в усіх галузях і секторах економіки на принципах рівності та взаємної вигоди держав. Можливими шляхами реалізації співробітництва він визначає: проектування, будівництво, ремонт або реконструкцію, а також технічну і технологічну модернізацію об'єктів суб'єктами господарювання однієї держави на території іншої держави; взаємодію в реалізації проектів у нафтовому, газовому й електроенергетичному секторах, а також у сфері транспортної та прикордонної інфраструктури; запровадження механізмів, пов'язаних з фінансуванням, страхуванням і наданням гарантій для економічних проектів; взаємодії у сфері сертифікації і стандартизації; започаткування та підтримка всіляких форм контактів, обміну спеціалістами і технічним персоналом, навчання, участь у ярмарках та виставках, економічних місіях, рекламних й інших заходах, пов'язаних з економічним співробітництвом; розвиток співробітництва у галузі туризму [28]. Також обговорювали питання про створення українсько-польської Міжурядової комісії з питань економічного співробітництва.

У 2007 р. підписано Угоду між Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики і Польським комітетом стандартизації про співробітництво у сфері стандартизації. Метою договору стало усунення технічних бар'єрів в економічних та торговельних відносинах, гармонізація національних стандартів, норм і правил з міжнародними та європейськими, допомога у становленні та вдосконаленні національної системи стандартизації відповідно до європейської моделі [29].

Зазначаючи про основи українсько-польського співробітництва, варто не оминати увагою інститути, які спрощують контакти між державами. Одним із таких є Економічний форум у Кринці (проект Далекосхідного інституту). Темі обговорення стосуються економічної та політичної співпраці. Учасниками стають представники урядів, ділових кіл і науковці.

Перспективність економічного співробітництва України та Польщі була закладена в рамках Першого Міжнародного інвестиційного форуму «Україна: нові можливості» 22–24 квітня 2008 р. в м. Швіноуйсце (Республіка Польща) під патронатом віце-прем'єр-міністра, міністра економіки Республіки Польща В. Павляка та віце-прем'єр-міністра України Г. Немирі. Форум був присвячений репрезентації інвестиційного потенціалу України та сприянню європейській інтеграції. У роботі Форуму взяли участь високопосадовці, українські й польські підприємці, представники неурядових організацій, економісти, експерти, політики, а також представники ділових кіл Німеччини, Данії і скандинавських країн [30].

У виступі перед учасниками Форуму перший заступник голови секретаріату Президента України О. Шлапак окреслив сучасний стан та перспективи розвитку української економіки, при цьому зупинившись на основних наслідках впливу світової економічної кризи на економіку держави. Разом з тим, О. Шлапак наголосив і на позитивних тенденціях приросту роздрібного товарообігу в Україні. Поліпшення ситуації в економіці країни він пов'язував з наданням Україні найближчим часом другого траншу кредиту «stand by» Міжнародним валютним фондом, раціональним веденням урядом макроекономічної політики, стабілізацією банківської системи України та поступовим поверненням довіри до банків з боку населення. Крім того, важливими чинниками стабілізації української економіки О. Шлапак назвав кроки у напрямку підтримки державою національного виробника, здійснення структурних реформ в енергетичній сфері, реалізацію інфраструктурних проектів, пов'язаних з підготовкою України до «Євро-2012» [30].

У виступі під час відкриття Форуму О. Моцик, тоді Надзвичайний та Повноважний Посол України в Республіці Польща, наголосив, що в умовах світової економічної кризи двостороннє українсько-польське співробітництво набирає дедалі більшої ваги, а досвід Польщі стосовно європейської інтеграції є цінним для України. О. Моцик також зазначив, що подальше поглиблення двосторонніх економічних відносин залежить, у тому числі, від збільшення кількості пунктів пропуску на українсько-польському кордоні упродовж найближчих кількох років, запровадження положень Угоди про малий прикордонний рух між країнами з 1 червня 2009 р., а також від скоординованості у питаннях спільної підготовки до Чемпіонату Європи з футболу [30].

У зовнішньополітичній стратегії Україна проголосила пріоритетним західноєвропейський вектор; саме це зумовило необхідність поглиблення економічного співробітництва України з країнами Європейського Союзу, особливо Польщею. Ця держава займає чільне місце в контексті

євроінтеграційних прагнень нашої держави – як стратегічний партнер. Інтерес двох країн до посилення економічної взаємодії зумовлений традиційністю економічних зв'язків, які склались історично, спільністю стратегічних орієнтирів на співпрацю з ЄС, перебуванням України у числі провідних східноєвропейських партнерів Польщі [31]. Оскільки Україна також заявила про прагнення приєднатися до Євроінтеграції, було створено Постійну українсько-польську конференцію для того, щоб обидві держави могли допомагати одна одній та ділитися досвідом, наприклад, щодо впровадження низки економічних реформ, які у Польщі реалізовані набагато успішніше, ніж в Україні [26, с. 157].

Республіка Польща ще у 2007–2008 рр. стала найважливішим економічним партнером нашої країни в Центральній Європі; Україна – другою за величиною країною, куди поляки спрямовували свій експорт. Водночас наклалися проблеми, пов'язані з входженням Польщі від кінця 2007 р. до Шенгенської зони, що зумовлювало нові процедури й правила перетину українсько-польського кордону та, відповідно, створювало додаткові труднощі для розвитку й оптимізації співпраці між двома державами [32, с. 4]. З метою вирішення комплексу митно-прикордонних питань сторони активно створюють нові та модернізують діючі прикордонні пункти пропуску, відновлюють взаємодію при митно-прикордонному контролі, запроваджують режим місцевого прикордонного руху, сприяють уніфікації митних даних та відповідної документації [23, с. 191]. За станом на 2015 рік на спільному українсько-польському кордоні працювали 14 пунктів пропуску, 8 з яких – автомобільні (Яготин-Дорохуск, Рава Руська-Хребенне, Краковець-Корчова, Смільниця-Кросьценко, Шегіні-Медика, Устилуґ-Зосін, Грушів-Будомеж, Угринів-Долгобичув) [33].

Виняткового значення й актуальності для розвитку двох країн набула у 2013–2014 рр. проблема української трудової міграції до Польщі. Проблеми, пов'язані з працевлаштуванням і перебуванням українських громадян на території Польщі, їх соціальним забезпеченням, медичним страхуванням, визнанням документів про освіту, створювали певну дисгармонію у стосунках. Задля розв'язання цих питань посилено співпрацю між відповідними відомствами і правоохоронними органами обох країн щодо створення належних умов для проживання й праці та протидії нелегальній трудовій міграції [23, с. 191].

Аналізуючи ситуацію в Україні у 2013–2014 рр., польський експерт українського ринку Яцек Пехота наголосив, що криза в Україні не сприяє прискоренню економічного обміну між Україною та Польщею, опозиція мало говорить про економічну програму. Україна ж сьогодні потребує радикальних реформ, які можна було б прирівнювати до плану польського реформатора Бальцеровича [34].

Попри всі проєвропейські декларації, значну частину своїх економічних інтересів Польща бачить на Сході – у тому числі в Україні – й не хоче втрачати ці перспективні ринки та впливи у нашій країні [35, с. 93]. Інтеграція в економічні структури Європейського Союзу потребує від України розроблення та вдосконалення моделі відносин центру та регіонів, яка б відповідала принципам, стандартам, нормам і механізмам регіональної політики Євросоюзу, сприяла розвитку нових форм співробітництва між регіонами, а також міжнародного співробітництва територій. Тому саме розвиток транскордонного співробітництва став однією з характерних рис інтеграційних процесів у Європі [36, с. 123]. Україна активно прилучилася до процесу створення євро регіонів на початку 1993 р. і нині бере участь у шести з них: Карпатський, Буг, Нижній Дунай, Верхній Прут, Дніпро та Слобожанщина [36, с. 124].

Широкі можливості співробітництва між Україною та Польщею є в розвитку транскордонних зв'язків, що вже певною мірою практично реалізовано створенням міжнародної асоціації «Карпатський Євро регіон», до якої увійшли регіони Польщі, Угорщини, Словаччини і чотири області України – Закарпатська, Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська. У межах діяльності цієї структури створена українсько-польська урядова координаційна комісія з питань міжрегіонального співробітництва. Укладено близько тридцяти угод між 20 областями України і регіонами Республіки Польща щодо українсько-польської регіональної співпраці, а також угоди про співробітництво прикордонних територій та областей: Львівської і Волинської областей України та Хелмського, Кросненського, Пшемиського й Замостського воєводств Республіки Польща [22, с. 15].

Якісно новим рівнем організації двосторонніх відносин є транскордонне об'єднання «Євро регіон «Буг». Воно охоплює Волинську область України та Хелмське, Люблінське, Тарнобжезьке і Замостське воєводства Республіки Польща та Брестську область Білорусі. Його головна мета – сприяння економічному і соціальному розвитку відповідних територій і повніше використання їх потенціалів. Значну роль відіграють зв'язки між спорідненими містами, зокрема між Луцьком і Любліном, Ковелем і Хелмом, Володимиром-Волинським і Грубешовом [22, с. 15].

Щодо перспектив співробітництва між Україною та Польщею, то найперспективним, на думку представників урядів і економістів, є співробітництво у паливно-енергетичній сфері; це стосується зокрема транзиту енергоносіїв [28]. Із другої половини 1990-х рр. питання енергетичної безпеки в тому чи іншому вигляді було предметом обговорень української і польської сторін. Така спільність інтересів випливала з історичної залежності обох держав від поставок енергоресурсів з Росії і практики використання Москвою енергетичної дипломатії у відносинах із сусідніми країнами. Польща для

України в даному контексті становить інтерес з погляду реалізації альтернативних енергетичних проектів [37, с. 20]. Обидві сторони зацікавлені насамперед у реалізації проекту транспортування нафти нафтопроводом «Одеса-Броди» й далі до польських міст Плоцьк і Гданськ [28].

Із 1997 р. розпочались українсько-польські перемовини щодо участі у проекті Євро-Азіатського нафтотранспортного коридору (ЕАНТК), який передбачає транспортування нафти нафтопроводом «Одеса–Броди» й південною ниткою нафтопроводу «Дружба» до Центральної та Східної Європи, а після добудови нафтопроводу «Броди–Плоцьк» – до Польщі [37, с. 20]. У серпні 2003 р. відбувся дводенний візит до України Голови Ради Міністрів Республіка Польща Л. Міллера і підписано меморандум про створення спільного підприємства за участю ВАТ «Укртранснафта» й АТ «Пшиязнь» для реалізації проекту будівництва нафтопроводу Броди-Плоцьк [38, с.12]. У 2004 р. ВАТ «Укртранснафта» та польська компанія PERN Przyjazn створили спільне підприємство «САРМАТІА» для залучення інвестицій для будівництва нафтопроводу «Броди-Плоцьк» (український відрізок становить 127 км, а польський – 270 км) [37, с. 20]. 28 лютого 2006 р. Президенти України та Польщі підписали першу спільну декларацію у справах розвитку співпраці в галузі енергетики [28].

Україна і Польща були членами єдиної економічно-політичної структури, обидві країни переходили від системи державного управління економікою до вільного ринку і намагалися спільно використовувати досвід реформування економіки в країнах. Проте Польща на цьому шляху просунулася значно далі, ніж Україна. Польща та Україна прагнули до співпраці та членства в європейських економічних структурах. Польща з травня 2004 р. стала членом Європейського Союзу. Обидві держави могли б реалізувати великі спільні проекти. Як сусіди, ми потрібні один одному для формування політики щодо нашого регіону, а також задля глобальних процесів, учасником яких зовсім недавно стала Центрально-Східна Європа, і які вирішуватимуть майбутнє світу: вільне переміщення капіталів, зростання значення нових технологій, інформаційна та комунікативна інтеграція. Проте висновок директора Інституту трансформації суспільства О. Соскіна не є оптимістичним. На його думку, процедура формування українсько-польських взаємин надзвичайно складна і не фахова. Те, що нема спільних банків, незначною залишається кількість українсько-польських підприємств, повільно розвивається торгівля засвідчує невідпрацьованість механізмів економічних зв'язків між двома країнами [39, с. 155].

Розв'язання проблеми формування нової моделі українсько-польських економічних відносин має ґрунтуватися на вимогах стратегічного партнерства, опираючись на підвалини сучасних економічних теорій, базуватися на системі відповідних принципів. Сформовано наступні основні принципи розвитку двосторонніх економічних відносин України і Польщі: активізація економічних відносин з Польщею як засіб підтримки національних економік; орієнтація на входження в європейський економічний простір; перехід від постачально-збутової і торговельної до відтворювальної моделі економіки; максимальне використання переваг економічної глобалізації; врахування економічних інтересів обох країн; поєднання відкритості національної економіки, входження у світові структури на вигідних умовах [1, с. 72–73].

Польща ще в 90-х роках ХХ ст. чітко сформувала курс на євроінтеграцію, досягла більших економічних успіхів. Тим часом Україна, декларуючи інтеграційні прагнення одночасно в східному і західному напрямках, зазнала втрат. При цьому з часу приєднання Польщі до ЄС економічне зростання відчутно прискорилось, а темпи зростання ВВП були вищими, аніж середньоєвропейський показник.

Таким чином, понад двадцятирічна історія відносин між Україною та Республікою Польща переконливо підтверджує вагомість й актуальність економічної складової міждержавних взаємин, їх позитивну динаміку. Значну увагу держави приділяють реалізації спільних економічних програм та проектів, взаємодії у рамках організацій, створених з метою підтримки й активізації економічної взаємодії України і Польщі. Україна і Польща є стратегічними партнерами, зацікавленими у взаємній економічній співпраці. Історична площина взаємозв'язків України і Польщі підтверджує, що надалі варто раціонально використовувати всі потенційні можливості й ресурси, які дають ці відносини, та продовжувати активно їх розвивати.

Важливою складовою українсько-польського співробітництва є торговельно-економічна та інвестиційна сфери двосторонніх взаємин. Саме вони демонструють реальний стан у співпраці обох країн, а не лише декларують партнерство в офіційних документах. Зауважимо, що аналіз даного питання неможливий без акцентування на геополітичних змінах у Центрально-Східній Європі упродовж 1989–1991 рр., оскільки розпад Радянського Союзу, демократичні зміни у республіках та особливо припинення діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) – міжурядової організації країн соціалістичного блоку, яка мала розв'язувати проблеми економічної інтеграції та співробітництва, в тому числі між Польщею та УРСР у 1989–1991-х рр. обумовили гостру необхідність розбудови торговельно-економічних зв'язків між уже незалежною Україною та Республікою Польща. Всі згадані геополітичні чинники вплинули на вже існуючу систему цих відносин і змусили обидві країни виробити

нову концепцію співробітництва в господарській сфері. Попри певні кроки у налагодженні торгово-економічного співробітництва (підписання важливих угод, що регулюють ці відносини, створення організацій, яким доручено вирішення проблемних питань, та міжурядової співпраці) перша половина 90-х рр. XX ст. характерна нестабільністю та стрибкоподібними тенденціями. Дана тенденція викликана неузгодженістю політики держав в економічній площині та стрімкими структурними змінами польської економіки на тлі фактичного консервування застарілої і неконкурентоспроможної моделі функціонування господарського комплексу України. Ефективне реформування польської економіки супроводжувалося глибокими змінами в структурі виробництва всередині країни, та, що не менш важливо, посиленням впливу на підприємницьке середовище фактору міжнародної конкуренції, який був особливо відчутним у результаті лібералізації зовнішньої торгівлі [40, с. 148]. Республіка Польща після здійснення економічних реформ вийшла на шлях стабілізації, становлення ринку та перебудови економіки на нових засадах.

За статистичними даними, в 1990-х роках усе ж таки Польща була одним з головних партнерів України в торгово-економічному співробітництві. Обсяг зовнішньоторговельного обороту товарами становив у 1995 р. 398 млн дол., у 1996 р. – 827,2 млн дол., та у 1997 р. – 949,7 млн дол. США, тобто у співробітництві простежується позитивна динаміка. За товарообігом з Україною у 1996 р. Польща посіла перше місце серед країн Центральної та Східної Європи і шосте серед країн світу після Російської Федерації, ФРН, Білорусі, Туркменістану й США) [22, с. 14]. Традиційними товарами українського експорту в Польщу впродовж другої половини 1990-х рр. були: чорні метали та вироби з них, залізна руда, продукція хімічної і деревообробної промисловості, автомобілі, харчові продукти й ін. Імпорт України з Польщі складався переважно з кам'яного вугілля, устаткування для харчової та електротехнічної промисловості, медикаментів, товарів широкого вжитку. Вже з 1990-х рр. очевидною стала негативна для України тенденція, що полягає в асиметрії товарообміну різними товарними групами. В експорті України до Польщі переважають сировинні групи товарів, тоді як з Польщі до України все більше експортують високотехнологічну, наукомістку продукцію і товари переробної галузі. Також не можна оминати того факту, що з другої половини 1990-х рр. посиленіше проявляється диспропорція в економічному розвитку України та Польщі, що позначається на рівні торгово-економічного співробітництва [22, с. 14].

Із середини 1998 р. економічна ситуація в Україні погіршилася, що негативно вплинуло на товарно-економічне співробітництво між Україною та Польщею. Хоча в першій половині року експерти прогнозували збільшення темпів торгівлі, але з вересня цього ж року ситуація погіршилася. Українська гривня до жовтня 1999 р. знецінювалась і це призвело до зниження купівельної спроможності України стосовно польської продукції. Крім того, з метою захисту власного товаровиробника українська сторона впровадила адміністративні обмеження та митні захисні заходи, внаслідок чого польський експорт зменшився більш як на 40 % порівняно з першою половиною 1998 р. Для стабілізації торговельно-економічного співробітництва на до кризовому рівні, необхідно було два роки. І лише з 2000 р. відбувся позитивний приріст торгівлі [41, с. 47]. Ця сама позитивна динаміка товарообігу продовжилась і в 2001 р. та перевищила 1,5 млрд дол. США [42, с. 73]. Інша негативна тенденція української економіки – негативне сальдо в експортно-імпортних операціях між Україною та Польщею. Тут треба зазначити, що наскільки зростає польський експорт (у 2001 р. він виріс більше ніж на 25 % – до майже 1 млрд дол. США), настільки зменшується український експорт в Польщу, який цього ж року зупинився на позначці близько 500 млн дол. [42, с. 73].

На розвиток торговельних відносин України та Польщі вплинула політика швидкої ліквідації у Польщі державної монополії на експортно-імпортні операції. Експорт Польщі в Україну здійснювали переважно приватники. На цей сектор припадає 80 % польських товарних надходжень, а частка приватного імпорту України становить лише 30 %. Диспропорція в залученні приватного сектору в розвиток польсько-українських торговельних зв'язків є ще одним відображенням відмінностей між Польщею та Україною щодо рівня приватизації та впровадження ринкових реформ [1, с. 187].

Торгівля похвалилась і в 2002–2003 рр. У 2003 р. значно зросла динаміка експорту, хоча загалом сальдо залишалось від'ємним. Зміна динаміки експорту в Польщу є несталою і щороку змінюється (залежно від різних факторів, від 162,4 % до 89,8 %). Різке коливання показників зовнішньоторговельного обігу залежить насамперед від спрямованості вектору розвитку економіки України і Польщі та державної підтримки як в економічній, так і у правовій площині. У 2003 р. Україна була для Польщі 9-м партнером у польському експорті (2,93 %) і 22-м партнером в імпорті (1,1 %). Стосовно України, то Польща була для неї 7-м партнером в експорті (3,3 %) і 4-м партнером в імпорті (3,5 %) [24, с. 83].

У 2003 р. в економіці України найбільший обсяг імпорту з Польщі припадав на вироби машинобудування та хімічної промисловості – 48,6 %, а в експорті – на мінеральні продукти та металообробну промисловість, що становило 73,1 % від загального експорту в Польщу. В імпорті України 2003 р. порівняно з 2000-м динаміка за групами товарів була такою: сільськогосподарська

продукція – збільшення на 30 %; мінеральні продукти – зменшення на 15 %; продукція хімічної промисловості – збільшення на 90 %; вироби легкої промисловості – збільшення на 33 %; деревина, папір, текстиль – збільшення у 2,31 рази; вироби з каменю, гіпсу, цементу – збільшення у 3,03 рази; продукція металообробної промисловості – збільшення у 2,38 рази; вироби машинобудування – збільшення у 3,62 рази; меблі, освітлювальна техніка – збільшення на 12 %. Порівняльні характеристики 2000 і 2003 рр. в експорті України за групами товарів такі: сільськогосподарська продукція – збільшення на 93 %; мінеральні продукти – збільшення на 48 %; продукція хімічної промисловості – збільшення у 2,72 рази; вироби легкої промисловості – збільшення на 64 %; деревина, папір, текстиль – збільшення на 76 %; вироби з каменю, гіпсу, цементу – зменшення у 2,22 рази; продукція металообробної промисловості – збільшення на 60 %; вироби машинобудування – збільшення на 96 %; меблі, освітлювальна техніка – збільшення на 33 % [24, с. 84].

Отже, в порівняльних характеристиках у торговельно-економічній сфері простежується збільшення експорту й імпорту практично для всіх груп товарів, коли не зважати на деякий спад у імпорті мінеральних продуктів та в експорті виробів з каменю, гіпсу, цементу.

Упродовж 1992–2003 рр. вартість польського експорту в Україні збільшилася майже семиразово, а імпорт з цієї країни зріс у більш як 3,5 рази. Україна стала першим одержувачем польських товарів серед країн СНД та дев'ятим партнером Польщі в експорті загалом. Серед торговельних партнерів України Польща посіла сьоме місце в експорті (попереду Росія, Німеччина, Італія, Китай, Туреччина й Угорщина) та четверте в імпорті (після Росії, Німеччини, Туркменістану) [43, с. 204]. У 2004 р., зі вступом Польщі до ЄС, виникали певні побоювання щодо зменшення динаміки нарощення товарообігу між нашими країнами. Але, незважаючи на всі прогнози та побоювання товарообіг між Україною та Польщею кардинально не змінився. На 14 % зменшився український експорт у Польщу, що пов'язане з впровадженням антидемпінгових санкцій Європейського Союзу та, як наслідок, зменшенням поставок металургійної продукції [41, с. 48].

Зауважимо, що вже сприятливим чинником для українсько-польської торгівлі стало недостатньо активне використання польськими підприємцями можливостей, які давало їм відкриття кордону з країнами ЄС. Швидко переорієнтуватися на ринок ЄС, потіснивши на ньому західних конкурентів, польським виробникам упродовж перших років перебування країни в Європейському Союзі не вдалося. Тому основні ринки на сході, зокрема в Україні, залишилися для польських підприємців привабливими, як раніше. Це стало однією з головних причин фактичного поліпшення динаміки українсько-польського торговельного співробітництва після вступу Республіки Польща до ЄС [40, с. 155]. Порівняльний аналіз статистичних даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003, 2004 і 2005 роках свідчить, що він зріс до 306,9 млн дол. США в 2004 р. та до 3599,7 млн дол. у 2005 р. [44, с. 95].

Економічний розвиток країни залежить від двох складових – це імпорт та експорт. У Польщі експорт значно перевищує імпорт і залишається головним двигуном економічного піднесення цієї країни. Ні експортна, ні імпортна складова товарообігу України з Польщею не стимулюють розвиток української економіки в цілому, консервуючи структурні викривлення, заважаючи розвитку наукомістких галузей та використанню сучасних обладнання і технологій, які могли б становити основу експортного потенціалу України [1, с. 183]. Товарообмін між Україною та Польщею за 2005 рік дорівнював приблизно 3 млрд 250 млн дол. США. Польський експорт збільшився на 20 %, але український, на жаль, зменшився порівняно з минулими роками. У 2005 р. показники українського експорту до Польщі стали нижчими за показники 2004 р. внаслідок спаду експорту залізної руди (на 1/3 менше) і нафти (легка нафта для виробництва парафіну) [28].

У структурі експорту з України до Польщі впродовж 2006 р. найбільші обсяги зайняли такі групи товарів: недорогоцінні метали та вироби з них (33,27 %), мінеральні продукти (16 %) та органічні хімічні сполуки (8,5 %). У структурі імпорту з Польщі до України впродовж 2006 р. найбільші обсяги належать таким групам товарів: автомобілі, їх частини та пристрої (19 %), папір і картон: вироби з паперу й картону (9,2 %), полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них (8,7 %) та ін. При цьому найпомітніше зріс імпорт запчастин до автомобілів та іншої продукції машинобудування, паперу, кормів для тваринництва, живих свиней, косметичних засобів тощо [45, с. 149–150].

Зберігається нерівномірність у регіональній структурі зовнішньої торгівлі України з Польщею. Найбільшу частку в експорті та імпорті товарів українських регіонів Польща займає у зовнішньоторговельному обороті західних областей України: Тернопільської (упродовж 2007–2009 рр. у середньому – 35,3 % в експорті та 20,8 % в імпорті товарів), Львівської (13,4 % та 28 %), Івано-Франківської (10,9 % та 17,6 %), а також Волинської (10,2 % і 14,2 %). Натомість для південних та східних областей України торгівля з Польщею не є настільки вагомою. В Донецькій області на частку Польщі впродовж цих же самих років припадало у середньому 2 % в експорті та 2,5 % в імпорті товарів. Даний показник майже вдвічі нижчий, ніж у середньому в Україні (що відповідає приблизно 4 %) [10, с. 113–114].

Переважаючі прикордонні області як в експорті, так і в імпорті товарів свідчать не лише про перебування українсько-польських економічних взаємозв'язків на першій – постачально-збутовій стадії розвитку двосторонніх господарських відносин, а й підтверджує факт перебування обох країн на одному з найпримітивніших етапів цієї стадії, а саме патріархальної торгівлі. Його характерною рисою є першочергове використання природних і географічних особливостей територій держав та їх регіонів при налагодженні зовнішньоторговельних потоків з іншими державами. При цьому використання сучасних технологій і розвинених транспортних мереж відходить на другий план. Відтак, при виборі пріоритетних торговельних партнерів перевагу надають насамперед тим, які локалізовані в суміжних регіонах і розташовані на сусідніх територіях [10, с. 114–115].

За підсумками 2007 р. Польща посіла друге місце серед найважливіших торговельних партнерів України з-поміж країн-членів ЄС, випередивши Італію, яка до того стабільно перебувала на цій позиції. Польща також зайняла 3-тє місце в українському експорті до країн-членів ЄС із часткою 10,3 %, та 2-ге місце в імпорті з 12,4 % українського імпорту. Останнім часом зростала її роль як торговельного партнера України, серед інших держав: зокрема, у 2006 р. вона перемістилася з 6-го на 4-те місце серед країн світу за обсягами експорту і стабільно займала 5-те місце за обсягами імпорту [45, с. 149–150].

Партнери з України особливо цікавляться виробами машинобудівної промисловості Польщі, в основному технологічними лініями для харчової промисловості, машинами для обробки деревини, сільськогосподарськими машинами, запчастинами для автомобілів, металургією та металевими виробами. Український ринок потребує виробів легкої промисловості, таких, як чоловічий жіночий та дитячий одяг, тканини, білизна, штучна шкіра, нитки та пряжа, текстиль і взуття. Аграрно-харчова промисловість потребує поставок зерна, яловичини та свинини високої якості, солоду й цукру, мороженої риби, морожених овочів і фруктів, тропічних фруктів та желатину. Значний інтерес становлять будівельні матеріали та інструменти для будівництва, медичні прилади, мебелі й декоративні матеріали, деякі вироби хімічної промисловості, зокрема клей, каустична сода, пінополіуретан, газ пропан-бутан, лаки і фарби, ПВХ, пластмасова та скляна тара, корок і коркові вироби, посуд [46, с. 283]. Щодо товарної структури українського експорту, то неблагородні метали, мінеральні продукти та продукція хімічної промисловості залишаються основними статтями українського експорту. Отже, негативна динаміка не змінилась і в 2006–2007 роках. Україна експортує до Польщі здебільшого товари з низьким вмістом доданої вартості (сировина, енергоносії, металопродукція тощо), на які припадає 93 % українського експорту. Середня вартість тонни експортованих до Польщі товарів становить 190 дол. США, а імпортованих – 930 дол. США [45, с. 149–150].

Фінансова криза 2008 р. – найгірша криза з часів великої депресії, що, розпочавшись із банкрутства великих фінансових установ у США, швидко розрослась і в Європу та перетворилася на глобальну. Криза призвела і до погіршення стану міжнародної торгівлі в тому числі між Україною та Польщею. Обороти товарів і послуг між нашими країнами у 2009 р. зменшився майже вдвічі [47].

За даними держкомстату України, у 2010 р. обсяги зовнішньої торгівлі товарами та послугами між Україною і Польщею становили 4 803,1 млн дол. США, при цьому обсяги зовнішньої торгівлі товарами між цими двома країнами зросли на 35,2 % у порівнянні з рівнем 2009 р. і досягли 4 576 млн дол. Обсяги українського експорту до Польщі за 2010 рік дорівнювали 1 787,2 млн дол. та порівняно з показником 2009 р. зросли на 47,9 %. Обсяг польського імпорту до України за 2010 рік становив 2 788,8 млн дол. США й у порівнянні з аналогічним показником 2009 р. зріс на 28,5 % [30].

Україна у першій половині 2011 р. вперше за останнє десятиріччя експортувала в Польщу товарів на більшу суму, ніж імпортувала, досягнувши позитивного сальдо. За результатами 2012 р. Польща зайняла четверте місце серед країн-партнерів щодо експорту і п'яте – щодо імпорту. Як свідчать дані Державної служби статистики України, в 2012 р. обсяги торгівлі збільшилися на 2,8 % [47].

У 2013 р. обсяг торгівлі товарами між Польщею та Україною збільшився на 1,4 % і досягнув майже \$ 8 млрд. Польський експорт в Україну виріс на 8,5 % – до \$ 5,7 млрд, у той час як імпорт зменшився на 13 % і дорівнював 2,2 млрд доларів. Від січня до вересня 2014 р. польський товарообіг з Україною становив \$ 4,9 млрд (зменшення на 15 % порівняно з аналогічним періодом 2013 р.) [48].

Експерти в цілому позитивно оцінюють торговельні відносини України та Польщі, наголошуючи на великому потенціалі для їх розвитку. Разом з тим зазначають, що впродовж багатьох років в Україні зберігається від'ємне сальдо взаємної торгівлі з Польщею. До того ж, реальне від'ємне сальдо ще більше з урахуванням недостовірного декларування суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності імпортованих товарів, заниження митної вартості, зокрема, із застосуванням схем подвійних інвойсів, контрабандного ввезення товарів та «човникової» прикордонної торгівлі. Такі порушення реальні, незважаючи на підписання ще в 2004 р. Протоколу між Державною митною службою України та міністром фінансів Республіки Польща про співробітництво у сфері митної

статистики, одна з цілей якого – досягнення точності та достовірності даних про зовнішньоекономічну діяльність [49].

Упродовж тривалого періоду в торгівлі товарами між Україною та Польщею спостерігається суттєва різниця показників експорту з Польщі, які фіксує польське статистичне відомство, та імпорту до України, що обліковується органами вітчизняної статистики [10, с. 110]. Статистичні дані зовнішньоторговельного обігу між Україною і Польщею істотно відрізняються, особливо це стосується показників українського імпорту [45, с. 149–150].

«Човниковий бізнес» слід розглядати як суттєвий компонент зовнішньоторговельних відносин та свідчення незрілості моделі економічного співробітництва України і Польщі, а також як закономірний результат соціальних проблем, які штовхають населення до «комерційно-валютного» туризму [10, с. 194–195]. За першу половину 2012 р. українці, білоруси та росіяни, за підрахунками Державного комітету статистики Польщі, залишили в польських крамницях близько мільярда доларів. Така сама цифра була за весь 2011-й рік. У середньому за квартал українці закупають товарів на 250 мільйонів доларів, повідомили в комітеті. Найбільший попит на побутову техніку, будівельні матеріали і запасні частини до авто [49].

За 2014 р. обсяги зовнішньої торгівлі товарами України з Республікою Польща становили 5 712, 4 млн дол. США та порівняно з аналогічним періодом 2013 р. зменшилися на 13,6 %. Збереглося від'ємне сальдо у зовнішній торгівлі з Республікою Польщею, яке за 2014 р. дорівнювало 422,4 млн дол. США. На відміну від торгівлі товарами, торгівля послугами між Україною та Польщею перебуває на порівняно низькому рівні, майже у 10 разів поступаючись обсягам товарного обороту. Основними статтями експорту послуг з Польщі до України є транспортні, будівельні та ремонтні послуги, тим часом як з України до Польщі експортують, окрім транспортних, переважно ділові, професійні й технічні послуги. Причому в торгівлі з Польщею, як і у товарному обміні, Україна має негативне сальдо [7, с. 234].

Проаналізувавши динаміку торгівлі та її експортно-імпортні складові, можемо стверджувати, що товарообіг між двома країнами упродовж 1991–2014 рр. постійно зростає. Але разом з тим, попри зазначені пріоритети і можливості, співробітництво в торговельно-економічному секторі не показало оптимальних результатів. Для української економіки впливає низка негативних факторів, серед яких: сировинно-збутова модель зовнішньоекономічного співробітництва, від'ємне сальдо в експортно-імпортних операціях, велика частка «чорного ринку». Все це гальмує процес економічного співробітництва і входження України як економічно стабільної держави на європейський ринок, зокрема й польський. Однією з найважливіших складових економічних відносин країн-партнерів є взаємне інвестування. Іноземні інвестиції – не лише відображення міжнародного циркулювання капіталу, а й джерело поповнення недостатніх внутрішніх коштів, і, що найголовніше, інструмент залучення новітніх технологій. Взаємні інвестиційні потоки між Україною та Польщею підвищують ефективність ринкової трансформації української економіки та піднімають українсько-польське співробітництво на вищий щабель і сприятимуть економічній інтеграції України в Європейський Союз [1, с. 202]. З української сторони в системі зовнішньоекономічних відносин з Польщею і далі домінує постачально-збутова модель. Водночас, з ініціативи польської сторони у зовнішньоекономічному співробітництві з Україною все чіткіше простежується інвестиційно-економічна модель, принаймні в її початковому вигляді. Характерними ознаками даної моделі є посилення інвестиційної активності польських підприємств на українському ринку, особливо в нових сферах економіки: у сфері послуг, фінансовій і банківській діяльності [40, с. 327].

Визначальний вплив на розвиток інвестиційних процесів, спрямований на поглиблення інтеграції української та польської економік, мали успішно здійснені в Польщі упродовж 1990-х рр. ринкові перетворення та остання хвиля розширення ЄС, зокрема заходи з підготовки Польщі до членства у цій організації. Саме ці два фактори зумовили формування основних тенденцій у розвитку інвестиційного співробітництва між Україною та Польщею на сучасному етапі [50, с. 79].

Дослідження процесу залучення польського інвестиційного капіталу в Україну дає змогу констатувати, що його історія започаткувалася фактично з розпаду СРСР. Однак суб'єкти господарювання двох країн «прилучилися» до системи українсько-польського інвестиційного співробітництва лише з 1994 р. [50, с. 77].

На початку 1990-х рр. інвестиційне співробітництво між Україною та Польщею залишалося малорозвинутим. Польський інвестиційний капітал на українському ринку був незначний, так само як і український у Польщі. Лише в другій половині 90-х рр. ХХ ст. співробітництво у цьому секторі поживалося [41, с. 50]. Проаналізувавши український ринок, польські виробники зауважили, що Україна потребує інвестиційного сприяння у виробництві сільськогосподарської техніки, зокрема зернозбиральних комбайнів. Наша країна в цей час могла задовольнити внутрішній попит на цей вид обладнання тільки на 50 %. У 1997 р. на українському ринку польська компанія запустила виробництво комбайнів «Бізон» і створила тут польсько-українську компанію «Бізон-Україна», яку в

1999 р. перейменовано на компанію «Обрій». Аналогічні проблеми були щодо виробництва тракторів: Україна могла задовольнити лише 62 % внутрішніх потреб. Тому в 1997 р. польська компанія «Урсус-Треїдинг» почала працювати у цьому напрямку [41, с. 51].

Обсяг польських капіталовкладень в економіку України станом на грудень 1997 р. дорівнював 25,9 млн дол., або 4 % від загальної суми іноземних інвестицій. В Україні тоді працювали 524 підприємства з капіталом польських інвесторів, з них спільних – 475. У Республіці Польща діяло лише 22 підприємства з капіталом українських інвесторів [22, с. 16]. Обсяги інвестицій з РП в українську економіку з 1994 р. до липня 2001 р. зросли майже у 7,5 рази, досягнувши 63,5 млн дол. США, причому обсяг інвестицій постійно зростає, що свідчило про збільшення зацікавленості у співпраці з Україною [1, с. 203]. Серед великих інвесторів були польська компанія виробників меблів «Форте», яка вклала понад 10 млн дол. США, та компанія «Black Red White», вартість інвестицій якої – 8 млн дол. США [41, с. 51].

Станом на 1 жовтня 1999 р. в Україні діяло вже 633 підприємства з польським капіталом, з них 478 – спільні підприємства [1, с. 204]. Найвагомішими українськими інвестиційними проектами в Республіці Польща є: Варшавський автомобільний завод (інвестор – «Авто-ЗА3»), металургійний комбінат «Гута-Ченстохова» (інвестор «ІСД»), суднобудівний завод «Сточне Гданське» (інвестор – «ІСД»), металотреїдер «Центросталь Бидгощ» (інвестор – «УГМК»). Найвагомішими польськими інвестиціями в Україні є: фабрика будівельної кераміки «Церсаніт», фабрика паркету «Барлінек», меблева фабрика «Новий Стиль», фабрика упаковки «Кен-Пак», фабрика автозапчастин «Інтер-Гроклін», фабрика металообробки «Полімекс-Мостосталь» м'ясокомбінат «ПКМ Дуда», банк «Кредо», «Плюс-банк» [30, с. 7]. Підприємства Польщі впродовж 2003 р. і трьох місяців 2004-го вклали в економіку України понад 63 млн дол. Частка польських інвестицій становила 2,3 % від загального обсягу іноземних інвестицій, залучених в економіку України [24, с. 84].

На початок 2004 р. в Україні зареєстровано 837 підприємств з польськими інвестиціями, тобто 8,9 % всіх підприємств України з іноземними інвестиціями. Структура цих інвестицій така: 55,9 % – це інвестиції у промисловість; 27,4 % – у фінансовий сектор; 11,2 % – в торгівлю [24, с. 84]. Водночас фінансові вкладення у машинобудування та металообробку не перевищували 8,6 %, у харчову промисловість – 2,8 %, у легку промисловість – 1,2 % загального обсягу польських інвестицій до України. Таким чином, можна констатувати, що польські інвестиції до України впливають на економічний розвиток країни обмежено. Їх зосередженість в окремих прибуткових галузях, що гарантують швидку віддачу, слабкий зв'язок з інфраструктурними проектами, низька регіональна диверсифікація не дають змогу сповна задовольнити ресурсні потреби прискореного розвитку України й ефективно використати наявний інвестиційний потенціал Польщі [50].

Поляки справді готові вкладати гроші в нашу економіку. І просять лише одного – надати державні гарантії захисту інвестицій. Прикладом ефективного механізму є досвід Польського агентства щодо залучення іноземних інвестицій (ПАІІ). Діяльність цієї установи спрямована на заохочення іноземних кампаній обирати місцем вкладання капіталу саме Польщу, а також на оперативне надання фахових рекомендацій та підтримку таким компаніям. Результати роботи ПАІІ свідчать самі за себе – в економіку цієї країни надійшло близько 65 млрд дол., подібна інституція потрібна і в Україні [25, с. 14].

Переломним в українсько-польському інвестиційному співробітництві став 2005 рік, коли до процесу інвестування Польщі «прилучились» українські фінансово-промислові групи. Активізація їх діяльності була пов'язана з приватизацією великих промислових об'єктів у сусідній державі. Так, нині найбільшими українськими інвесторами польської економіки є «Індустріальний союз Донбасу» (ІСД) та «Українська автомобільна корпорація». Зокрема, ІСД інвестував у металургійний комбінат «Huta Czestochowa» 307 млн євро, викупив у польської компанії «Poczyse S. A.» 50 % акцій заводу вогнетривких матеріалів у м. Хшанів, а спільно з компанією «Zlomrex S. A.» підписав угоду про створення українсько-польського СП «Індустріальна Металургійна Компанія». Своєю чергою, «Українська автомобільна корпорація» стала відомою на польському фінансовому ринку завдяки вкладенню інвестицій у «Варшавський автомобільний завод». Як результат – на початок 2006 р. сукупні обсяги українського капіталу в економіці Польщі становили 20,3 млн дол. США, а в 2007 р. – 24,2 млн дол., забезпечивши Польщі відповідно 9,3 % та 10,9 % сукупного обсягу зарубіжних інвестицій України. За даними Головного статистичного управління Польщі (GUS), у 2006 р. в державі зареєстровано близько 320 суб'єктів господарювання за участю українського капіталу [50].

Аналіз динаміки надходження польського інвестиційного капіталу в українську економіку дає змогу зробити низку узагальнюючих висновків. По-перше, сукупний обсяг польських інвестицій в українську економіку впродовж 1995–2007 рр. зріс майже в 28 разів, що свідчить про нарощення інвестиційного потенціалу польської економіки і зацікавленість сусідньої держави в розвитку інвестиційного співробітництва з Україною. Разом з тим, на фоні абсолютного зростання обсягів польських інвестицій спостерігається постійне зменшення частки Польщі як донора в Україну (з 2,7

% у 1995 р. до 1,7 % у 2007 р.). У зв'язку з цим польські інвестиції до України не відіграли відчутної ролі в подоланні дефіциту інвестиційних ресурсів у державі та в її інноваційному й технологічному розвитку, не стали фактором створення ефективних робочих місць та нівелювання регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку, а за значенням для української економіки суттєво поступаються капіталовкладенням таких країн, як Німеччина, США, Кіпр, Нідерланди, Великобританія, Російська Федерація [50].

У середньому впродовж 2005–2010 рр. простежувалася невідповідність між загальним обсягом прямих інвестицій, які вкладають польські підприємці в українську економіку, а українські – в польську. Загальний обсяг залучених до України з Польщі прямих іноземних інвестицій перевищував аналогічний показник експорту українських інвестицій у польську економіку в 16 разів [10, с. 129].

Незважаючи на економічну та політичну кризу в Україні у 2014 р., загальний обсяг польських інвестицій в Україну зменшився незначно і становив 826,7 млн дол. США (у 2013 р. – 845,4 млн дол.). На ринку України у 2014 р. діяли 1100–1200 компаній з польським капіталом, що займались як розповсюдженням товарів, так і їх безпосереднім виробництвом. Зокрема, польські компанії виробляють в Україні лакофарбові вироби, вікна, сантехніку і керамічну плитку, меблі, продовольчі товари тощо. В Україні також працює польська нафтогазова компанія «Serinus Energy». Польські компанії вважають український ринок дуже привабливим, але деякі з них визнають, що господарська діяльність в Україні пов'язана з низкою проблем. Це – бюрократичні бар'єри, випадки корупційних і антиконкурентних дій з боку держорганів й окремих службових осіб, а також непрозорість та часті зміни законодавства. Актуальними залишаються проблеми із затримкою при поверненні підприємствам ПДВ, а також несанкціоновані завищення митними органами митної вартості товарів. Варто теж зазначити, що багато польських інвесторів сподівалися на значне полегшення умов ведення бізнесу після підписання угоди про асоціацію між Європейським Союзом і Україною. Однак нині польські підприємці стримано висловлюються про подальшу змогу ведення бізнесу, водночас не поспішаючи залишати український ринок [51].

При аналізі галузевої структури прямих польських інвестицій до України звертає на себе увагу факт суттєвого переважання інвестицій у фінансовий сектор економіки, в якому, за станом на 2011 р., сконцентровано більше половини капіталу, інвестованого з Польщі до України. Причому, з 2006 р., питома вага фінансового сектору в загальному обсязі інвестування постійно зростає [10, с. 133].

Для успішного розвитку коопераційних контактів між українськими та польськими суб'єктами господарювання і створено у 1997 р. у м. Луцьку Депозитно-кредитний банк (Україна) ЛТД, відповідно до вільного проекту в рамках євро регіону «Буг». Банк Депозитно-кредитний (Україна) ЛТД був дочірньою структурою польського банку з аналогічною назвою з міста Любліна. Проте у зв'язку з приватизаційними процесами в Польщі материнський банк у Любліні прилучено до Групи Рекао SA, а на початку 1998 р. банки, що утворювали групу, ліквідовано і приєднано до банку Рекао SA. У серпні 1999 р. банк Рекао SA приватизовано. Акції купили: Unicredito Italiano й Allianz Aktiengesellschaft – 52,09 %, ЄБРР – 5,29 %, працівники – 14,20 %, державне казначейство – 4,37 %, розпоршені акціонери – 24,05 %. На сьогодні власником Луцького банку є банківська група Unicredito Italiano, і назва банку – УніКредітБанк [52].

Другим польським банком, який увійшов своїм капіталом на український ринок, був SA Kredyt Bank із Варшави. Процес його входження був відмінний від Банку Депозитно-Кредитного. Спочатку Кредит Банк узяв участь у створенні Київського міжнародного банку спільно з ЄБРР, голландським Rabobank та українськими партнерами – АТ «Українська фінансова група» і банком «Україна». Втім, невдовзі після створення цього банку в 1997 р. польські банкіри вийшли з даного проекту (фактично ще до того, як банк розпочав свою діяльність), а вже у січні 1999 р. спільно із Європейським Банком Реконструкції і Розвитку здійснив інвестицію в капітал Західно-Українського Комерційного Банку. Це відбулось у січні 1999 р. Після п'яти років роботи на ринку України Кредит Банк відпродав свою частину акцій державному ощадному банкові Польщі – РКО BP SA. А в 2007 р. свою частку відпродав РКО BP SA і Європейський Банк. На сьогодні РКО BP SA володіє майже 100 % акцій банку [52].

Третьою польською структурою, що увійшла на український банківський ринок, був Getting Holding (Геттінг Холдинг), який володіє в Польщі Геттінг Банком. Входження Getting Holding відбулося через інвестицію у статут українського комерційного банку «Прикарпаття» з Івано-Франківська. У 2007 р. Getting Holding викупив близько 82 % акцій банку «Прикарпаття», а згодом цей банк з польським капіталом змінив назву на Банк Плюс та продовжує працювати на українському ринку [52, с. 502].

Отже, можна зробити висновок, що польський капітал в українській банківській системі відіграв позитивну роль, особливо у 2000–2005 рр. Залучено значні суми інвестицій, відкрито чимало кредитних ліній, і це сприяло розвитку української економіки. Українські банкіри отримали від польських колег значний досвід, змогу розширити свої контакти з європейськими банківськими структурами. Проте відмова від розвитку корпоративних банківських послуг призвела до невдач. Насамперед необхідно було, обслуговуючи корпоративний бізнес, а особливо дрібний бізнес, виховувати своїх

роздрібних клієнтів. Високоякісне обслуговування юридичних осіб сприяє зростанню їх прибутків, збільшенню довіри до банку і тим самим – залученню їх як роздрібних клієнтів, а разом із працівниками фірм приходять у банк і члени їх родин, і знайомі. Втратили польські власники нагоду розвинути й обслуговування польсько-українських торгових стосунків, а це для банків, які функціонують у прикордонній зоні, є перспективним напрямком. Інші банки, особливо з європейським капіталом, поступово можуть перебрати на себе обслуговування польсько-українського експорту й імпорту.

Зміна стратегії в напрямку запровадження активного обслуговування прикордонної торгівлі, фінансування інвестиційних проектів з польського боку в українські підприємства, впровадження документарних операцій для міждержавної торгівлі України і Польщі мають дати позитивні результати. Додамо, що надходження прямих іноземних інвестицій в Україну з Республіки Польща спрямовані переважно в ті галузі економіки, де можна швидко отримати прибуток; разом з тим інвестування пріоритетних галузей економіки України, спрямоване на довготермінове зростання, є недостатнім. Упродовж 1991–2014 рр. інвестування Республіки Польща в Україну відзначалося динамізмом, зі збільшенням частки вкладу в економіку України польським капіталом. Попри те, інвестиції України в польську економіку дуже обмежені. Та все ж Польща є одним з найбільших іноземних інвесторів України. Однак, незважаючи на те, що Україна потребує іноземних інвестицій, для них залишаються серйозні перешкоди. Забезпечення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку двосторонніх торгово-інвестиційних відносин є дуже важливим питанням, від вирішення якого залежатиме динаміка розвитку економічного співробітництва.

Список використаних джерел

1. Савельєв Є. В. Україно-польські економічні відносини у контексті стратегічного партнерства / Є. В. Савельєв, В. В. Мельник, С. І. Чеботар. – Т.: Економ. думка, 2003. – 344 с. 2. Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_176. 3. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про торгівлю та економічне співробітництво – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_019. 4. Договір між Україною і Республіка Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Історично-архівне управління МЗС України. – Ф.: міжнародні договори. – Од. зб. 1320. – 4 арк. 5. Угода між Міністерством сільського господарства і продовольства України та Міністерством сільського господарства і продовольства Республіки Польща про господарське і науково-технічне співробітництво – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_181. 6. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про міжнародні автомобільні перевезення – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_167. 7. Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с. 8. Конвенція між Урядом України та Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів та майна та попереджень податкових ухилень – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/616_168. 9. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємне заохочення та захист інвестицій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/616_169. 10. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат / М. Янків. – Львів: Світ, 2011. – 384 с. 11. Гороть А. Генезис польсько-українських міждержавних економічних відносин / А. Гороть, К. Прокопчук // Історико-правовий часопис. – 2013. – №2. – С. 58–62. 12. Центр польсько-української співпраці: польсько-українська господарча палата – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cwpu.org/show_page_ua.php?id=147. 13. Меморандум із зустрічі прем'єр-міністра України В. Масола та прем'єр-міністра Республіки Польща В. Павляка – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_078. 14. Декларація про принципи та напрями партнерства й співробітництва між Україною та Республікою Польща у сфері торгово-економічних зв'язків – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_077. 15. Програма українсько-польського співробітництва на 2013–2015 рр. // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф.: міжнародні договори. – Од. зб. 6859. – 10 арк. 16. Чорна Н. Україна і Польща: історіографія відносин (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) / Н. Чорна. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 416 с. 17. Україна і Європа (1990–2000 рр.): В 2-х Ч. – Ч. 1: Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анот. іст. хроніка / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 310 с. 18. Спільний протокол робочої зустрічі прем'єр-міністра України Є. Марчука і Голови Ради Міністрів Республіки Польща Ю. Олексіа – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_082. 19. Polityka zagraniczna RP w 1989–2002 / pod red. Romana Kutniara, Krzysztofa Szczepanika. Wydawnictwo ASKON, Warszawa. 2002. – 492 s. 20. Jakimowicz R. Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze stosunków polsko-ukraińskich w dobie integracji europejskiej (lata 1991–2002) / Robert Jakimowicz // Europa 25. Opinie środowiska akademickiego Krakowa na temat politycznych wyzwań poszerzonej Unii Europejskiej / Pod red. M. Bankowicza, K. Szczerskiego. – Kraków 2004. – S. 253–280. 21. Спільна заява Прем'єр-міністра України Павла Лазаренка і Голови Ради Міністрів Республіки Польща Влодзімежа Цімошевича – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_098. 22. Васильєв Д. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. / Д. Васильєв, Л. Чекаленко // Нова політика. – 1998. – №4. – С. 13–17. 23. Буглай Н. М. Республіка Польща і

- Україна: міждержавне співробітництво нового формату / Н. М. Буглай // «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць. – К., 2012. – Випуск 59. – С. 188–194. 24. Андрушків Б. Україна і Польща: економічні аспекти співпраці / Б. Андрушків, Я. Бакушевич // Економіка України. – 2005. – №11. – С. 82–85. 25. Антонюк С. Стратегічне партнерство України і Польщі: сучасний стан, пріоритети розвитку і перспективи / С. Антонюк, О. Антонюк // Університет. – 2006. – № 1. – С. 11–19. 26. Яніна О. Вплив ЄС на польсько-українські стосунки в пост біполярну епоху / О. Яніна // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – Т. 15. – Випуск 7. – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 155–159. 27. Угода між Кабінетом міністрів України та Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_063. 28. Климець Н. Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС / Наталя Климець. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/1274.html>. 29. Угода між Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики і Польським комітетом стандартизації про співробітництво у сфері стандартизації – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_094. 30. Павліха Н. Українсько-польське економічне співробітництво: сучасний стан та перспективи розвитку / Н. Павліха, Ю. Марчук // Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи. – 2012. – Т.1. – С. 85–90. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/UPmcp_2012_1_27.pdf. 31. Ошуркевич Я. Українсько-польські економічні відносини в процесі загальноєвропейської інтеграції: автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні відносини» / Я. М. Ошуркевич. – К., 2002. – 19 с. 32. Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан і перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А. Киридон // Історія України. – 2012. – № 13–14 (749–750). – С. 3–9. 33. Державна прикордонна служба України – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/static_page/46.htm. 34. Україна та Польща – застій і реформи – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/mainmedia/ukraina_ta_polszcha_zastiy_i_reformy_45187.html. 35. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах / О. М. Знахоренко // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 90–98. 36. Волошко В. Реалії та перспективи транскордонного співробітництва України / Віталій Волошко // Регіональна економіка. – 2005. – №4. – С. 123–131. 37. Максак Г. Україна – Польща // Г. Максак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/10249.pdf>. 38. Антонюк С. Стратегічне партнерство України і Польщі: сучасний стан, пріоритети розвитку і перспективи / С. Антонюк, О. Антонюк // Університет. – 2006. – №1. – С. 11–19. 39. Митрофанова О. Польща як стратегічний партнер України / О. Митрофанова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 153–160. 40. Борщевський В. Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції / Віктор Борщевський. – Львів: Аверс, 2007. – 328 с. 41. Kuspys P. Współpraca gospodarcza Polski i Ukrainy / P. Kuspys [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gospodarkanarodowa.sgh.waw.pl/p/gospodarka_narodowa_2008_04_03.pdf. 42. Зюлковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / М. Зюлковські // Віче. – 2003. – №6. – С. 72–74. 43. Задорожня А. Особливості українсько-польських відносин у 90-х роках ХХ – початку ХХІ ст. / А. Г. Задорожня – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1450/1.pdf>. 44. Стоєцький С. Торгівельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС / С. Стоєцький // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 93–102. 45. Садула Л. М. Основні торговельні партнери України в Європейському Союзі / Л. М. Садула // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 201. – С. 144–153. 46. Каліта В. Україна в польській зовнішній торгівлі / В. Каліта // Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 282–289. 47. Обсяг товарообороту між Україною та Польщею склав більше 6 млрд доларів – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/ECONOMICS/obsyag-tovaroobigu-mizh-ukrayinoyu-i-polscheyu-sklav-bilshe-6-mlrd-dol-118432.html>. 48. Współpraca gospodarcza Polski z Ukrainą – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mg.gov.pl/node/22457>. 49. Корчун В. Зовнішньоторгівельні відносини Польщі та України / В. Корчун // Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи. – 2013. Т. 2. – С. 57–62. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/UPmcp_2013_2_16.pdf. 50. Марчук Ю. Особливості українсько-польського інвестиційного співробітництва / Ю. Марчук // Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи. – 2012. – Т. 1. – С. 77–81. 51. Солодовник Е. Польські інвестори все ще чекають на полегшення умов для бізнесу в Україні – Малгожата Гавін / Е. Солодовник – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/polski_investori_vse_shche_chekayut_na_polegshennya_umov_dlya_biznesu_v_ukraini_malgotata_gavin_1997845. 52. Олейнюк Р. Польський капітал на банківському ринку України – успіхи і невдачі / Р. Олейнюк // Журнал європейської економіки. – 2010. – Т. 9 (№ 4). – С. 499–509.

Леся Алексієвц, Николай Алексієвц, Ирина Ильчук

ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статті проаналізовані основні тенденції і проблеми сучасного українсько-польського економічного співробітництва в контексті європейсько-атлантичної інтеграції і геополітичної трансформації сучасності.

Ключевые слова: Украина, Республика Польша, украинско-польские отношения, экономическое сотрудничество, европейско-атлантическая интеграция.

Lesya Alexiyevets, Mykola Alexiyevets, Iryna Il'chuk

TENDENCIES AND PROBLEMS OF COLLABORATION OF UKRAINE AND POLAND IN ECONOMIC SPHERE IN MODERN TERMS

In the article basic tendencies and problems of modern Ukrainian-Polish economic collaboration in a context European-atlantic integration and geopolitical transformation of contemporaneity are analysed.

Key words: Ukraine, Republic Poland, Ukrainian-Polish relations, economic collaboration, European-Atlantic integration.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

ПОЗИЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ В ЛОНДОНІ ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ПОВОЄННОГО СХІДНОГО КОРДОНУ ПОЛЬЩІ

У статті проаналізовано позицію еміграційного уряду Польщі, що знаходився у Лондоні, щодо проблеми становлення східного кордону Польщі впродовж 1939–1945 рр. Розглянуто способи й методи, шляхом яких поляки намагалися відновити східний кордон своєї держави у рамках 1921 р.

Ключові слова: польський еміграційний уряд, Друга світова війна, східний кордон, депортація, Лондон.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що встановити процес становлення повоєнних кордонів Польщі без виявлення позицій зацікавлених сторін неможливо. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити роль польського еміграційного уряду, що під час війни перебував у Лондоні, у становленні польських кордонів.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу опублікованих джерел проаналізовано позицію польського еміграційного уряду щодо питання становлення повоєнного східного кордону. Доведено, що урядові кола за будь-яких обставин намагались перенести кордони майбутньої Польщі максимально на схід. Необхідною умовою встановлення та стабілізації такого кордону вони вбачали депортацію максимальної кількості українців в СРСР або ж їх примусову асиміляцію на теренах польської держави. Заради здійснення цієї мети еміграційний уряд розробив і втілював у життя цілий ряд заходів адміністративного та військового характеру.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити бачення польського еміграційного уряду східних меж Польщі у повоєнний час та вивчити способи й методи, за допомогою яких урядові кола пробували досягти поставленої мети.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано рядом вітчизняних та польських науковців, Ю. Сливкою [1], М. Кучерепою [2], Ю. Макаром [3], А. Совою [4], В. Сергійчуком [5–6].

Попри на те, що деякі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто звернути увагу, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації

Взаємовідносини українців та поляків, з XVI, якщо не з XIII чи XI ст., важко назвати дружніми. Випадки співпраці були, проте домінували утиски, війни, періодично відбувалися повстання українців проти польського панування. Не зняло протиріч і захоплення Південної Польщі Австро-Угорською імперією. Поляки займали абсолютну більшість адміністративних посад і домінували в рядах панівного прошарку, використовуючи це для подальшого гноблення інших націй.

Ще більше загострилися відносини у XX столітті. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. закінчилась поразкою Західно-Української Народної Республіки. Рішення Ради Послів про надання автономного статусу заселеним українцями територіям так і не виконане. Політика міжвоєнної Польщі щодо національних меншин коливалась між «інкорпораційною» програмою націонал-демократів, що передбачала створення мононаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин, та «державною асиміляцією окраїн» прихильників маршала Юзефа Пілсудського, яка мала зробити представників непольських народів свідомими громадянами і патріотами Польщі. В подальшому й ця програма передбачала національну асиміляцію неполяків. Більш гнучкою була «волинська політика» воєводи Юзевського, що мала спочатку зробити законотворчими громадян Волині й Полісся [2, с. 70–73]. Проте головними наслідками успіхів та провалів цих політичних курсів були дві пацифікації українських сіл, поступова ліквідація українського шкільництва, ізоляція та переслідування українського руху на Волині, руйнування церков на Холмщині й Підляшші, концентраційний табір у Березі Картузькій та ін. Посилило ворожість націй і відоме рішення уряду Польщі в березні 1939 р. про створення на теренах Західної України умов для

превалювання польського елемента та поступового витіснення українців. Все це призвело до різкого загострення відносин між панівною та підлеглою націями у Другій Речі Посполитій. Навіть сама відірваність Західної України взагалі і Закарпаття зокрема від всієї України не могла не сприяти наростанню напруження в українсько-польських взаєминах. Тому депортація українців в УРСР, як і акція "Вісла" були цілком логічною ланкою, а не екстраординарним проявом польської національної політики, що перейшла в спадок від довоєнного до післявоєнного урядів.

З часу захоплення Речі Посполитої військами Німеччини та СРСР польський еміграційний уряд використовував усі можливі засоби для відновлення своєї держави у межах 1921 р. Масові депортації українського населення розглядалися лише як цілковита необхідність, як абсолютний гарант майбутньої непорушності східних кордонів Польщі (так званих «східних кресів»). Українців планували або тотально й примусово переселити до СРСР в обмін на поляків, що там проживали, або розосередити в глибинних районах Польщі для поступової асиміляції. В такий спосіб еміграційний уряд розраховував раз і назавжди ліквідувати українське питання. Але для здійснення цих планів необхідно було відновити свою владу в Польщі до приходу радянських військ.

Після нападу фашистської Німеччини на СРСР втратив чинність і радянсько-німецький договір 1939 р., і польські урядові кола знову отримали можливість підняти питання встановлення нових кордонів Польщі. З огляду на катастрофічні поразки Червоної армії у 1941 р. радянський уряд був готовий йти на будь-які поступки задля пошуку нових союзників. Не стали винятком і поляки. Тому в липня 1941 р. в столиці Великобританії був підписаний польсько-радянський договір, який денонсував радянсько-німецьку угоду 1939 р. І якщо питання радянсько-польських кордонів сформульовано доволі обтічно, то питання депортації українців із Закарпаття жодних дискусій не викликало. В перемовинах Йосифа Сталіна й Станіслава Сікорського в грудні 1941 р. майбутня доля українців була сформульована Сталіним максимально чітко й лаконічно: «Ми їх спільно винищимо». Така заява лише зайвий раз підкреслювала, що жодні агресивні дії поляків проти українців не будуть засуджені радянським урядом. При вирішенні ж проблеми повоєнних депортацій, зазначено, що основне, що цікавить польський уряд, є територія. Як заявив С.Сікорський: «Мені не ходить про українців, але про територію» [7, с. 79; 8, с. 296–297].

Проте до реалізації планів С.Сікорського так справи й не дійшли. Разом із тим, як перебіг бойових дій змінився на користь Радянського Союзу, Сталін все більше схилився до думки про необхідність розриву із польським еміграційним урядом. Поляків обвинувачено у відмові «визнати історичні права українського і білоруського народів бути об'єднаними в своїх національних державах» й заявлено, що оскільки емігрантський уряд не відображає точки зору всього польського народу, то радянське керівництво буде шукати порозуміння з іншими політичними силами Польщі [7, с. 79–80]. Приводом до повного розриву радянсько-польських дипломатичних стосунків стало виявлення в квітні 1943 р. біля села Катинь Смоленської області поховань п'ятнадцяти тисяч розстріляних польських офіцерів. З огляду на те, що уряд Сікорського погодився із висновками місії представників Червоного Хреста про те, що знищення польських військових було вчинене органами НКВС, Радянський Союз пішов на повний розрив дипломатичних стосунків [8, с. 42–43].

Бачачи неможливість подальшого діалогу з Радянським Урядом, польські урядові кола почали розраховувати на те, що територію Речі Посполитої захоплять англійські та американські війська. У такому разі під час післявоєнних переговорів про територію і кордони Польщі позиції західних альянтів були б набагато потужнішими, а, отже, Польща могла розраховувати посунути свій кордон якнайдалі на Схід. Проте після зустрічі Ф. Рузвельта і У. Черчилля у Квебеку 17 серпня 1943 р. стало ясно, що висадки союзних військ на Балканах і, тим більше, в Польщі не буде – роль визволителя відводилась Радянському Союзові, який у 1939 р. разом із фашистською Німеччиною вже «визволяв» Польщу [9, с. 326–327]. Відтоді надії на відновлення кордонів 1921 р. при безпосередній допомозі західних союзників стали зовсім примарними.

Активним прихильником відновлення Речі Посполитої у довоєнних межах було польське націоналістичне підпілля. Безпосереднє керівництво ним здійснювалось із Лондона еміграційним урядом Речі Посполитої. Постачання Армії Крайової (АК), найвпливовішої та найчисленнішої організації польського руху опору, здійснювалось за допомогою англійської авіації, що перекидала невеликі групи десантників, обладнання, зброю, боєприпаси та ін. Але з середини жовтня 1943 р. кількість літаків із спорядженням спочатку зменшилась, а потім дійшла до мінімуму. Британський уряд пояснював це технічною складністю, проте причина була в іншому. Оскільки АК фактично діяла під керівництвом польського еміграційного уряду і, відповідно, не визнавала лінію Керзона за новий східний кордон Польщі, то зменшення кількості вантажів для польського підпілля було пов'язане із небажанням Лондона псувати відносини з Москвою, для якої старий західний кордон був неприйнятним [10, с. 394–395]. Таким чином суттєво послаблювалась основна збройна сила, що мала відстоювати кордони довоєнної Речі Посполитої.

Незважаючи на зменшення зовнішньої підтримки, польський рух опору продовжував вважати терени Західної України такими, що належать до Польщі й робив усе можливе для майбутнього повернення цих земель до відтвореної Польщі. Для недопущення захоплення Західної України Червоною Армією і для відновлення там польського суверенітету був розроблений план операції "Буря", який, окрім іншого, передбачав створення через українські етнічні території двох коридорів із заходу в напрямку до Львова, які мали бути очищені від ворожого відносно Речі Посполитої елементу. Призначались ці коридори для таємного пересування воєнізованих формувань польського підпілля. За допомогою перекинутих із центральних районів Польщі військових загонів у Львові та околицях планувалось організувати повстання й захопити владу. Представників інших націй, що пробували б суперечити такому розвитку подій, планували просто знищити [4, с. 250–256, 263; 6, с. 161–166; 5, с. 35–36].

У січні 1944 р. в районі Ковеля й Любомля була створена 27 Волинська піхотна дивізія АК, що налічувала близько 7 тисяч солдат. До березня цього ж року її солдати винищили та виселили українське населення між містом Ковель та річкою Буг [4, с. 248–249]. Пізніше жовнірів згаданої частини планувалось використати для захоплення влади в краї. Плановий терор поляків проти українців почався ще в 1942 році на Холмщині, а далі поширився на Галичину й Волинь. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що окупаційна адміністрація всіма можливими способами розпалювала українсько-польський конфлікт. Зокрема, для «умиротворення» українських сіл, що допомагали УПА чи радянським партизанам, масово використовувалась польська поліція. Часто українські села зазнавали нападів з боку польських і радянських партизанів [10, с. 395–396]. В результаті по Галичині, Закерзонні та особливо по Волині прокотився спалах міжетнічного насильства, який за кількістю жертв можна кваліфікувати як українсько-польську війну на зразок відомої «війни сіл» в окупованій фашистами Югославії. Ця неймовірно кривава та безглузда війна була непотрібною як українській, так і польській стороні. Проте вона була необхідна гітлерівській Німеччині та сталінському Радянському Союзу, оскільки зв'язувала сили двох націй, виснажувала та знекровлювала їх у взаємній боротьбі [11, с. 5–6].

Після провалу операції «Буря» та невдалого походу відділів АК з Люблінщини на Львів у 1944 р., який відбили підрозділи УПА, було прийняте рішення про відвід збройних загонів за Західний Буг для підсилення підпілля формувань у центральних районах Речі Посполитої, а також для уникнення арешту членів підпілля органами НКВС, що йшли за наступаючою Червоною армією. Для керівництва передислокацією частин АК із Варшави прислано близько 60 колишніх армійських офіцерів [13, арк. 3–5а; 11, с. 5–6]. Тепер керівництво АК робило ставку на повстання в центральній Польщі, звідки державний вплив мав поширитись на території, що їх підпілля вважало своїми. Керівниками АК сплановане й підняте повстання у Варшаві для звільнення її до підходу частин Червоної армії й передачі легітимному уряду [11, с. 5–6; 4, с. 257–258]. З 1 серпня до 2 жовтня 1944 р. частини генерала Тадеуша Бур-Комаровського утримували столицю. Проте війська СРСР так і не підійшли, хоча східне передмістя Варшави захоплене ними ще 8 серпня. Сталіну зовсім не вигідно допомагати повсталим та звільняти Польщу для уряду Миколайчика. Наступ Червоної армії був розпочатий лише тоді, коли гітлерівці встигли потопити повстання в крові.

Продемонструвати західноукраїнські землі та Закерзоння як виключно польські території шляхом «доконаних фактів» не вдалось. З огляду на неможливість реалізації жодного із своїх планів та неухильне просування військ Червоної армії на захід уряд Миколайчика не міг чинити жодного реального впливу на ситуацію. Долю українських етнічних територій по правому березі Збруча та на Закерзоння поступово й упевнено брало у свої руки сталінське керівництво [9, с. 301–302; 1, с. 128–129]. Таким чином, слід констатувати, що попри дієві дипломатичні зусилля польського еміграційного уряду та боротьбу підпілля воєнізованих формувань відновити Польщу у передвоєнних кордонах на чолі з старим урядом не вдалось. Тепер вирішення українського питання в основному зосереджувалось в руках московського керівництва, чії армії поступово захоплювали не тільки Західну Україну, але й Закерзоння і всю Польщу. Плани Сталіна щодо східних кордонів Польщі суттєво різнилися від планів Миколайчика.

Отже, у статті проаналізовано спроби польського еміграційного уряду досягти відновлення східного кордону Польщі у рамках 1921 р., що з огляду на несприятливу для них міжнародну політичну обстановку закінчились невдачею.

Список використаних джерел

1. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка. // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 14–17 травня 1997 року. – Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 9–12.
2. Кучерепа М. Політика Другої Речіпосполитої щодо українців на Волині / М. Кучерепа. // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів: Жовківська друкарня отців Василіян «Місіонер», 1998. –

С.70–73. 3. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл. 4. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / A.L.Sowa. – Kraków, 1998. – 342 s. 5. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с. 6. Сергійчук В. Український Здви́г. Кн. 1.: Закерзоння (1939–1947) / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2004. – 840 с. 7. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с. 8. Ротшильд Д., Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Д. Ротшильд, Ненсі М. Уїнгфілд / Пер. з англ. В.Т. Лапицького, С.М.Рябчук. – К.: видавництво «Мегатайп», 2004. – 384 с. 9. Дюпуи Р. Э. Всемирная история войн. Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства «Полигон». В 4-х т. / Р. Э. Дюпуи, Т. Н. Дюпуи. – Книга четвертая. 1925–1997 год. – Санкт-Петербург-Москва: «Полигон-АСТ», 1998. – 1120 с. 10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів: б.м.в., 1993. – 660 с. 11. Дашкевич Я. Подзвінне операції «Вісла» / Я. Дашкевич // Державність. – 1997. – № 19. – С. 3–6. 12. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Є. Пастернак. – Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. – 466 с. 13. Держархів Тернопільської обл., ф.1, оп. 23, спр. 915, арк. 3–5 а.

Владимир Кицак

ПОЗИЦИЯ ПОЛЬСКОГО ЭМИГРАЦИОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ЛОНДОНЕ ОТНОСИТЕЛЬНО СТАНОВЛЕНИЯ ПОСЛЕВОЕННОЙ ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЫ ПОЛЬШИ

В статъе проанализирована позиция эмиграционного правительства Польши, которое находилось в Лондоне, относительно проблемы становления восточной границы Польши на протяжении 1939–1945 гг. Рассмотрены способы и методы, благодаря которым поляки надеялись возобновить восточную границу своего государства в рамках 1921 г.

Ключевые слова: польское эмиграционное правительство, Вторая мировая война, восточная граница, депортация, Лондон.

Volodymyr Kitsak

POSITION OF POLISH EMIGRANT GOVERNMENT IN LONDON IN RELATION TO BECOMING OF POST-WAR EAST BORDER OF POLAND

Position of emigrant government of Poland, which was in London, is analysed in the article, in relation to the problem of becoming of east border of Poland during 1939–1945. Methods and methods due to which Poland hoped to pick up thread the east border of the state within the framework of 1921 are considered.

Key words: Polish emigrant government, Second world war, east border, deportation, London.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.2:[001:061.2НТШ(477) «1873/2013»

Олександр Лада

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ (1873–2013 РР.)

У статті на основі історіографічного аналізу проаналізовано наукові праці вітчизняних дослідників про Наукове товариство імені Тараса Шевченка і реконструйовано його становлення та діяльність на різних історичних етапах розвитку. А також, завдяки використанню сучасної літератури під час розробки проблеми, відзначено важливість НТШ у розвитку вітчизняної науки.

Ключові слова: наукове товариство, НТШ, інтелігенція, історіографія, дискурс.

Довгий час, за відсутності української державності, представники її наукової інтелігенції не мали змоги вільно та об'єктивно займатись науковими розвідками, презентувати праці рідною (українською) мовою і, найголовніше, – мати власний, неупереджений погляд на науку. І лише сьогодні, в умовах незалежності та за відсутності перешкод у процесі наукового пошуку дослідник по-справжньому здатний об'єктивно осмислити історію власного народу. Саме, тому для нас є важливими дослідження, присвячені діяльності української наукової інтелігенції та наукових товариств. Серед цілої низки вітчизняних наукових осередків важливе місце належить Науковому товариству імені Тараса Шевченка (далі НТШ), заснованому у 1873 році (м. Львів).

Значимість ролі НТШ на сучасному етапі української науки підкреслюється численними науковими публікаціями про історію діяльності Товариства, де важливе місце посідають представники наукової інтелігенції, які в різний історичний час зробили вагомий внесок у розбудову не тільки вітчизняної науки, а й доклали значних зусиль у державотворчій справі.

Дослідження містить ряд сучасних наукових праць про Наукове товариство ім. Шевченка, авторами яких є вітчизняні дослідники: М. Алексієвць [1], М. Андрейчин [2], М. Близнюк [4], Д. Бурім [5], Г. Возняк [7], М. Глушко [9], І. Головацький [11], Я. Грицак [12], З. Зайцева [19], В. Кубійович [23], О. Купчинський [24], Н. Мерфі [28], О. Романів [30], Г. Саган [31] та ін.

Мета написання статті – проаналізувати історичну літературу про Наукове товариство імені Шевченка на різних етапах його історичного розвитку.

Перші історичні праці, які дають нам відомості про Наукове товариство імені Шевченка, були написані його членами. Серед них найперше місце належить голові товариства О. Барвінському у статті «Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка» [3] та М. Грушевському «Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка» [15, с. 3–14]. Зокрема, дослідження О. Барвінського у переважній більшості має інформаційно-статистичний характер, а тому коротко віддзеркалює його діяльність впродовж перших 20 років. В ньому автор дає коротку характеристику діяльності української інтелігенції в умовах тотальної заборони «українського слова» Валуєвським циркуляром 1863 року, обмеження якого і спонукають науковців до об'єднань зусиль на основі створення потужного наукового осередку. Так виникає Наукове товариство імені Шевченка у Львові в 1873 р.

Історичні відомості про НТШ на початку ХХ ст. у переважній більшості видимі нам через ряд періодичних видань. Серед яких слід відзначити дослідження М. Грушевського «Львовское общество имени Шевченка и его вклад в изучение южной Руси» [14] та праці В. Дорошенка «Украинская Академия Наук» [18, с. 23–28] і «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.)» [16]. Так, в останній праці Дорошенка, наведеній вище, автор розкриває причини і процес виникнення Товариства, показує діяльність як усього НТШ взагалі, так і окремих його інституцій. Зокрема, дослідник акцентує нашу увагу на історії Товариства, його внутрішній організації та видавничій справі. В останньому розділі автор дає характеристику праць М. Грушевського і О. Грушевського, а також короткий аналіз усієї наукової літератури, яка була опублікована Товариством.

У 1923 році вийшла книга наукового секретаря Товариства В. Гнатюка з нагоди 50-річчя НТШ «Наукове товариство ім. Шевченка» [10]. Як і попередні дослідники автор знайомить нас з історією та основними етапами розвитку наукового осередку та вказує на важливу роль, яку воно відіграло в національному відродженні Галичини. Головне що хотів донести Гнатюк до читачів у своєму дослідженні це важливість розвитку духовності в національно-культурного розвитку країни. З нагоди 55-річчя Товариства опублікована стаття тодішнього голови НТШ К. Студинського «Наукове

товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928)» [33, с. 9–18]. Автор у власному дослідженні приділяє велику увагу датам, прізвищам видатних діячів Товариства, а також подає відомості про купівлю друкарні, будинків та іншого майна. Як і його попередники – голови Товариства імені Шевченка – К. Студинський знайомить читача з основними етапами становлення та розвитку НТШ, а також інформує про численні наукові видання як гордість осередку ім. Шевченка.

Своєрідним за змістом є праця І. Крип'якевича «Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках», опублікована в 1939 році. В статті подано повний список членів секції за вказаний період, а також аналізується наукова робота Товариства через призму прочитаних на засіданнях історично-філософської секції наукових рефератів. Однак великий обсяг матеріалу завадив дослідникові детальніше проаналізувати внесок НТШ в українське відродження та зупинитися на характерних особливостях даного процесу, які відбувалися у досліджуваній період.

Перша світова війна, яка розпочалась в 1939 році, припинила діяльність Товариства у Львові, проте його роботу зупинити не змогла. Вона розпочалась в еміграції, де НТШ поновило свою діяльність. З нагоди 75-річчя заснування Товариства в США і ФРН опубліковано колективну «Історію Наукового товариства ім. Шевченка». Це колективне видання, як і його попередники, звертає нашу увагу на історію та діяльність НТШ, а також вперше робить спробу періодизації його розвитку. Зокрема, авторам вдалося виділити три періоди, серед яких: дореформаційний (1873–1892 рр.), довоєнний (1892–1914 рр.) та міжвоєнний (1920–1939 рр.).

Одними із найбільших за обсягом дослідженнями є праці В. Дорошенка «Огнище української науки: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» [17], оприлюднене для загалу в 1951 р. та Л. Винара «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930)» [6], яка вийшла у світ в 1970 р. Так, Дорошенко, у власній праці, вказує на незліченний внесок НТШ у розвиток української науки та нагадує всім про те, що саме Товариство ім. Шевченка довгий час виконувало функції всеукраїнської академії наук.

Оглядово-популярний характер носять праці приурочені до 100 та до 110-ліття від заснування Товариства ім. Шевченка, серед яких варто виділити дослідження В. Лева «Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка» [27] та Я. Падоха «Незнищиме Товариство: До 110-річчя Наукового товариства ім. Шевченка» [29]. В них автори в науково-популярному стилі висвітлюють історію Товариства, показують його роль і місце у національно-культурному відродженні як Галичини, так і всієї України в другій половині минулого – на початку нашого століття, його значення у формуванні незалежної української науки.

Важливими для нас є праці, видані в еміграції у зв'язку зі 100-річчям від заснування НТШ. Серед найбільш популярних часописів в еміграції варто виділити «Український історик» та «Альманах УНС». У них вміщено ряд публікацій, присвячених історії Наукового товариства ім. Шевченка. Так, важливий інтерес викликає стаття Ю. Герича «Статуту Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» [8, с. 43–64]. Винятковою особливістю дослідження Ю. Герича у порівнянні з іншими працями є погляд на історію та діяльність Товариства через призму його статутів і проектів до них. На жаль, у автора не було оригіналів перших статутів НТШ, тому їх аналіз має поверховий характер. Серед важливих наукових праць кінця ХХ ст., які інформативно знайомлять нас з історією НТШ є статті В. Лева «Наукова і видавнича діяльність НТШ» [26, с. 55–62], П. Ковальова «Значення НТШ в історії української науки й наукової та літературної мови» [21, с. 76–80], а також М. Стахова «Наукове товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції» [32, с. 63–75].

Після здобуття Україною незалежності в історії Наукового товариства імені Тараса Шевченка настає новий етап. Це насамперед обумовлено посиленням вивченості його історії як одного з найголовніших просвітницьких осередків в Україні. Однією з перших наукових публікацій, присвячених проблемам історії Товариства стало дослідження Я. Грицака «Почин для зросту на спільнім ґрунті. Погляд на НТШ, що діяло у Львові впродовж 116 р.» [13, с. 20–26]. У цій роботі автор робить спробу переосмислити ту роль, яку НТШ відіграло у формуванні сучасної української науки.

У контексті відомостей про НТШ в 90-х рр. ХХ ст. варто виділити праці Р. Кучера «Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї» [25], В. Кубійовича «Наукові праці» [23], М. Алексієвця і В. Савенка «Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [1], а також збірник тез з наукового семінару «Т. Шевченко і українська національна культура» [34], який відбувся у Львові, одна з секцій якого працювала над темою «Внесок НТШ у розвиток наукової думки в Україні». Повертаючись до вищезгаданих науковців, варто відмітити Р. Кучера, дослідження якого присвячене історії заснування, становлення та діяльності славнозвісної української академії – Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові. Автор вказує, що ця добровільна асоціація (НТШ), що передусім розвивала різні аспекти українознавства, зробила і робить по сьогодні вагомий внесок у світову скарбницю знань. Науковець

також відтворює образи багатьох фундаторів і видатних членів Товариства, історію розвитку української науки на тлі української та світової.

З нагоди 130-річчя від заснування НТШ виходить у світ добре проілюстрована оглядово-популярна праця О. Романіва «Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України» [30], опублікована в 2003 р. Автор у стислій формі дає відомості про голів НТШ, видавничу справу осередку, аналізує роль НТШ як загальнонаціонального фактора, а також коротко дає характеристику НТШ за межами України. У 2004 р. виходять праці Н. Мерфі «Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873–2000 рр.)» [28, с. 65–68], І. Головацького «Іван Раковський (1874–1949): життєписно-бібліографічний нарис» [11] та З. Зайцевої «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): історія, головні постаті» [19, с. 104–112]. Зокрема, І. Головацький, у власній монографії аналізує діяльність Товариства під головуванням Раковського та вказує на складнощі, які спіткали його у зв'язку воєнним періодом (1935–49 рр.), жорстокої антиукраїнської політики польських, більшовицьких, німецьких окупантів.

У 2007 році в колективному виданні праці Д. Буріма, О. Кучерука та О. Мавріна «Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі» [5] вперше в такому обсязі висвітлюється наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі (Сарсель). Досліджується створення, становлення та діяльність Товариства, його організаційних структур: загальних зборів, Віділу (Управи) Товариства, наукових секцій – Історико-філософської, Філологічної та Природничої. Окрему увагу автори приділили аналізу стосунків НТШЄ із світовим НТШ, вивченню контактів та співпраці з науковими, урядовими та громадськими установами Франції та України. Подано біографії голів НТШЄ (В. Кубійович, А. Жуковський, Д. Струк). Проаналізовано їх видавничу діяльність.

Важливою сучасною науково-дослідною працею з історії становлення, діяльності та розвитку є історіографічна стаття за авторства О. Купчинського «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» [24]. Дослідник виводить власну періодизацію історії НТШ та визначає її в межах чотирьох етапів: Початковий (перший) етап стосується діяльності Товариства ім. Шевченка (1873–1992 рр.), яке ще мало назву «літературне» або «літературно-наукове». Другий етап (1892–1913 рр.) почався з реорганізації Товариства ім. Шевченка в інституцію з чіткою науковою програмою під назвою «Наукове товариство імені Шевченка». Третій етап діяльності НТШ припав на кінець 1913–1945 рр. і характеризується як науковими досягненнями, так і спадом у дослідницькій і видавничій роботі. Четвертий етап діяльності НТШ (1947–1989 рр.), так званий еміграційний припадає на Західну Європу, Америку й інші континенти та країни. Постає унаслідок складних історично-політичних обставин, в яких після Другої світової війни перебувала Україна. П'ятий етап діяльності НТШ (з 1989 і донині) – етап відродження НТШ в Україні і паралельного функціонування товариства в еміграції в Австралії, Америці та Європі.

Серед сучасних досліджень, які віддзеркалюють історію Товариства ім. Шевченка варто виділити праці Я. Грицака «Аксіоми для нащадків» [12], Г. Возняк, О. Возняк «Наукові зв'язки Михайла Кравчука з Науковим товариством імені Тараса Шевченка» [7] та Г. Сагана «Співпраця Львівського Наукового товариства імені т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині ХХ ст.» [31, с. 25–34]. Зокрема, Г. Саган, на основі власного дослідження, аналізує наукові зв'язки Товариства у Львові з югославськими вченими у першій половині ХХ ст. та відзначає, що найрезультативнішими сферами співпраці між вченими були: обмін літературою, виконання спільних наукових проектів, зустрічі на міжнародних форумах тощо.

2012 рік ознаменувався публікацією М. Глушка «Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові», яка добре змальовує співпрацю членів НТШ з літературознавцем, фольклористом, етнографом В. Доманицьким. Саме між рядків про співпрацю головного героя статті із НТШ ми дізнаємося про діяльність Товариства та його провідників. Важливе місце у дослідженні автор приділяє взаєминам Василя Доманицького з Михайлом Грушевським, Володимиром Гнатюком, Іваном Франком та іншими діяльними членами Наукового товариства імені Шевченка у Львові [9, с. 6–16].

У 2013 р. виходить на широкий загальний декілька сучасних досліджень, серед яких варто виділити М. Близнюк «У вирі часу (до 140 річчя Наукового товариства імені Шевченка)» [4] та М. Андрейчина «Наукове товариство імені Шевченка в Україні (до 140-річчя діяльності)» [2, с. 13–21]. Зокрема, М. Близнюк, у своєму дослідженні розкриває всю важливість історичної місії НТШ, описує 140-річну відзнаку НТШ та важливість її як пам'яті про величну місію його членів. Автор також відзначає, що сьогодні важливо зберегти український характер осередків НТШ у світі, а також розвивати в молоді особливе ставлення до науки та здатність до духовної самопожертви, самопосвяти, завдяки якій свого часу відродилося НТШ. І пам'ятати основний принцип НТШ – «правдива, не залежна від політичних чинників наука».

Отже, на основі історіографічного аналізу наукових досліджень про історію та діяльність НТШ, нам вдалося комплексно вивчити, науково осмислити його історію розвитку та діяльності. Важливим досягненням наукової праці, на наш погляд, є залучення наукової історичної літератури останніх років, що дозволило ознайомитись з сучасним поглядом науковців на історичну спадщину Товариства та підкреслити важливість історичної місії НТШ для української науки.

Список використаних джерел

1. Алексієвель М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Алексієвель, В. Савенко. – Тернопіль, 1999. – 188 с.
2. Андрейчин М. Наукове товариство імені Шевченка в Україні (до 140-річчя діяльності) / М. Андрейчин // Збірник праць НТШ. – Т. 7. – Тернопіль: Джура, 2012 р. – С. 13–21.
3. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка // Записки Товариства ім. Шевченка. – Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209.
4. Близнюк М. У вирі часу (до 140 річчя Наукового товариства імені Шевченка) [Електронний ресурс] / М. Близнюк // Гуцули і Гуцульщина. – № 10. – 2014. – Режим доступу: <http://gig.if.ua/1032/>.
5. Бурім Д. В. Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі / Д. В. Бурім, О. О. Кучерук, О. О. Маврін. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. – 528 с.
6. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930) / Л. Винар. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 110 с.
7. Возняк Г. Наукові зв'язки Михайла Кравчука з Науковим товариством імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Г. Возняк, О. Возняк // Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. – 2013. – Режим доступу: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/naukovi-zvyazki-mihayla-kravchuka-z-naukovim-tovaristvom-imeni-tarasa-shevchenka>.
8. Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / Ю. Герич // Український історик. – № 1–2. – 1973. – С. 43–64.
9. Глушко М. Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові / М. Глушко // Вісник Львівського університету. – Вип. 47. – 2012. – С. 6–16.
10. Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка / В. Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.
11. Головацький І. Іван Раковський (1874–1949): Життєписно-бібліографічний нарис / Іван Головацький; Відп. ред. О. Романів. – Львів: Наукове тов-во ім. Шевченка, 2004. – 214 с.
12. Грицак Я. Аксиоми для нащадків / Я. Грицак. – Львів, 1992. – 542 с.
13. Грицак Я. Почин для зросту на спільнім ґрунті: Погляд на НТШ, що діяло у Львові протягом 116 р. / Я. Грицак // Наука і суспільство. – 1989. – № 10. – С. 20–26.
14. Грушевський М. Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси / М. Грушевський // Журнал Министерства народного просвещения. Критика и Библиография. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 117–148.
15. Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка // Хроніка НТШ. – Львів, 1990. – С. 3–14.
16. Дорошенко В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.) / В. Дорошенко. – Київ – Львів, 1913. – 86 с.
17. Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1951. – 116 с.
18. Дорошенко В. Украинская Академия наук / В. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 23–28.
19. Зайцева З. І. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892 – 1914 рр.) / З. І. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104–112.
20. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка: 3 нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – 51 с.
21. Ковалів П. Значення НТШ в історії української науки й наукової і літературної мови / П. Ковалів // Альманах УНС. – 1973. – С. 76–80.
22. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках / І. Крип'якевич // Вісник АН України. – № 5. – 1992. – С. 70–86.
23. Кубійович В. Том І. Наукові праці / В. Кубійович // Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. – Париж – Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 800 с.
24. Купчинський О. А. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові [Електронний ресурс] / О. А. Купчинський // Енциклопедія історії України: у 10-ти т. – Т. 7: Мл-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Naukove_Lvovi.
25. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї / Р. В. Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
26. Лев В. Наукова і видавнича діяльність НТШ / В. Лев // Альманах УНС. – 1973. – С. 55–62.
27. Лев В. 100 років праці для науки й науці. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. НТШ в ЗДА / В. Лев. – Нью-Йорк, 1972. – 56 с.
28. Мерфі Н. Г. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873–2000) / Н. Г. Мерфі // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету Києво-Могилянська Академія. – Т. X. – Миколаїв, 2001. – С. 65–68.
29. Падох Я. Незнищиме Товариство: До 100-річчя Наукового Товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк, 1983. – 20 с.
30. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України / О. Романів. – Львів, 2003. – 39 с.
31. Саган Г. Співпраця Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині XX ст. / Г. Саган // Університет: науковий історико-філософський журнал. – Київ, 2004. – № 1 (33). – 2010. – С. 25–34.
32. Стахів М. Наукове Товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції / М. Стахів // Альманах УНС. – 1973. – С. 63–75.
33. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928) / К. Студинський // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1928. – С. 9–18.
34. Т. Шевченко і українська національна культура: матеріали наукового симпозиуму (Львів, 8–9 червня 1989 р.) / Інститут суспільних наук АН УРСР. – Львів: Світ, 1990. – 156 с.

Александр Лада

СТАНОВЛЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (1873–2013 ГГ.)

В статье на основе историографического анализа проанализированы научные труды отечественных исследований о научном обществе имени Тараса Шевченка, а также реконструировано его становление и деятельность на разных исторических этапах развития. Благодаря использованию современной литературы во время разработки проблемы, отмечена важность НОШ в развитии отечественной науки.

Ключевые слова: научное общество, НОШ, интеллигенция, историография, дискурс.

Oleksandr Lada

GROWING AND ACTIVITIES SCIENTIFIC SOCIETY TARAS SHEVCHENKO IN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE (1873–2013)

On the basis of historiographical analysis analyzes the scientific work of local researchers Scientific Society of Taras Shevchenko and reconstructed its formation and activity at different stages of development. And, thanks to modern literature in the development of problems noted the importance of the Shevchenko Scientific Society in the development of national science.

Key words: Scientific Society, the Shevchenko Scientific Society, intellectuals, historians, discourse.

УДК 94(477.8) «1944/1950»

Андрій Киданюк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ УПРОДОВЖ 1944–1950 РР.

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження соціально-економічних та культурних процесів в повоєнному західноукраїнському селі.

Ключові слова: теоретико-методологічні засади дослідження, методи дослідження, принципи дослідження, радянська, колективізація, західноукраїнське село.

Однією із визначальних рис сучасного стану вітчизняної історіографії є перехід від попередньої заідеологізованої й політизованої історичної концепції до нових теоретичних конструкцій, більш прогресивних та адекватних нинішнім уявленням про природу історичних знань. Науковий пошук йде широким історичним полем, передусім обіймаючи радянський період історії. У межах цього етапу розвитку України значний інтерес викликає післявоєнний період.

Зростання в незалежній Україні суспільного інтересу до вітчизняної історії та помітна активізація історичних досліджень поставили в ряд першочергових проблему методології науки. Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Уміння застосувати різні методи та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, що пов'язане з правильною постановкою проблеми й вибором відповідних підходів, складає методологію наукового дослідження. Визначення методологічних аспектів зумовлене складністю та неоднозначністю задекларованої наукової проблеми.

Мета статті – проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що розвідка є комплексним аналізом теоретико-методологічної бази дослідження соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Теоретико-методологічні засади наукового дослідження ґрунтуються на сукупності наукових принципів і методів пізнання, котрі у свою чергу зумовлюються тенденціями дослідження обраної теми в сучасній історіографії. Справжній прорив у методології дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському повоєнному селі зробила сучасна вітчизняна історіографія. Заслужують на увагу праці С. Кульчицького [7], І. Романюка [9–10], І. Колесник [6], Г. Касьянова [5], Ю. Ганжурова [3]. Загальними проблемами методології історії плідно займаються Л. Зашкільняк [4], І. Бондаренко [1]. Особливу увагу теоретико-методологічним засадам історичної регіоналістики приділяють у своїх роботах О. Реєнт [8], Я. Верменич [2]. Основні методологічні підходи в досягненні мети та реалізації поставлених дослідницьких завдань ґрунтуються на кращих здобутках української методології.

У науковому пошуку зроблено наголос на розв'язанні двох взаємопов'язаних завдань: відтворенню реальної картини соціально-економічних та культурних процесів у селі та їх всебічному аналізу і методологічному осмисленню та узагальненню результатів дослідження. Для забезпечення достовірності результатів у ході дослідження соціально-економічних та культурних процесів у селі слід керувалися основними науковими принципами. Важливою умовою реалізації дослідницьких завдань є неухильне дотримання в процесі роботи принципу історизму, який націлює нас на реконструювання подій, явищ соціально-економічного та культурного життя західноукраїнського села в їх хронологічній послідовності, динаміці, взаємозв'язку. Принцип науковості сприяє результативному пошуку і використанню лише достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджується, уникненню спрощеності, кон'юнктурності та штучної заідеологізованості.

Зважаючи на глибoku потребу української історичної науки подолати різнопланові обмеження, звільнити історичні знання від товстого шару фальсифікацій та "білих плям", варто дотримуватися принципу об'єктивності, що передбачає неупереджений підхід до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Він зобов'язує нас сприймати кожне історичне джерело як об'єктивну реальність для того щоб отримати правдиві наукові факти, а будь-які з досліджуваних явищ чи процесів в їх різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Принцип системності орієнтує нас на розкриття цілісності об'єкта і на виявлення багатогранних зв'язків, а також забезпечує вивчення соціально-економічних та культурних процесів та їх компонентів як єдиного цілого, як системи. Це дозволяє прослідкувати та комплексно розглянути відновлення колгоспної системи в західноукраїнському селі та встановлення нею нових взаємозв'язків у сільському соціумі.

Принцип альтернативності при аналізі об'єктивних реалій того часу дає можливість зрозуміти, що колективізація села досліджуваного регіону відбувалася в контексті уніфікації усього західноукраїнського регіону до всесоюзних стандартів і не мала місця для компромісу, а соціальний опір селянства новій соціально-економічній системі був приречений на поразку. Принцип соціального підходу у дослідженні забезпечує нам можливість розглядати економічні процеси, що відбувалися в селі упродовж 1944–1950 рр. з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків села. Цей принцип зобов'язує нас співвідносити інтереси правлячої в державі партії з інтересами жителів західноукраїнського села. Неодмінною методологічною вимогою досліджуваної наукової проблематики є принцип комплексності джерел, що проявляється у використанні різноманітних носіїв історичної інформації, їх аналізі, співставленні, виявленні ступеня їх об'єктивності.

У єдності з науковими принципами, котрих необхідно дотримуватися у ході дослідження соціально-економічних та культурних процесів у селі у 1944–1950 рр. виступають методи, визначені метою, завданнями, джерельною базою, наявними методологічними здобутками соціально-гуманітарного наукового пізнання. При розв'язанні конкретних дослідницьких завдань варто виокремити три групи методів: світоглядні, загальнонаукові та спеціальнонаукові. До першої належить метод діалектичного вивчення історичного процесу, що дає можливість розглядати досліджувану проблематику в русі, розвитку і суперечностях. Другу групу складають методи аналізу та синтезу (фактів, джерел), індукції та дедукції (забезпечують можливість переходу від поодиноких історичних фактів до загальних положень і навпаки), узагальнення (наприклад, під час формулювання висновків), систематизації (передбачає правильне упорядкування наявної інформації на підтвердження тієї чи іншої гіпотези), структурно-системний метод (дозволяє виділити об'єкт дослідження та вивчити його в межах раціонального пізнання).

Виходячи з розуміння історичного методу як основи практичного історичного пізнання, що поєднує в собі світоглядні, теоретичні знання і конкретні способи дослідження соціальних явищ, у ході наукового дослідження значне місце відводиться також і спеціальнонауковим методам. Одним з важливих методів, який зумовив структурну побудову наукового дослідження, є проблемно-хронологічний. Його використання дозволяє виокремити з великого масиву соціально-економічних та культурних процесів в селі досліджуваного регіону та логічно й історично реконструювати ряд проблемних сюжетів, виявивши їх суперечливу еволюцію в контексті закономірностей функціонування командно-адміністративної системи. Зокрема, з допомогою проблемно-хронологічного методу з належною повнотою можна висвітлити основні аспекти взаємовідносин радянської держави і колгоспної системи, зміни в організації сільського господарства і культосвітній сфері села та зробити аналіз кожної проблеми у її часовій послідовності і динаміці.

Застосування історико-порівняльного методу дає можливість розкрити спільність функціональних зв'язків, соціальних явищ, досягнути минуле в єдності та індивідуальності, а також знайти зв'язок й основу історичних явищ. Завдяки цьому методу при зіставленні історичних подій, явищ є змога виявити загальні риси та особливості відновлення та функціонування на селі колгоспної системи, основні тенденції та специфіку у роботі сільських шкіл, бібліотек, клубів, хат-читалень у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Порівняно невеликий хронологічний проміжок дослідження вимагає необхідності звернення до ретроспективного методу. Цей метод слугує передусім прийомом реконструкції невідомих раніше деталей, деяких суспільних явищ. Відштовхуючись від сучасних наукових підходів у дослідженні соціально-економічних та культурних процесів в Україні та далі шляхом ретроспективи, є можливість висвітлити зміни на селі в межах досліджуваного періоду. Ретроспективний метод дає змогу відійти від сьогодення й поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також закономірності розвитку сільського господарства, соціального життя, культурно-освітніх процесів у досліджуваній період.

У ході наукового пошуку вагомим значення надано синхронному та діахронному методу. Застосування синхронного методу сприяє виявленню спільних та відмінних рис роботи колгоспів, шкільних установ, культосвітніх закладів, що працювали одночасно, а діахронного – виділенню етапів входження села в нову економічну систему господарювання у динаміці колективізації сільського господарства досліджуваних областей. Для зіставлення статистичних даних, проведення підрахунків кількості колективних господарств, чисельності в них колгоспників, урожайності сільськогосподарських культур по областях загалом, і по районах зокрема, організаційно-господарського забезпечення МТС, а також з метою отримання якнайбільше корисної інформації з кількісних даних доцільно використовувати використано метод математичної обробки матеріалів.

Висвітлення соціально-економічних і культурних процесів на селі потребує залучення статистичних матеріалів. Саме для більш повного з'ясування ролі вищезазначених чинників стане доречним застосування структурно-функціонального та статистико-аналітичного методів, внаслідок чого можна виокремити ключові аспекти процесів, показати їх взаємодію, глибше збагнути сутність того, що відбувалося, та показати при цьому гегемоністську роль командно-адміністративної системи. При застосуванні цих методів проявляються деякі явища, які на перший погляд можуть бути мало помітними, але в поєднанні з іншими ознаками набувають більш істотного, ніж при першому оцінюванні, значення.

Зважаючи на потребу розкриття властивостей і проявів досліджуваних процесів як історичної реальності, зокрема з'ясування причин колективізації, функцій лекційної пропаганди, змін у соціальній структурі сільського населення досліджуваного регіону варто застосовувати генетичний метод. Для класифікації в процесі дослідження однорідних подій та явищ та подачі матеріалу послідовно і надання йому логічної завершеності більш легко вдасться завдяки застосуванню логічно-аналітичного методу та методів групування і типологізації. Застосування методу психологічного аналізу дасть змогу реконструювати систему цінностей селянства краю, основні риси його менталітету, ставлення до радянських нововведень та представників влади, глибше зрозуміти причини соціального протистояння.

У ході наукового пошуку вагомим значення надано історико-краєзнавчим студіям. У світлі нових досліджень краєзнавство виступає важливим засобом конкретизації історико-культурного процесу, усвідомлення необхідності збереження матеріальної та духовної спадщини, чинником розвитку національної самосвідомості етносу. Як слушно зауважив Г. Бондаренко, історичне краєзнавство завжди збагачувало й збагачує історичну науку, виступаючи засобом перевірки загальних та окремих положень теорії і практики історичного пізнання [1, с. 185]. В історичному зрізі край і його мешканці виступають найбільш конкретно, прив'язано до життя, а, отже, можуть підтвердити чи спростувати наслідки деяких узагальнень історичних досліджень. Тож, цілком закономірно, що історія краю найбільш достовірно розкриває поняття історичної пам'яті, свідомості, мислення та історичного досвіду, що є особливо актуальним виходячи із специфіки нашого дослідження.

Осмислення історичних процесів і явищ вимагає комплексної оцінки, що передбачає застосування новітніх наукових критеріїв у порівняльно-аналітичному співвідношенні із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій. Щоб уникнути зайвих дискусій, варто використовувати лише такі наукові терміни чи поняття, що відображають окремі аспекти досліджуваних процесів у безапеляційному відношенні. Наприклад, у дослідженні соціально-економічних та культурних процесів у повоєнному західноукраїнському селі ми вживаємо словосполучення збройний опір ОУН-УПА, а не національно-визвольна боротьба ОУН-УПА, як це популярно сьогодні, чи діяльність банд українських буржуазних націоналістів, що було поширеним у радянській історіографії, оскільки два останні твердження потребують окремого доведення чи спростування.

Масив історичних досліджень, які відображають різні спектри наукової проблеми, не вичерпують її, а навпаки, породжують необхідність поглибленого вивчення соціально-економічних та культурних процесів у повоєнному західноукраїнському селі та формування нових наукових підходів з використанням здобутків вітчизняної та зарубіжної методології щодо дослідження роботи МТС у контексті колективізації західноукраїнського села, соціальних змін у західноукраїнському селі,

відновлення та розбудови мережі шкільних установ, методів та форм роботи радянських сільських культурно-просвітніх установ.

Отже, використання широкої методологічної основи дослідження дає можливість всебічно проаналізувати проблему, розширити фактологічну та аналітичну складові наукового пошуку. На наш погляд, застосування різноманітних сучасних методологічних підходів дозволяє максимально уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечує наукову достовірність результатів дослідження.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики: навчальний посібник для студентів історичних факультетів / Г. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
 2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
 3. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики / Ю. С. Ганжуров // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С.30–40.
 4. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Вид-тво ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. – 228 с.
 5. Касьянов Г. В. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару. Київ, 17 червня 2004 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 107 с.
 6. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / І. Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару 17 черв. 2004 р. – К., 2005. – С.22–35.
 7. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.
 8. Реєнт О. П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / Реєнт О. П. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Інститут історії України НАН України. – 2006. – № 12. – С. 8–19.
 9. Романюк І. М. Методи дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському селі в другій половині XX ст. / Романюк І. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2008_13/inwi%20sekcii/metodu%20doslidjennya.pdf 10.
- Романюк І. М. Методологія вивчення та методика досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття / І. М. Романюк // Програма та методичні поради з курсу історії України для студентів історичних факультетів очної та заочної форм навчання. – Вінниця, 2003. – С. 55–62.

Андрей Киданюк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОУКРАИНСКОМ СЕЛЕ НА ПРОТЕЖЕНИИ 1944–1950 ГГ.

В статье проанализированы теоретико-методологические основы исследования социально-экономических и культурных процессов в послевоенном западноукраинском селе.

Ключевые слова: теоретико-методологические основы исследования, методы исследования, принципы исследования, советизация, коллективизация, западноукраинское село.

Andriy Kydanyuk

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIC OF THE RESEARCH SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL PROCESSES IN WESTERN UKRAINE VILLAGE IN 1944–1950

In the article analyzes the theoretical and methodological basis of the research socio-economic and cultural processes in post-war Western Ukrainian village.

Key words: theoretical and methodological basic of the research, research methods, research principles, Sovietization, collectivization, the Western Ukrainian village.

УДК 94(477) «1985/1991»:070

Ірина Храмцова

УКРАЇНЬСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Запропонована стаття присвячена дослідженню української публіцистики часів перебудови в контексті економічних проблем в Україні. Автор розглядає особливості радикалізації поглядів на реформування економічної сфери та аналізує ряд дискусій на цю тему, що були опубліковані в українських часописах.

Ключові слова: Україна, економіка, соціально-економічні відносини, українська публіцистика, перебудова.

До останнього часу аналіз стану дослідження цієї проблеми вітчизняними вченими в основному здійснювався у контексті написання праць на історичну та економічну тематику. Проблема журналістики та публіцистики в суспільно-політичних умовах часів перебудови, зокрема їх ролі у процесі національного відродження лише останнім часом привернула увагу дослідників.

Комплексному дослідженню пропагандистської діяльності преси, телебачення і радіомовлення присвячена монографія «Журналістика і пропаганда» М. Скуленка [1].

Проблемам журналістики і публіцистики в нових суспільно-політичних умовах присвячені також праці В. Лізанчука «Грані колективізму. Вплив преси, телебачення, радіо на формування соціально активної особистості» [2], В. Шкляра «Енергія думки і мистецтво слова» [3].

Серед досліджень можна виділити публікації головного редактора журналу «Жовтень» («Дзвін») Р. Федоріва, в яких він з точки зору практика аналізує стан журнальної публіцистики в період перебудови [4].

У 1989 р. під загальною редакцією відомого вченого з вивчення засобів масової інформації А. Москаленка з'являється перша узагальнююча комплексна праця з історії журналістики «Історія партійно-радянської преси України» [5], де характеризується і досліджується період.

Мета статті полягає у розкритті особливостей радикалізації поглядів на реформування економічної сфери у часи перебудови та висвітлення активних дискусій у цьому руслі на сторінках українських часописів.

Актуальності темі додає те, що в умовах реалій сьогодення дослідження української публіцистики в контексті розвитку економічних відносин в Україні в добу перебудови набуває особливої актуальності та практичного значення, яке диктується необхідністю не лише об'єктивної реконструкції минулого, але й усвідомлень потреб модерного соціуму та прогнозувань перспектив на майбутнє.

Слід відмітити, що утвердження в роки перебудови ідеї української державності було неможливим без розробки і здійснення економічних перетворень, до активного суспільного обговорення яких активно долучилися українські журнали. Проблеми економічного розвитку, які привертати все більшу увагу суспільства, на сторінках літературно-художніх і громадсько-політичних журналів виокремилися у самостійний тематичний напрямок.

На сторінках часописів розгорталася активна економічна дискусія, у ході якої визначався успіх чи не успіх нових для українського суспільства ринкових відносин в економіці та супроводжуючі їх зміни. Вона охоплювала кілька етапів, пов'язаних з поступовою радикалізацією поглядів на реформування економічної сфери.

Поштовхом до початку економічної дискусії дав квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, що прийняв концепцію «корінної перебудови економіки». У рамках розпочатої дискусії знайшли відображення різні питання управління та планування народногосподарським комплексом країни. У цей період вони в цілому співпадали з політичною, ідеологічною та економічною лінією КПРС. Але вже в цей період, коли в суспільне життя входили демократизація і гласність, почали проявлятися перші обережні спроби поставити під сумнів адекватність деяких положень «концепції прискорення» сучасному стану економіки.

В ході дискусії була показана недостатність та поверховість «концепції прискорення», а також необхідність її поглиблення. Ще не ставлячи під сумнів соціалістичний вибір, у ході дискусії показано, що окремі способи, методи управління та планування соціалістичної економіки гальмують її прискорений розвиток та вирішення завдань, визначених квітневим пленумом ЦК КПРС. Висловлювалися різні думки щодо реформ у промисловості і в сільському господарстві. Не викликала сумніву теза про необхідність прискорення в сільському господарстві для вирішення

продовольчої проблеми. Заради цього навіть використовувалась індивідуальна праця. Натомість про необхідність прискорення у промисловості вилучення були досить обережними.

Тримаючи руку на пульсі громадської думки, до обговорення актуальних економічних проблем зарешували відомих фахівців. Зокрема, ґрунтовністю виділяється стаття О. Рогинського «Економіка любить сильних» в журналі «Вітчизна». В ній автор викриває недоліки і безперспективність радянської економічної моделі, причина чого криється в командно-адміністративній системі. Він вказував, що «наші підприємства, не звільнені від опіки міністерств і відомств, працюють і донині за дивною моделлю господарського розрахунку, яка узгоджує інтереси державних ланок і до економіки має дуже віддалений стосунок. По суті, нічого не змінилося, крім того, що тепер трохи більше може відрахувати підприємство на власні потреби» [6, с. 153].

Маємо додати, що економічна та політична криза в країні, невизначеність подальших шляхів перебудови обумовили пошук нової парадигми розвитку. Розробка концепції «корінної перебудови економіки» визначила новий етап в еволюції суспільної думки. В умовах демократизації, розширення гласності суспільна думка починає диференціюватися за ступенем радикалізації. Менш радикальний напрямок в ній зосереджує свою увагу на аналізі нової концепції та суміщенні її з теорією та практикою управління радянської економіки. Багато сподівань у цей період покладалося на закони про кооперацію та підприємництво. Найкращим регулятором кооперативного руху мала б стати здорова конкуренція.

У журналах висвітлювався позитивний досвід кооперативного руху та роботи перших спільних радянських та іноземних підприємств у роки перебудови. Але й той же час культивувався думка, що поки виробничі стосунки не увійшли в нове русло, цей процес потрібно контролювати. Так, М. Біденко на сторінках журналу «Вітчизна» у статті з промовистою назвою «Залізний стовп, або як народжується бюрократизм» висловив побоювання щодо безконтрольності «індивідуальної трудової діяльності», яка мала б «відповідати інтересам усього соціалістичного суспільства». Автор зазначає, що вже перші кроки масового госпрозрахунку показали, що ощадливість часом обертається злом. «Не встигли підприємства перейти на самофінансування, як їх керівники почали відмовляти підшефним школам у ремонті приміщень, у трудовому навчанні школярів, намагаються будь-що позбутися «своїх» дитсадків» [7, с. 150].

Відбиваючи суспільні настрої журнальна публіцистика гостро ставила питання про такі базові економічні категорії як продуктивність праці, ціноутворення, економне використання ресурсів. В журнальних матеріалах йшлося про те, що спроби підвищити продуктивність за рахунок утопічного перегляду норм, тобто одержання більший виробітку на ту саму зарплату, кінчалися тим, що виробіток зменшувався, процвітав брак і доводилося відновлювати старі норми.

Розвиваючи тему, доречно згадати й журнал «Вітчизну», яка наводить слова економіста В. Ланового, який на проблеми трансформації економіки дивиться крізь призму ментальності і психології пересічного громадянина: «Економіка дає можливість будь-кому стати багатим чи, у кожному разі, не бідним, бо заохочує корисну працю, діловитість, творчість. У перекладі з китайської заздрість до чужих прибутків звучить як хвороба палаючих очей. Точний образ. Щоб очі не палали, треба тільки одне-єдине: чесно працювати. А ось це саме й не до вподоби багатьом. Це перше гальмо перебудови – психологія бідних. Як відомо, складніше саме змінити психологію, для цього насамперед треба змінити сам побут, а це зробити відразу неможливо. А розуміти можна тільки те, у що віриш. З другого боку, уся перебудова задумана для того, щоб зробити нас усіх багатшими, щоб ми не дивились заздрісно на чужий стіл, а мали свій не гірший, а можливо, й кращий» [8, с. 149].

В полі зору журналів перебували і проблеми аграрних відносин. Публіцистичні виступи привертали увагу громадськості до необхідності реформування аграрного сектора економіки. У статті «Почуття чи правда» («Київ») М. Дивак вказує, що нас десятиліттями призвичаювали до думки, що куркуль, землевласник – мало не найбільше лихо на землі. [9, с. 101–102].

Розглядаючи значення іноземних інвестицій для економічного розвитку України, Ю. Манійчук у статті «Залучення іноземного капіталу як засіб модернізації української економіки» («Золоті ворота») звертає увагу на необхідність нагальної модернізації економіки України. На його думку, надходження іноземного капіталу приведе до неминучої технологічної модернізації української промисловості і піднесе якість української продукції до рівня вимог світового ринку. Водночас автор застерігає, що у залученні іноземного капіталу Україна мусить конкурувати з іншими країнами і витримувати жорстку конкуренцію.

При цьому Ю. Манійчук вважає, що «наявність чіткого законодавства буде сприяти створенню доброзичливого ставлення до намагань залучити такі вкрай необхідні для української економіки інвестиції. Воно стане важливим фактором, який заохочуватиме залучення іноземних капіталовкладень. Тим більший ефект буде мати наявність чіткого законодавства, якщо стабілізується суспільно-політична ситуація і державний суверенітет України реалізується не на папері, а у реальному житті» [10, с. 65].

Важливе значення для розуміння ролі художньо-літературних і громадсько-політичних журналів у приверненні уваги до різних аспектів проблеми економічного розвитку України є аналіз журнальних матеріалів дискусійного характеру за участю фахівців різних галузей. Прикладом може бути організований журналом «Жовтень» у 1989 р. (ведучий – відомий публіцист В. Базів) круглий стіл з проблем взаємодії людини, природи і суспільства. Матеріали цього круглого столу були оприлюднені на сторінках журналу під назвою «Для кого б'ють дзвони?»

Учасники організованого журналом круглого столу – представники органів влади, науковці, виробничники, творча інтелігенція, висловлювали оцінку стану природних ресурсів і оприлюднювали свої пропозиції щодо шляхів їх раціонального використання та збереження довкілля. Академік Я. Підстригач констатував, що «екологічна загроза – реальність, нині існуюча, від якої уже тепер, у цю хвилину, треба шукати порятунку» [11, с. 79]. Інший науковець М. Долішній вважав, що «основним гальмом механізму природокористування є відсутність плати за користування чи пошкодження (забруднення) індустрією водних, повітряних, земельних, лісових чи мінеральних ресурсів [11, с. 81].

Проблеми екологічної безпеки, збереження і раціонального використання природних ресурсів гостро ставились у публіцистичних матеріалах й інших журналів. Так, в опублікованій у журналі «Вітчизна» статті «Потайні шляхи підземних вод» А. Тютюнник з болем писала про шкоду завдану природі України: «Знадобився грім Чорнобиля, щоб примусити нас роззирнутися і усвідомити: ця катастрофа – тільки початок в ряду грядущих, не менш страшних катастроф. На той час проритими на полях нашої країни каналами вже можна було б 17 разів обперезати земну кулю по екватору, але врожаї незмінно лишалися найнижчими у Європі, від підтоплення й заболочення гинули найкращі землі. Лише в Херсонській області понівечено 120 тисяч гектарів землі та 137 населених пунктів, в Одеській і Миколаївській – іще стільки ж. Вінцем водогосподарської «творчості» мав стати Дніпровсько-Бузький гідровузол та канал Дунай-Дніпро» [12, с. 129].

Своє бачення перспектив економічного розвитку і раціонального використання природних ресурсів на сторінках журналу «Київ» висловлював письменник, народний депутат П. Осадчук. Зокрема, він висловлював стурбованість щодо неврегульованості в «Декларації про державний суверенітет України» питання загальносоюзної власності на території України. Він вважав, що «допоки вона буде залишатися в такому величезному обсязі, як тепер, ми не матимемо економічної незалежності, а значить – і політичної, екологічної, культурно-духовної і т. д. Декларація дає можливість прийняти справедливий закон, виробити механізм переходу всесоюзної власності у республіканську. Особливо стосовно тих підприємств, будівництво яких зруйнувало наші чорноземи, завдало непоправної шкоди нашій землі, її водам, а експлуатація поглиблює цю шкоду. Думаю, тут єдиний шлях. Зважаючи на катастрофічну ситуацію в природі, в навколишньому середовищі, було б логічно, якби всесоюзні підприємства, що отруїли землю, води, повітря України, призвели і призводять до масових захворювань і людських смертей, всі такі заводи і комбінати – губителі природи і генофонду нації першочергово переходили у власність українського народу, причому безплатно, і перепрофільовувались. Більше того, у випадках, коли екологічно шкідливе підприємство нанесло непоправної шкоди природі й людям, відповідне міністерство – після авторитетної незалежності екологічної експертизи – повинно сплатити Україні матеріальну компенсацію [13, с. 114–124].

На сторінках журналу «Прапор» («Березіль») до дискусії щодо перспектив розвитку економіки, зокрема енергетики, долучалась читацька громадськість. Так, читач А. Даценко з Полтави, порушуючи проблему альтернативної енергетики, висловлює припущення, що «як би енергійно та успішно не розвивалися і впроваджувалися в життя альтернативні АЕС джерела енергії, ще десятиліттями людство приречене користуватися саме енергією розщепленого атома. А там, можливо, підспіє час термоядерного синтезу, можлива в перспективі й нейтралізація чи використання радіоактивних відходів ядерної енергетики. Як на мене, частка альтернативних джерел енергії, наскільки це не сумно усвідомлювати, на найближчу перспективу може скласти не більше 20–30 процентів енергетики планети [14, с. 141].

У той же час пошук і впровадження альтернативних видів енергетики ведеться надто повільно і, як зазначає автор, «Течуть роки... Течуть радянські гроші... У повітрі з вітром розносяться мільярди кіловат-годин, а в цей час справа промислового вітро-використання, внаслідок безвідповідальності і байдужості, повзе і спіткається так..., що важко навіть сподіватися – чи рухається вона вперед, чи тупцює на місці... Кожний рік затримки дає нам величезні паливні і транспортні втрати...» [14, с. 143].

Аналіз публіцистичних матеріалів українських журналів дає підстави зробити висновок про те, що проблеми економічного розвитку в роки перебудови виокремилися у самостійний тематичний напрям, який охоплював широкий спектр питань, що привертала увагу суспільства. На сторінках літературно-художніх і громадсько-політичних журналів велася активна дискусія, в процесі якої обговорювалися стан та перспективи економіки України. До неї залучалися представники науки, виробництва, громадськості. За своїм змістом економічна тема на сторінках журналів пройшла

еволюцію від розгляду традиційних для радянської дійсності питань управління та планування виробничої сфери до радикальних поглядів на реформування усєї економіки. У публіцистичних матеріалах відомі фахівці і громадські діячі викривали вади і безперспективність радянської економічної моделі, багато положень якої суперечили основним законам економіки і логіки. З'ясовуючи причини низької ефективності радянської економіки, автори публіцистичних виступів доходили висновку, що на практиці впродовж тривалого часу нехтувався теоретично обґрунтований і на словах проповідуваний основний закон соціалізму – суспільне виробництво не підпорядковувалося задоволенню постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб народу.

Журнальна публіцистика гостро ставила питання про такі базові економічні категорії як продуктивність праці, ціноутворення, залучення іноземних інвестицій, економічне використання ресурсів. Наголошувалося на суспільній значимості розв'язання таких проблем як екологічна безпека, збереження і раціональне використання природних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Скуленко М. И. Журналистика и пропаганда / М. И. Скуленко. – К.: Вища школа, 1987. – 159 с.
2. Лизанчук В.В. Грани коллективизма. Воздействие печати, телевидения, радио на формирование социально активной личности / В. В. Лизанчук. – Львов: Вища школа, 1989. – 152 с.
3. Шкляр В. І. Енергія думки і мистецтво слова / В. І. Шкляр. – К.: Вища школа, 1988. – 199 с.
4. Федорів Р. На варті червоної калини / Р. Федорів // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 107–113.
5. Історія партійно-радянської преси України / За заг. ред. А. З. Москаленка. – К.: Вища школа, 1989. – 359 с.
6. Рогинський О. Економіка любить сильних / О. Рогинський // Вітчизна. – № 11. – 1989. – С. 147–155.
7. Біденко М. Залізний стовп, або як народжується бюрократизм / М. Біденко // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 148–154.
8. Рогинський О. Економіка любить сильних / О. Рогинський // Вітчизна. – № 11. – 1989. – С. 147–155.
9. Дивак М. Почуття чи правда / М. Дивак // Київ. – 1990. – № 7. – С. 94–102.
10. Манійчук Ю. Залучення іноземного капіталу як засіб модернізації української економіки / Ю. Манійчук // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 65.
11. Базів В. Для кого б'ють дзвони? / В. Базів // Жовтень. – 1989. – № 12. – С. 79–88.
12. Тютюнник А. Потайні шляхи підземних вод / А. Тютюнник // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 129–136.
13. Осадчук П. Декларація чи декорація? / П. Осадчук // Київ. – 1990. – С. 114–124.
14. Даценко А. Мільярди, пушені за вітром / А. Даценко // Прапор. – 1989. – № 4. – С. 141–143.

Ирина Храмцова

УКРАИНСКАЯ ПУБЛИЦИСТИКА ВРЕМЕН ПЕРЕСТРОЙКИ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В УКРАИНЕ.

Предлагаемая статья посвящена исследованию украинской публицистики времен перестройки в контексте экономических проблем в Украине. Автор рассматривает особенности радикализации взглядов на реформирование экономической сферы и анализирует ряд дискуссий на эту тему, опубликованных в украинских журналах.

Ключевые слова: Украина, экономика, социально-экономические отношения, украинская публицистика, перестройка.

Irina Khramtsova

UKRAINIAN PUBLISIZM OF THE PERESTROIKA PERIOD IN THE CONTEXT OF ECONOMIC RELATIONS IN UKRAINE.

The present article is dedicated to the Ukrainian publisizm of the perestroika period researches in the context of economic relations in Ukraine. The author considers peculiarities of opinion radicalization on the economy reforms and analysis the range of discussions on this subject that were published in the Ukrainian magazines.

Key words: Ukraine, economy, socio-economic relations, Ukrainian publicism, alteration.

УДК 94(438)

Barbara Skoczyńska-Prokopowicz

ZJAWISKO MIGRACJI W ŚWIETLE OPRAWOŃ NAUKOWYCH

Zmiana miejsca zamieszkania określana mianem migracji to zjawisko powszechne w dobie przemian globalizacyjnych i dotyczy wszystkich społeczności na świecie. Jego przyczyny, rozmiar i skutki są różne. Autorka artykułu przytacza definicje słownikowe polsko- i obcojęzyczne, wskazuje na czynniki wewnętrzne i zewnętrzne sprzyjające migracjom, płaszczyzny na których się rozgrywają oraz ich typologię. Omawia pokrewne zjawisko tzw. „fale migracyjną”. Polska jest krajem z przewagą emigracji nad imigracją, co nie jest korzystne z punktu widzenia państwa-stąd postulaty, które powinny być uwzględnione w działaniach naprawczych realizowanej polityki społecznej.

Słowa kluczowe: definicje, migracja, kryteria podziału, przyczyny i skutki, polityka społeczna państwa

W rozważaniach z dziedziny nauk społecznych często można spotkać się z pojęciem migracji. Jednak nie jest to jedyne pojęcie, które wiąże się z tym tematem. Warto wspomnieć również, czym jest i jak rozumieć sformułowania emigracja i imigracja. Obecnie używa się zwykle wyrażenia migracja, które łączy w sobie wszystkie znaczenia powyższych pojęć. Podobnie dzieje się w przypadku, gdy używamy słowa migrant, może oznaczać ono zarówno emigranta, jak i imigranta [7, s. 9]. W literaturze zaś występują pokrewne pojęcia mniej lub bardziej związane z kwestią integracji imigrantów ze społeczeństwem przyjmującym. Gdy myśli się o imigrantach, ważnymi pojęciami stają się: asymilacja, akomodacja, inkluzja, inkorporacja, adaptacja czy też absorpcja [5, s. 9].

Ogólnie charakteryzując pojęcie migracji należy powiedzieć, że migracja pochodzi od łacińskiego słowa migratio i oznacza wędrowkę lub wędrowanie. W Słowniku społecznym B. Szlachty występuje natomiast bardziej złożone pojęcie migracji: «Migracje są zjawiskiem uniwersalnym, występują bowiem w zasadzie w każdym typie społeczeństw; zarazem są one zjawiskiem powszechnym, towarzyszącym ludzkości od samego początku dziejów. Indywidualne i rodzinne zmiany miejsca pobytu bądź masowe wędrowki ludów w poszukiwaniu lepszych warunków życia towarzyszą rozwojowi każdej zbiorowości» [9, s. 660]. Dalej w słowniku autor wymienia podłoże migracji we współczesności oraz genezę i pięć głównych płaszczyzn migracji. Według autora u podłoża migracji leży skomplikowany kompleks czynników; «są one pochodną predyspozycji psychicznych osobowościowych oraz charakterystyk poszczególnych jednostek, a także uwarunkowań wynikających ze zbiorowo ustanowionych zasad organizacji ekonomicznej, politycznej i kulturowej» [9, s. 660]. Według słownika, geneza migracji ma podłoże w czynnikach wewnętrznych jak i zewnętrznych. Wewnętrznymi są czynniki wynikające z psychologicznych motywacji jednostek. Natomiast zewnętrzne wywodzą się z zasad funkcjonowania systemu społecznego zarówno zbiorowości, które są opuszczane, jak i tych, które przyjmują nowych przybyszów. Autor słownika podaje również płaszczyzny, które migracja posiada ze względu na swoją genezę i przyczyny sprawcze. Pierwsza płaszczyzna ma charakter społeczny (socjalny) oraz zawiera klasowe, narodowe i religijne determinanty. Druga płaszczyzna, ekonomiczna kształtowana jest przede wszystkim przez poziom rozwoju technologicznego i gospodarczego. Autor podkreśla, że im lepiej rozwinięty ekonomicznie kraj, tym większe prawdopodobieństwo migracji. Kierunek migracji przebiega najczęściej od kraju mniej rozwiniętego, znajdującego się niekiedy w stanie kryzysu gospodarczego – zwłaszcza do krajów sąsiednich. Trzecią płaszczyznę – polityczną wyznaczają przede wszystkim sposoby sprawowania władzy. Wyróżnia się wiele sposobów, w jaki może być ona sprawowana, jednym z nich jest demokracja. Demokracja charakteryzuje się wielością swobód politycznych oraz dużym obszarem samorządności, a także regionalnej, etnicznej, religijnej autonomii większości. Ludzie migrujący przez wzgląd na politykę uciekają do kraju, w którym mogą uniknąć dotychczasowej podległości. Czwartą płaszczyzną jest płaszczyzna kulturowa. Ustala ona korelacje między natężeniem i wielkością migracji a stylami życia, aspiracjami i potrzebami kulturowymi członków systemów społecznych. Ostatnią piątą płaszczyzną jest płaszczyzna osobowościowa, zdeterminowana przez fizyczne i psychiczne predyspozycje jednostek oraz podstawy i orientacje światopoglądowo-ideologiczne kształtowane przez społeczeństwo [9, s. 660–662].

Istnieją także inne definicje, np. pochodząca z Encyklopedii socjologii, według której: «Migracja lub synonimicznie: wędrowka, ruchliwość przestrzenna to względnie trwała zmiana miejsca pobytu jednostek i grup w ramach określonej przestrzeni» [2, s. 243]. Encyklopedia socjologii podaje również rozróżnienie na migracje dobrowolne i przymusowe. Migracje dobrowolne «zawsze łączyły się z nadzieją określonych grup i jednostek na poprawę własnego położenia: z reguły ekonomicznego, a często także społecznego czy religijnego».

Migracje przymusowe natomiast – ucieczki, wypędzenia, deportacje, przesiedlenia, stanowiły wyraz przemocy bezpośredniej, egzekwowanej hic et nunc przez silniejszych wobec słabszych. Jednak w obu

formach i dobrowolnej i przymusowej były potężnym czynnikiem współkształtującym dzieje kontynentów starożytnych imperiów i nowożytnych państw, rodzin, plemion i współczesnych wspólnot narodowych. Same też w toku dziejów zmieniały swój charakter. Dalej zaś autor podaje typy migracji i dzieli je na: w zależności na zakres wolności decyzji migracyjnych – dobrowolne i przymusowe, ze względu na sposób przygotowania do migracji – spontaniczne i planowe, ze względu na przyczyny migracji – zarobkowe i polityczne, ze względu na status prawny migranta – legalne i nielegalne, ze względu na czas trwania migracji – stałe i okresowe, ze względu na terytorium docelowe – wewnętrzne i zewnętrzne oraz ze względu na charakter jednostki osiedleńczej – migracje ze wsi do miast albo odwrotnie, pomiędzy miastami oraz pomiędzy wsiami [2, s. 244–247].

Można również zacytować inne definicje migracji znajdujące się w słownikach obcojęzycznych. I tak na przykład definicja human migration, pochodząca z encyklopedii Brytannica, brzmi następująco: «human migration, the permanent change of residence by an individual or group; it excludes such movements as nomadism, migrant labour, commuting, and tourism, all of which are transitory in nature» [11]. Jest to definicja bardzo zbliżona do definicji zamieszczonych w słownikach polskich. Według encyklopedii Brytannica: migracja jest to trwała zmiana miejsca zamieszkania przez osoby lub grupy, ponadto wyklucza takie ruchy, jak koczownictwo, turystykę, wyjazdy do pracy imigrantów, ponieważ mają one charakter przejściowy.

W słowniku niemieckim można spotkać osobną, jednakże merytorycznie bardzo podobną definicję migracji. Brzmi ona następująco: «Auswanderung oder Emigration ist das Verlassen eines Heimatlandes auf Dauer. Emigranten oder Auswanderer verlassen ihre Heimat entweder freiwillig oder gezwungenermaßen aus wirtschaftlichen, religiösen, politischen oder persönlichen Gründen. Auf die Auswanderung aus einem Land folgt die Einwanderung in ein anderes. Der Wohnsitzwechsel innerhalb eines festgelegten Gebietes wird hingegen als Binnenmigration bezeichnet. Meist wandern Einzelpersonen oder einzelne Familien aus; in der Geschichte gab es aber auch Auswanderungen von großen Bevölkerungsgruppen» [12].

Definicja niemiecka wykazuje istotne podobieństwo do pojęcia migracji zamieszczonego w encyklopedii polskiej i encyklopedii Brytannica. Według definicji niemieckiej: emigracja jest opuszczeniem ojczyzny na stałe. Imigranci i emigranci opuszczają swój dom, dobrowolnie lub zmuszeni ze względów ekonomicznych, religijnych, politycznych i osobistych. Emigracja z jednego kraju następuje do kraju drugiego. Natomiast zmiana zamieszkania na wewnętrznym obszarze jest określana jako wewnętrzna migracja. Zazwyczaj emigracja odbywa się pojedynczo lub rodzinami, w historii miały miejsce też migracje w dużych populacjach.

Różnice w definicjach słownikowych są bardzo niewielkie. We wszystkich można zauważyć, że migracja wiąże się ze zmianą pobytu człowieka z różnych przyczyn od politycznych do religijnych. Jak trafnie spostrzegają autorzy definicji słownikowych, migracje zawsze można podzielić na dobrowolne i przymusowe. Każda definicja wyróżnia różne typy migracji podzielone na grupy ze względu na przyczyny migracji oraz to, czy człowiek emigruje sam, czy z całymi rodzinami. Różnicą między definicjami w słownikach polskich i zagranicznych może być fakt, że w krajach bardziej rozwiniętych częściej jest spotykane zjawisko imigracji, a w mniej rozwiniętej pod względem gospodarczym i ekonomicznym Polsce częściej się mówi raczej o emigracji niż imigracji.

Ze względu na wielość pojęć migracji należałoby utworzyć jedną, która ujmowałaby problem w całości. Jednakże geograficzno-demograficzna definicja migracji nie wyczerpuje jeszcze tego zagadnienia: migrant to osoba przybywająca lub opuszczająca pewne miejsce w inny sposób niż urodzenie lub śmierć. Tego typu definicja jest jednak zbyt ogólna, a próby ścisłego zdefiniowania fenomenu migracji i ich znaczenia w dzisiejszym świecie skomplikowane [4, s. 5]. Dlatego teorię migracji trzeba sklasyfikować według pewnych kryteriów tj. według kryterium przestrzennego, kryterium miejsca zamieszkania, kryterium czasu i aktywności. Według wskaźnika przestrzennego omawiany termin jest oczywisty: migracja oznacza mobilność terytorialną jako możliwość przemieszczania się na pewną odległość. Ważne są w tym względzie różne wymiary przestrzenne, zwłaszcza otoczenie ekonomiczne i społeczne. Otoczeniem ekonomicznym jest zmiana miejsca zamieszkania w obrębie miasto – wieś, kraj wysoko rozwinięty – nisko rozwinięty, peryferie – centrum. Migracja często wymaga porzucenia pewnego otoczenia społecznego i wejścia w inne o odmiennym charakterze. Osoba, która chce emigrować, musi porzucić dotychczasowe miejsce zamieszkania, a ponadto rodzinę i przyjaciół, co niesie za sobą zmianę stosunków społecznych otaczających jednostkę. Kryterium, które mówi, aby traktować migranta jako osobę zmieniającą miejsce zamieszkania, to kryterium miejsca pobytu.

«Według Everetta Lee (1966) migracja jest określana jako trwała lub półtrwała zmiana miejsca zamieszkania, przy czym nie czyni się żadnych ograniczeń jeśli chodzi o odległość ruchu, jego przymusowy lub dobrowolny, wewnętrzny lub zewnętrzny charakter. Donald Bogue (1959) twierdził wręcz, że z teoretycznego punktu widzenia, termin migrant jest zarezerwowany dla takich właśnie form mobilności» [4, s. 5].

Aby zaistniało w ogóle zjawisko migracji, musi być spełnione kryterium czasu – osoba, aby została uznana za migranta, musi przebywać pewien czas w innym miejscu niż swoje miejsce stałego pobytu. Kryterium to pozwala odróżnić np. migrantów od turystów. Kryterium aktywności wiąże się zaś z tym, że najczęściej osoba migrująca nie zmienia tylko swojego miejsca zamieszkania, ale również zmienia otoczenie i formę aktywności, głównie zawodowej, którą dotychczas wykonywała.

Piśmiennictwo i literatura przedmiotu wyróżnia różne rodzaje migracji. Zwykły podział obejmuje migracje ze względu na zasięg geograficzny, czas trwania i cel. Kryterium geografii wyróżnia przede wszystkim migrację wewnętrzną i migrację zewnętrzną. Pierwsza z nich dotyczy migracji w granicach określonego kraju, miasto – wieś, zaś mając na myśli migrację zewnętrzną należy rozumieć wyjazd za granicę danego państwa. Kryterium czasowe pozwala wyodrębnić migrację trwałą i okresową [7, s. 9]. Migracja trwała może oznaczać tylko i wyłącznie wyjazd z kraju pobytu na stałe. Za miejsce stałego przebywania uznaje się przebywanie poza granicami swojego państwa co najmniej 12 miesięcy. Migracja okresowa będzie zaś migracją, która przewiduje ograniczony czas pobytu poza krajem, na przykład na czas zlecenia pracodawcy lub ściśle określonego czasu za granicą w celu wykonania powierzonych zadań. Migracja okresowa może zostać podzielona na migrację sezonową i wahadłową. Definicja mówi, że migracja sezonowa jest wyjazdem na stosunkowo krótki okres czasu i ma charakter zarobkowy. Przykładem migracji wahadłowej jest sytuacja, w której osoby mieszkają w Szwecji lub w Polsce, ale regularnie dojeżdżają do pracy w Danii lub Niemczech [7, s. 10]. Ze względu na powody, jakimi kierują się ludzie, migrację można podzielić na zarobkową i polityczną. Migranci zarobkowi często opuszczają swój kraj dobrowolnie i kierują się względami ekonomicznymi. Podejmują oni ryzyko w celu polepszenia swojej sytuacji materialnej. Migrantem zarobkowym można nazwać również pracowników w placówkach dyplomatycznych, pracowników organizacji międzynarodowych i misjonarzy. Migranci polityczni muszą opuścić swój kraj pochodzenia ze względu na sytuację polityczną w kraju i prześladowanie ze strony władz lub „systemu”. Zwykle migrantów politycznych nazywa się uchodźcami, a w Polsce prawo przyznaje takim osobom, po spełnieniu pewnych przesłanek, status uchodźcy lub udziela azylu. Uchodźca znajduje się w stanie zagrożenia swojego życia i swojej rodziny lub stoi przed zagrożeniem utraty wolności z powodu przekonań politycznych. «Od czasu gdy Polska stała się członkiem Unii Europejskiej w 2004 roku, otworzyły się nowe możliwości, nowe ścieżki budowania kariery i rozwoju zawodowego polskich pracowników, które do niedawna były wręcz trudne do wyobrażenia. W Unii, zgodnie z przyjętą polityką zatrudnienia, obowiązuje swobodny przepływ towarów, usług, kapitału i pracy. Tym samym otwarto nowe rynki pracy dla obywateli nowych państw członkowskich» [1, s. 9]. Poprzez otwarcie granic i zwiększenie mobilności geograficznej w Unii Europejskiej w ciągu ostatnich lat wyłoniły się trzy nowe rodzaje migracji. Jest to migracja «z miłości», migracja osób trzeciego wieku oraz migracja egzystencjalna [7, s. 11]. Migracją z miłości można nazwać zmianę miejsca pobytu stałego poprzez zawarcie znajomości dłuższej lub krótszej z osobą z innego kraju. Poprzez migrację ludności w ten sposób zwiększa się liczba obcokrajowców zawierających związki małżeńskie, co sprzyja nadaniu obywatelstwa innego kraju. Przyczyną drugiego rodzaju migracji jest to, że ludzie u kresu swojego życia, potrzebując zmiany lub spokoju, migrują do krajów o łagodniejszym lub cieplejszym klimacie. Jest to modne zwłaszcza u osób zamieszkujących Niemcy czy kraje skandynawskie. „W latach 80 ubiegłego wieku pojawiła się tzw. migracja egzystencjalna, która polegała na tym, że dana osoba osiedla się w innym kraju, aby doświadczyć życia poza swoją ojczyzną» [7, s. 11]. Przyczyną takiej migracji, jak wspomina autor, jest próba poznania nowego życia, ciekawość nieznanego, próba samookreślenia swojej osoby.

Najpopularniejszym podziałem migracji jest podział na migrację wewnętrzną i zewnętrzną. Podobnie dzieli migracje Zofia Kawczyńska-Butrym w książce pt. *Migracje. Wybrane zagadnienia*. Według autorki: „Zmiana przestrzeni geograficznej może obejmować przemieszczenia w obrębie kraju lub wyjazdy poza kraj» [6, s. 11]. Można uznać, że migracje wewnętrzne pojawiły się w pierwszej kolejności. Jak już zostało wcześniej powiedziane, najczęstszym kierunkiem zmian miejsca pobytu był kierunek wieś – miasto. Głównym tego powodem było zmniejszanie zatrudnienia w sektorze gospodarki rolnej, a zwiększenie zapotrzebowania w sektorze przemysłowym. Duża fala migracji wewnętrznych przyszła w okresie po II wojnie światowej, ten czas cechuje się dużą mobilnością przestrzenną, spowodowaną głównie przyczynami ekonomicznymi. Fale migracyjne w kierunku ze wsi do miast można zauważyć także w okresie między 1947 a 1957 oraz po 1989 roku. Ludzie migrowali w poszukiwaniu pracy oraz bezpieczeństwa socjalnego. Miasto dawało młodym ludziom możliwość zdobycia stałych zarobków oraz dostęp do zabezpieczeń socjalnych. Kierunek tej migracji utrzymuje się nadal. Miasto jest centrum gospodarczym, edukacyjnym i społecznym. Młodzi ludzie podążają w kierunku rozwoju i samodoskonalenia, dlatego wolą osiedlać się w miastach. Należy wspomnieć, że w dzisiejszych czasach często można spotkać się z odwrotnym kierunkiem migracyjnym. Bogaci ludzie wolą osiedlić się na peryferiach miasta lub z dala od centrum. Zmieniły się wymagania ludności oraz kryteria, według których patrzy się na to zjawisko. «Migracja wiąże się bowiem nie tylko ze zmianą miejsca zamieszkania i z czynnikiem ekonomicznym (znalezienie pracy, wyższych zarobków), ale też powoduje i symbolizuje

zmianę położenia społecznego osób migrujących. Poprzednio przemieszczanie ze wsi do miasta utożsamiane było z awansem społecznym – lepszym dostępem do pracy, do świadczeń socjalnych, do edukacji, do kultury. Obecnie zauważamy, że migracja wewnętrzna związana jest z wcześniejszą zmianą położenia społecznego osób migrujących i symbolizuje tę zmianę» [6, s. 13].

Następnym kryterium podziału wymienianym przez wielu autorów jest kryterium głównego celu migracji. Bardzo ważną kwestią w tym podziale okazuje się być pytanie, jaki cel chcą osiągnąć migranci i jakie korzyści dostrzegają w zmianie miejsca pobytu stałego zamieszkania. Wyróżniamy tu podział w oparciu o cele ekonomiczne, które są główną przyczyną wyjazdów, oraz inne przesłanki, dla realizacji których migranci podejmują decyzję o opuszczeniu swojej ojczyzny. Ze względu na uwarunkowania ekonomiczne migracje były mniej lub bardziej liczne. Mówi się o pewnych falach migracyjnych, zwłaszcza w ostatnich dekadach XX wieku. Ludzie najczęściej decydują się na migracje z przyczyn czysto ekonomicznych – liczą na znalezienie lepiej płatnej pracy. Takie migracje nazywane są migracjami zarobkowymi. Migracje ekonomiczne dzielą emigrantów na migrantów przeżycia, migrantów mobilnych, migrantów zarobkowych i migrantów handlowych. Migrantami przeżycia można nazwać emigrantów biednych, czyli takich, których celem było zdobycie jakichkolwiek środków do życia dla zaspokojenia podstawowych potrzeb. Migrantami mobilnymi będą ludzie, którzy zmierzają do poprawy standardu życia, zgromadzenia funduszy na inwestycje i inne cele, które podnoszą standard życia jednostki. Migranci zarobkowi decydują się na emigrację, aby zarobić pieniądze w innym państwie bez planów pozostawania dłużej i w tej grupie wymienia się migrantów kontraktowych i migrantów wahadłowych. Migranci handlowi natomiast sprzedają pewne towary lub świadczą usługi poza własnym krajem w celach zarobkowych lub w celach obniżenia kosztów prowadzenia interesów w państwie pobytu stałego. Oprócz migracji z przyczyn ekonomicznych wyróżnić należy migracje o charakterze pozaeconomicznym. Charakteryzują się one tym, że dążenia migranta nie są nastawione na zysk oraz na korzyści materialne. Przyczyną takich migracji jest zmiana otoczenia, przestrzeni życia i poprawa standardu swojej egzystencji. Do migracji pozaeconomicznych należą migracje edukacyjne, religijne, ekologiczne, polityczne, patriotyczne, aksjologiczne oraz migracje dobrobytu [6, s. 19]. Migracje edukacyjne podejmują najczęściej ludzie młodzi, aczkolwiek nie jest to regułą. Głównym motywem podjęcia takiego przedsięwzięcia jest nauka języka, podniesienie kwalifikacji zawodowych. Migracje religijne mają różny wymiar, mogą być zarówno dobrowolne, jak i przymusowe. Do dobrowolnych można zaliczyć wycieczki w celu odwiedzenia miejsc kultu religijnego albo pielgrzymki do miejsc świętych. Osobną grupę dobrowolnych migracji o charakterze religijnym stanowią migracje misyjne, podejmowane przez księży misjonarzy. Przymusowe migracje na tle religijnym mogą wiązać się z prześladowaniami ze względu na przynależność wyznaniową. Ludzie wyjeżdżający z przyczyn religijnych mają na celu zapewnienie bezpieczeństwa podczas praktykowania własnej wiary [8, s. 28–35]. Migracje ekologiczne nieodłącznie wiążą się z klęskami żywiołowymi i katastrofami ekologicznymi. Osoby, których domy i miejsce zamieszkania zostało zniszczone przez klęskę żywiołową, podejmowały migrację w celu znalezienia nowego miejsca do życia w miejsce poprzedniego, które zostało zniszczone. Efektem wojny lub prześladowań przez aparat państwowy mogą być migracje o charakterze politycznym. Ludzie prześladowani ze względu na swoje przekonania lub sympatie polityczne szukają miejsca azylu, gdzie mogą się ukryć przed represjami, które czekały w ich rodzimym kraju. Migracje polityczne miały zawsze na celu zapewnienie bezpieczeństwa i godnej egzystencji własnej i osób najbliższych. W dzisiejszych czasach można zauważyć zjawisko repatriacji. Repatriacja, czyli powrót do ojczyzny osób pochodzenia polskiego, jest jednym ze sposobów nabycia polskiego obywatelstwa. Prawo to przysługuje wyłącznie osobom, które nie posiadają polskiego paszportu, a pragną przesiedlić się na stałe do Rzeczypospolitej Polskiej [13]. Tak definiuje się to zjawisko w Polsce. Natomiast w ogólnym ujęciu są to: powroty ludzi wysiedlonych lub uciekających niegdyś przed wojną i prześladowaniem do kraju ojczystego, kraju przodków. Ludzie często wracają z innego kraju, by zamieszkać w państwie uważanym za swoją ojczyznę. Migracjami aksjologicznymi można nazwać wyjazd z kraju powodowany sprzeciwem wobec nieszanowania lub nawet zagrożenia wartości uznanych przez emigranta za ważne. Kolejną odmianą omawianego zjawiska jest migracja dobrobytu, ma ona na celu poprawę standardu życia wyjeżdżających osób. Powody tego typu migracji są bardzo proste – ludzie chcą zakosztować lepszego życia niż w ojczyźnie.

Każda definicja migracji zawiera twierdzenie, że migracje mogą być trwałe, ale także czasowe. Stąd wzięto się następne kryterium podziału, jakim jest okres trwania migracji. Ze względu na tę przesłankę należy wyróżnić: migrację stałą (zwaną również osiedleńczą), okresową, która w zależności od czasu trwania dzieli się na długotrwałą i krótkotrwałą, sezonową oraz cyrkulacyjną [6, s. 21]. Migracja stała, związana jest z planami i chęcią trwałego osiedlenia się na obczyźnie. Migracja okresowa w zależności od czasu, jakim się charakteryzuje, dzieli się na długotrwałą (nie krótszą niż 12 miesięcy) i krótkotrwałą (poniżej 12 miesięcy). Migracja sezonowa związana jest z pewnymi okresami w ciągu roku. Dotyczy ona głównie prac w rolnictwie. Ostatnia z rodzajów migracji – cyrkulacyjna ma charakter cykliczny i polega na krótkotrwałych wyjazdach. Ich główną cechą jest powtarzalność.

W problematyce dotyczącej zjawiska migracji często pojawia się sformułowanie „fala migracyjna”. Jest to termin trudny do określenia. Najprościej rzecz ujmując, falą migracyjną będzie migracja dużej grupy ludzi z jednego kraju do drugiego. Największe fale migracji zdarzają się zwłaszcza w wyniku konfliktów zbrojnych, katastrof humanitarnych oraz przy poszukiwaniu lepszych warunków ekonomicznych. Statystyki wskazują, że współcześnie największą falą migracji jest napływ Irakijczyków do Szwecji. Jak pokazują badania, najwięcej osób starających się o status uchodźcy pochodzi z Palestyny. Jedną z największych migracji ludności w minionym stuleciu była fala uchodźców z Afganistanu do Pakistanu (ok. 3 mln ludności). Ludność ta potem jednak w większości wróciła do Afganistanu. W roku 2008 według statystyk UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees, agenda Organizacji Narodów Zjednoczonych) największą falą migracji była migracja ludów zamieszkujących Czad. Warto zauważyć również, że niektóre historyczne fale migracji zapoczątkowały istnienie kilku państw – najbardziej widoczne jest to w przypadku społeczeństw Stanów Zjednoczonych i Australii.

Polska pozostaje krajem z przewagą emigracji nad imigracją [3, s. 2]. Ponadto jest państwem, które wykazuje ujemne saldo migracyjne. Główny Urząd Statystyczny szacuje, że w 2008 r. saldo migracji zagranicznych wyniosło (-)14,9 tys. Często poruszanym tematem w debatach publicystycznych i badaniach jest problem migracji zarobkowych Polaków. Trudno jednoznacznie określić liczbę osób wyjeżdżających, głównie ze względu na fakt, że wiele wyjazdów jest nierejestrowanych. Według danych statystycznych na pobyt stały wyemigrowało w ostatnich dziesięciu latach ponad 300 tys. mieszkańców Polski. Najczęściej ludzie emigrują do Niemiec, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i krajów skandynawskich.

Polska jest jednym z ważniejszych krajów na migracyjnej mapie Europy. Polacy od dziesięcioleci masowo uczestniczą w migracjach zarobkowych do krajów bardziej rozwiniętych [5, s. 7]. Jest to problem, z którym boryka się państwo polskie, gdyż emigracja dotyczy głównie młodych, wykształconych ludzi. Państwo musi podejmować w najbliższym czasie takie środki zaradcze, które spowodują zatrzymanie fali migracyjnej Polaków. Do działań naprawczych należeć mogą: naprawa systemu szkolnictwa i powrót do oferty edukacyjnej na szczeblu zawodowym, średnim i wyższym dopasowanej do potrzeb zmieniającego się rynku pracy, wyrównanie szans infrastrukturalnych poszczególnych regionów kraju, stworzenie nowej, interesującej dla młodych rodzin polityki społecznej (ulgi podatkowe dla rodzin z dziećmi, oferta żłobków i przedszkoli finansowanych z puli państwa, rozwój budownictwa komunalnego i udostępnienie mieszkań na wynajem czynszowy w taki sposób, by umożliwić mobilność pracobiorcy w obrębie kraju, dalsza rozbudowa infrastruktury drogowej, co powoduje z jednej strony możliwość lokowania inwestycji na terenach do tej pory niechętnie uwzględnianych przez inwestorów, z drugiej zaś – daje szansę na dojazdy do pracy na dalsze odległości («to commute», «pendeln»).

Dzięki temu obywatel będzie świadomy, iż może wybrać drogę życiową poza swoim dotychczasowym środowiskiem i skorzystać z prawa do zmiany miejsca zamieszkania poza granicami kraju, ale ze względu na sentymentalnych i merkantylnych nie będzie mu się to po prostu opłacało.

Spis literatury

1. Bera R. Emigranci polscy w nowym środowisku pracy / R. Bera. – Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, 2011.
2. Encyklopedia socjologii, t. 2, K-N, / Bokszański Z.(red.). – Warszawa 1999.
3. Godlewska J. Migracje i imigranci w Polsce – skala, podstawy prawne, polityka, Ekspertyza przygotowana w ramach projektu «EAPN Polska – razem na rzecz Europy Społecznej» / J. Godlewska, 2010
<<http://www.eapn.org.pl/expert/files/Migracje%20i%20imigranci%20w%20Polsce>.
4. Górny A. Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych /A.Górny, P. Kaczmarczyk. – Warszawa: Instytut Studiów Społecznych Uniwersytet Warszawski, 2003.
5. Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia / Kaczmarczyk P., Okólski M.,(red.). – Warszawa, 2008.
6. Kawczyńska-Butrym Z. Migracje. Wybrane zagadnienia /Z.Kawczyńska-Butrym. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009.
7. Kubitsky J. Psychologia migracji / J. Kubitsky. – Warszawa: Wydawnictwo Difin, 2012.
8. Sakson A. Problem masowej emigracji z Polski w latach osiemdziesiątych / A. Sakson // Życie i Myśl. – 1989. – Nr 10. – S. 28–35.
9. Słownik społeczny / Szlachta B (red). – Kraków, 2004. – S. 660.
10. Rocznik Demograficzny 2009, Główny Urząd Statystyczny, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_rocznik_demograficzny_2009.pdf.
11. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/275738/human-migration>.
12. <http://de.wikipedia.org/wiki/Auswanderung>.
13. http://www.msw.gov.pl/portal/pl/89/169/Repatriacja_i_cudzoziemcy.html

Барбара Скочинська-Прокоповіч

ЯВИЩЕ МІГРАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зміна місця проживання, тобто міграція, є поширеним явищем в епоху глобалізаційних змін і відбувається у всьому світі. Її причини, масштаби і наслідки є різними. Автор статті наводить словарні визначення польських й іншомовних термінів, вказує на внутрішні і зовнішні фактори, що сприяють міграції, площу міграцій, а також їх типологію. Обговорюється споріднене явище «міграційні хвилі». Польща є країною з перевагою еміграції над імміграцією. Це не вигідно з

державної точки зору, тому обговорюються постулати, які повинні бути враховані для коригування діючої соціальної політики.

Ключові слова: визначення, міграція, критерії розподілу, причини і наслідки, державна соціальна політика.

Barbara Skoczyńska-Prokopowicz

THE PHENOMENON OF MIGRATION CONSIDERED IN THE LIGHT OF SCIENTIFIC DEVELOPMENTS

Changing one's place of residence (referred to as migration) is a common phenomenon in an era of globalization, changes and concerns of all communities in the world. Its causes, scope and effects are different. The author of the article cites dictionary definitions in both Polish and foreign languages which indicate the internal and external factors conducive to migrations, the reasons for which they take place and their typology. The author also discusses the related issue of "migratory waves". Poland is a country with a predominance of emigration over immigration, which is not ideal from the point of view of the state. There are thus considerations which need to be included when corrective social policy is implemented.

Key words: definitions, migration, criteria of division, causes and effects, social policy of the state.

УДК 930.2:94(477)-058.232.6“1991/2005”

Анна Шауренко

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ РОЗВІДОК ЩОДО ПОБУТУ ТА ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1991–2005 РР.

У статті здійснено огляд публікацій, що висвітлюють побут та дозвілля сільського населення України у 1991–2005 рр. Мета роботи спрямована на висвітлення в історичній літературі особливостей буденного життя мешканців сільських населених пунктів України. Проаналізовано наукові праці сучасних дослідників та виявлено характерні особливості висвітлення їх поглядів, щодо повсякденного життя українських селян. У висновках представлено загальну тенденцію в українській вітчизняній історіографії щодо питань соціально-економічного та культурного розвитку сільського населення України в 1991–2005 рр. та виявлено, що сучасний стан розвитку проблеми досліджено недостатньо та фрагментарно.

Ключові слова: побут, дозвілля, селяни, історіографія, дослідник.

Важливим компонентом історичного наукового дослідження як системного процесу є виявлення його джерельно-інформаційної бази. Вивчення перевіреного життям історичного досвіду сприяє усвідомленню минулого, допомагає успішно розв'язати практичні завдання економічного та соціального будівництва на сучасному етапі.

У запропонованому історіографічному огляді аналізується комплекс публікацій з історії побуту та дозвілля сільського населення України у 1991–2005 рр., а також сучасні концептуальні підходи з даної проблематики.

Історіографія особливостей повсякденного життя сільського населення 1991–2005 рр. кількісно вирізнялася на фоні загального числа досліджень історії України. Це зумовлено тим, що на перше місце, як правило ставали політичні та економічні процеси, тоді як буденне життя відходило на останній план. Якщо говорити лише про село, то тут естафету першості отримували аграрні питання і про долю пересічного селянина дослідження проводилися вкрай рідко.

В розвитку історіографії проблеми умовно виокремлюємо кілька періодів. Перший – 1991–1999 рр.: упродовж цих років в умовах розпаду СРСР кризові явища охопили всі сфери українського суспільства і дослідження буденного життя селян мали поверхневий характер, звучали в контексті інших більш значущих проблем. Другий період – 2000–2005 рр.: у порівнянні з попереднім десятиліттям, спостерігається конкретизація об'єкта та предмета дослідження, крім того, виникла певна потреба в написанні наукових праць з історії України, що мала святкувати свій ювілей.

Для першого періоду, характерна різноплановість узагальнюючих праць, які частково аналізували фрагменти побуту чи культурні явища притаманні окресленому періоду. І хоча більшість праць намагалися продемонструвати динаміку позитивних змін в соціально-економічному житті українців загалом, що було закономірно заідеологізованості, проте вони стали вагомим матеріалом для уточнення окремих питань.

Питання побуту та дозвілля сільського населення України неодноразово розглядалося у науковій літературі. Однак, у більшості праць вони висвітлюються не як самостійна проблема, а

принагідно – у контексті загальної історії України в роки незалежності, при вивченні паралельних історичних явищ. Напрямок робіт носив популяризаторський характер і виконувалися вони у хронологічному стилі, мали емоційне забарвлення та звучали на фоні порівняння з радянським минулим, це зумовлено несформованістю власної джерельної бази та відсутністю суспільного запиту. Навіть сьогодні, 25 років по тому, центральні та обласні архіви не можуть задовольнити запити науковців, що працюють з проблемами історії України після здобуття незалежності.

Вагомий внесок у розвиток історії сьогодення зроблено працівниками Інституту історії України НАН України. Проблеми українського села та способи їх вирішення, почали обговорювати вже у 1991 р. в м. Полтава у рамках науково-практичної конференції «Відродження українського села». Уперше в Україні співробітники відділу сучасної історії України підготували кілька посібників, які були насичені фактами з історії незалежної України. І хоча основою їх матеріалів були аграрні відносини, що порівняно з початком 1990-х рр. розвивалися динамічно, моменти побуту та культурного розвитку у селах України неодноразово висвітлювалися в їх публікаціях.

За сприяння Інституту історії України НАН України реорганізовано інфраструктуру локальної історії і створено регіональні науково-дослідні центри, що стали осередками, навколо яких згуртовувалися ентузіасти дослідження рідного краю. Йдеться, зокрема, про такі центри краєзнавчої діяльності як: Центр дослідження історії Полісся Інституту історії України НАН України, Багаліївський центр Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія», Товариство дослідників Волині, Полтавське наукове товариство краєзнавців, Науковий центр дослідження історії Центральної України у Кіровограді, науково-пізнавальна секція Одеського будинку вчених «Одессіка» та ін.

У перші роки незалежності України значний доробок у дослідженні українського села відводиться авторському колективу, результати дослідження яких представлені у праці «Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки», в якій йшла мова про особливості соціальної інфраструктури села на початку 1990-х рр. [19].

З'явилися роботи, у яких дослідники об'єктивно й неупереджено висвітлили важливі складові життєдіяльності українського народу. Це низка праць ученого економіста-аграрія О. Бугуцького, який описував демографічну ситуацію на селі, особливості поселенської мережі у сільській місцевості та матеріальний добробут мешканців сільських територій у 90-х рр. ХХ ст. Квінтесенцією його праці вважається сільське господарство села України, але паралельно аграрним питанням, автор досліджував життя його мешканців [1].

Значна частина праць з історії присвячена питанням феномену українського села, місця і ролі селянства у бутті українства. Своєрідність такого підходу обґрунтував М. Вівчарик, досліджуючи село в етнонаціональному вимірі. Автор підкреслює, що на селі значною мірою зберігаються традиційні риси культури нації, її звичаї, норми поведінки, обряди, тобто унікальний досвід національного буття [3, с. 4]. Наголошується вплив культурно-освітніх закладів у формуванні культури міжнаціональних відносин, національно-культурному відродженні української держави.

Здійснюючи огляд історіографії нашої проблеми, варто вказати на діяльність Н. Паніної. Ще з 1992 р. дослідниця розпочала розробку проекту і апробацію методики проведення соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, який став основним джерелом отримання систематичної соціологічної інформації для представників наукового кола і громадськості України. Результати досліджень показують динаміку соціальних перетворень в українському суспільстві у 90-х рр. ХХ ст. [15].

До середини 90-х рр. ХХ ст. вивченню історії сьогодення сільського населення приділено порівняно менше уваги, що зумовлено соціально-історичними чинниками. Історичні праці у рамках досліджуваної проблеми накопичувалися поступово. Більш предметно фахівці почали говорити про значення і характер праць з історії України і сільської історії періоду незалежності вже у 2000-і роки. Причиною уваги до буденного життя селян стала десята річниця незалежності України та перепис населення.

Помітною працею у цей період стала колективна брошура «Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості» за редакцією М. Орлатого першочергово була розрахована на керівників і працівників органів управління, місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, економістів, соціологів та наукових співробітників. Мета даної роботи полягала у наданні допомоги сільським головам та мешканцям територіальних громад ознайомитися з нормативно-правовими актами та науковими дослідженнями щодо найгостріших проблем сільського сектору та сприяти подальшому їх вирішенню. Автори зупинилися на питаннях житлово-комунального господарства, торгівлі, громадському харчуванні та побутовому обслуговуванні, пасажирському транспорті та зв'язку [17].

Фахівці Інституту аграрної економіки Національної академії аграрних наук України, ґрунтуючись на статистичних даних, показали, що реорганізація колгоспного виробництва негативно вплинула на

соціально-культурний стан села. У науково-аналітичній розробці «Соціальна сфера села України: регіональний аспект», що готувалася на основі вибіркового домогосподарств в сільській місцевості та суспільного обстеження сільських населених пунктів інформацію подано в динаміці в цілому по Україні та в розрізі областей за період з 1990–2000 рр.[18].

Проблеми сільської школи досліджував О. Межирицький, який у контексті підготовки студентів до соціально-педагогічної роботи в умовах сільської місцевості, описує школу, як основний центр соціально педагогічної роботи, особливості її функцій, проблеми та значення у буденному житті кожної людини [11]. Освітньої тематики також торкався Я. Коваленко, який описував освіту 90-х рр. ХХ ст. на селі вважаючи її стан критичним і таким, що потребує невідкладного урядового втручання. Він наводить дані про закриття сільських шкіл, скорочення кількості учнівських місць, брак кадрового забезпечення та слабе фінансування [8].

Численні розвідки українських науковців присвячені вивченню конкретних фактів з історії розвитку села. У цьому плані якісно позиціонувалися дослідження кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом при національній академії державного управління при Президентові України. Результати наукових досліджень працівників кафедри були оприлюднені у численних публікаціях, серед яких серія брошур «Бібліотека сільського голови». На основі статистичних даних та нормативно-правових актів ведеться аналіз доходів та витрат домогосподарств у сільській місцевості, характеристика соціальної інфраструктури села, розвиток галузей соціально-культурного та соціально-побутового призначення, транспортне забезпечення сільських територій тощо.

Наприклад, публікація «Транспортне забезпечення розвитку сільських територій, за своїм змістом узагальнює засади державного регулювання в галузі транспорту та реалізації програмного підходу до вирішення проблем місцевого розвитку [20]. Це чи не єдина праця опублікована на поч. ХХІ ст., яка на основі офіційних документів демонструє в регіональному розрізі забезпечення сільських населених пунктів автобусним сполученням та зазначає відсоток населених пунктів по областях, що мають дороги з твердим покриттям.

Матеріальні аспекти рівня життя сільського населення, їх зміни у процесі трансформації економіки, закладені у колективній праці «Матеріальний добробут сільських жителів», що містить дані про доходи та витрати домогосподарств у сільській місцевості, надходження від особистого підсобного господарства, платні послуги, споживання жителями села основних продуктів харчування та товарів промислового виробництва. Через призму загальних історичних подій і висвітлення кризових явищ демонструється різкий спад сільськогосподарського виробництва, високі темпи інфляції, погіршення матеріального добробуту сільського населення, істотне зниження всіх його параметрів [10].

Значний фактичний матеріал узагальнено у книзі Л. Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)». На основі залучення великого обсягу нових архівних документів, досліджуються соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку із історичними подіями, що відбулися у другій половині ХХ ст. Авторкою науково узагальнено широке коло питань: соціальна політика у часи перебудови, розвиток житлового, комунального господарства й транспорту, проблеми торгівельно-побутового обслуговування населення жителів міст і сіл України. Висвітлено соціальні аспекти переходу до ринкової економіки в 90-ті роки ХХ ст., а також включені статистичні матеріали, таблиці, що додатково сприяють уявленню про умови життя населення в даний період [9].

Монографія А. Шатохіна «Соціологія села» піднімає питання проблеми становлення і розвитку соціології села [21]. На основі теоретичного та емпіричного матеріалу автор розглядає зміни у соціальній структурі українського села, соціально-психологічні особливості сільськогосподарської праці і управління, стан і розвиток соціальної інфраструктури села, особливості сільського способу життя тощо. Нажаль фактичний матеріал роботи торкається лише першої половини 1990-х рр.

У ґрунтовному монографічному дослідженні «Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села» глибоко висвітлюється специфіка й обумовленість демографічною ситуацією на селі, рівень життя його мешканців, особливості споживання, житлові умови [12]. Корисним матеріалом є аналіз усіх соціально-демографічних процесів та їх факторів у сільській місцевості у порівнянні з міськими поселеннями країни.

У 2006 році вийшла праця «Історія українського селянства» у двох томах, у якій дається характеристика різноманітних політичних та соціально-економічних трансформацій історії селянства від давнини до наших днів. Один з розділів другого тому «Українське селянство в незалежній державі», авторами якого були О. Андрощук, Л. Ковпак, С. Падалка розглядає зрушення у побутовому та культурному житті сільського населення України до 2004 року включно. Так, у другому підрозділі «Реконфігурація соціальної структури селянства» висвітлені питання демографічної ситуації на селі та фактори, що призвели до зменшення чисельності сільського люду. У тексті йде

мова про міграційні процеси на селі, про стан здоров'я та медичне обслуговування жителів сільських територій. У п'ятому-шостому підрозділах «Динаміка життєвого рівня селянства» та «Сільська культура» окреслюється розвиток соціальної сфери життя українського народу, автори торкаються доходів та витрат селян, культурних потреб і їх задоволення, що є основою життєвого середовища кожної людини [5].

Монографія Г. Касьянова «Україна 1991–2007: нариси новітньої історії» подає широку панораму фактів та подій історії України після здобуття незалежності [6]. Головні сюжетні лінії – зрушення в політичній системі, становлення структур державної влади, побудова нації, проблеми прав людини, масштабні зміни в економіці, соціальній сфері, у моделях соціальної поведінки.

Фундаментального значення, для вивчення повсякдення українського народу, набув всеукраїнський проект – «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: селянський досвід», здійснений за ініціативи Центру досліджень української спадщини Саскачеванського університету при коледжі Св. Томаса Мора у 2007–2008 рр. Головним завданням дослідників було вивчення досвіду нових соціальних змін у селянському суспільстві України, які відбулися внаслідок так званої деколективізації – розпаду впродовж 1990-х рр. колективних господарств. За результатами проекту опубліковано ряд статей з записами інтерв'ю з колишніми колгоспниками, які стали ґрунтовним джерелом для вивчення повсякденного життя сільського люду України.

Соціально-побутовим потребам мешканців села, рівню та можливостям їх задоволення присвячені роботи І. Прокопи, який досліджував село з економічної точки зору [16]. Його наукові розробки реалізовувались в законах, концепціях та програмах України спрямованих на формування повноцінного життєвого середовища у сільському секторі суспільства та забезпечення сталого сільського розвитку.

З-поміж праць вітчизняних фахівців виокремимо дослідження М. Ігнатенко, яка цікавилась соціально-економічними змінами в українському селі впродовж 1991–2008 рр. Її науковий доробок став першим кроком у вивченні місця і ролі українського села в процесах державотворення. Вона розглянула загальну еволюцію політичних підходів органів державної влади та керівників держави до проблем виведення українського села з кризи [4].

Всебічне дослідження селянства вміщено в працях С. Падалки, який у світлі сучасних концептуальних підходів до вивчення історичних подій і явищ показує результативність аграрної політики, протекціонізм держави щодо сільського господарства, зокрема у сфері власності та матеріально-технічного забезпечення потреб села. Аналізуючи політичні, правові, соціально-економічні чинники, розглядає повсякденне життя селян після проголошення державної незалежності [13–14].

Історію українського селянства принагідно досліджувала Т. Булах. У своїх роботах вона порівнює показники соціального розвитку села впродовж усіх років незалежності України і узагальнює їх з економічної точки зору, акцентуючи увагу на маркетинг, менеджмент, розробку нових систем управління, направлених на пошук додаткових фінансових ресурсів [2].

Таким чином, проаналізувавши історіографію досліджуваної теми, зазначаємо, що після проголошення незалежності України у 1991 р. науковцям історичного, політичного, соціологічного, економічного, етнографічного, педагогічного напрямів написано чимало загальних і спеціальних праць різних за своїм змістом і осмислення, проте основний масив видань, що своїм змістом частково торкалися питань буденного життя сільського населення припадає на період з 2000 р. Історіографічна спадщина не показує цілісного та об'єктивного бачення особливостей побуту та дозвілля сільського населення України. Більшість праць перенасичені проблемами аграрного розвитку, змінами в економіці, політичним життям, а ідея показу щоденного побуту і дозвілля сільського населення в 1991–2005 рр. комплексно не досліджувалися.

Список використаних джерел

1. Бугуцький О. А. Демографічна ситуація та використання людських ресурсів на селі / О. А. Богуцький. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – 280 с.
2. Булах Т. М. Соціальний розвиток села: стан, проблеми, перспективи: монографія / Т. М. Булах – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 428 с.
3. Вівчарик Н. Н. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті середина 90-х рр.) / Н. Н. Вівчарик; НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – 199 с.
4. Ігнатенко М. М. Село на нашій Україні: новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін 1991–2008 рр. / М. М. Ігнатенко. – Ялта: РІО КГУ, 2009. – 484 с.
5. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / НАН України, Інститут історії України; В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
6. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / НАН України. Інститут історії України / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
7. Кваснюк Б. Суть і особливості кризи в економіці України / Б. Кваснюк // Економіка України. – 1992. – № 5. – С.33–42.
8. Коваленко Я. Ю. Стан української освіти на селі у 90-ті рр. ХХ ст. / Я. Ю. Коваленко // Український селянин: збірник наукових праць – 2004. – Вип. 8. – С. 133–135.
9. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
10. Матеріальний добробут сільських

жителів: навч. посіб. /П. Т. Саблук, М. К. Орлатий, В. С. Дієсперов; [та ін.]; Ін-т аграр. економіки УААН, Укр. акад. держ. упр. при Президентові України, Наук.-дослід. центр нормативів праці М-ва аграр. політики України. – К., 2002. – 369 с. 11. Межирицький О. Я. Основні напрямки діяльності школи як центру соціально-педагогічної роботи на селі / О. Я. Межирицький // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки». – Луганськ, 2002. – № 8. – С. 161–165. 12. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села: монографія / Ін-т демогр. і соціал. досл. НАН України, Фонд народонаселення ООН, Держкомстат України, Український центр соціальних реформ; відп. ред. Е. М. Лібанова – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с. 13. Падалка С. С. Українське село 1990–2000 рр.: тенденції соціально-економічних змін / С. С. Падалка // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 169–184. 14. Падалка С. С. Сільське життєве середовище (1990–2000-і роки) / С. С. Падалка // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 119–159. 15. Паніна Н. В. Українське суспільство 1992–2002. Соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, Фоліант, 2002. – 114 с. 16. Прокопа І. В. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку / І. В. Прокопа – К.: НАН України, Інститут економіки, 1996. – 172 с. 17. Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості / М. К. Орлатий, В. М. Вакуленко, О. С. Ігнатенко [та ін.]; Українська академія держ. управління при Президентові України; Український НДІ продуктивності агропромислового комплексу. – К.: УАДУ, 2003. – 75 с. 18. Соціальна сфера села України: регіональний аспект / За ред. М. К. Орлатий. – К.: НДІ «Укראгропромпродуктивність», 2001. – 392 с. 19. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / авт. колек.: П. Т. Вдовиченко [та ін.]; за ред. Саблука П. Т. – К.: Урожай, 1993. – 216 с. 20. Транспортне забезпечення розвитку сільських територій. – К.: УАДУ, 2003. – 69 с. 21. Шатохін А. М. Соціологія села. / А. М. Шатохін. – К.: Наук. світ, 2000. – 271 с.

Анна Шауренко

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ОТЕЧЕСТВЕННЫХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОТНОСИТЕЛЬНО БЫТА И ДОСУГА СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В 1991–2005 ГГ.

В статье осуществлен обзор публикаций, освещающих быт и досуг сельского населения Украины в 1991–2005 гг. Цель работы направлена на освещение в исторической литературе особенностей повседневной жизни жителей сельских населенных пунктов Украины. Проанализированы научные труды современных исследователей и выявлены характерные особенности освещения их взглядов, относительно повседневной жизни украинских крестьян. В выводах представлено общую тенденцию в украинской отечественной историографии по вопросам социально-экономического и культурного развития сельского населения Украины в 1991–2005 гг. и выявлено, что современное состояние развития проблемы исследованы недостаточно и фрагментарно.

Ключевые слова: быт, досуг, крестьяне, историография, исследователь.

Anna Shaurenko

HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF SCIENTIFIC STUDIES ON A DOMESTIC LIFE AND LEISURE (ACTIVITIES) OF THE RURAL POPULATION IN UKRAINE IN 1991–2005

This article presents a review of publications that highlight everyday life and leisure activities of the rural population in Ukraine in 1991–2005. The purpose of the work is focused on highlighting in the historical literature features of everyday life of the inhabitants of rural areas in Ukraine. The scientific works of the contemporary researchers are analyzed and identified some characteristic features of highlighting their views regarding to the everyday life of Ukrainian peasants. In the conclusions a general tendency in the Ukrainian national historiography is presented regarding to the issues of the socio-economic and cultural development of the rural population in Ukraine in 1991–2005 and it is discovered that the current state of the problem is studied insufficiently and fragmentary.

Key words: everyday life, leisure, peasants, historiography, researcher.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 94(477)

Ольга Говоровська

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У ВИЩІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Більшість інновацій, що впроваджуються у вищій освіті, вимушені долати активну протидію консерватизму – однією з характерних ознак функціонування системи діючої роками. У зв'язку з цим існує необхідність розробки та сертифікації уніфікованих педагогічних та інформаційних технологій і засобів в загальному концептуальному і технологічному ключі, що забезпечить їх тісну інтеграцію. Розв'язання цих проблем можливе шляхом розробки та застосування в навчальному процесі нового виду програмного забезпечення, яке представляє педагогічну систему і включає взаємодоповнюючі – інформаційну і технологічну.

Ключові слова: історія інформатизації освіти, вища освіта, інформатизація суспільства, трансформація освіти, технології.

Еволюційний розвиток національної системи освіти і, в першу чергу, вищої освіти не може бути обмежений лише поглибленням змісту та вдосконаленням методів освіти, як це мало місце на протязі останнього часу у більшості вітчизняних вищих навчальних закладів. Сьогодні, все більш переконливим стає твердження, що поглиблення глобалізації і її вплив на всі галузі суспільного життя обумовлює і безпосереднє викликає необхідність системних перетворень національної системи освіти. Успішність і результативність запроваджених заходів досягається не лише мобілізацією потенційних внутрішніх ресурсів та запровадження інноваційних проектів які відомі та апробовані національною системою освіти або в окремих вищих навчальних закладах зокрема, а ще в більшій мірі від того, наскільки успішно національна система освіти враховує сучасні запити суспільства та виробництва, контактує та співпрацює з іншими країнами, використовує набутий світовий досвід. Прогрес можливий за умови максимального наближення, а також, лояльності і партнерських зв'язків, високого рівня розвитку ринкових відносин. Стабільність, благополуччя, впевненість в завтрашньому дні – це необхідні складові для успішного системного розвитку вищої освіти.

Проте, більшість інновацій, що впроваджуються у вищій освіті, вимушені долати активну протидію консерватизму – однією з характерних ознак функціонування діючої системи, поширеної у Європі і по всьому світу класичної моделі, яка увібрала весь історичний досвід формування вищої освіти.

У часи середньовіччя суспільне визнання отримали три види шкіл. Нижчі школи, що утворювались при церквах і монастирях, ставили за мету навчити елементарно грамотних осіб – кліриків. Головна увага зверталась в них на вивчення латинської мови, молитов і порядку богослужіння. У середній школі, що частіше всього була при єпископських кафедрах практикувалось вивчення вільних мистецтв: грамоти, риторики, логіки, арифметики, геометрії. Вища школа що спочатку називалась «*Studia Generalia*» («загальні науки»), пізніше отримала назву – університети.

В якості альтернативи класичній моделі була сформована двохступенева американська вища школа, в її основі закладена інтеграція освітньої і наукової діяльності, з пріоритетом останньої. Ці дві системи стали конкурувати між собою, хоча здавалось би мали всі шанси вдосконалити та доповнювати одна одну.

У 1999 р. Європа, чітко, на весь світ оголосила про реформування своєї системи підготовки фахівців. Що ж змусило Європу визнати що система її освіти не є досконалою і розвиток освіти поставити в пріоритет і стратегічну ціль? Скоріш за все виникло розуміння відставання, необхідність вжити конкретні дієві заходи для модернізації діючої системи. І не тільки в сфері освіти, але й в медицині, космонавтиці та інших галузях.

Визначальне значення для прийняття рішучих рішень по реформуванню системи вищої освіти мали також революційні зміни пов'язані з поступовим утвердження інформаційного суспільства, єдність якого забезпечується сучасними технологіями. Стратегічне завдання вищої освіти на цьому історичному етапі є створення необхідних передумов для забезпечення мобілізації та оновлення суспільного виробництва, входження в європейську спільноту в якості повноправного учасника.

Перехід від індустріального до інформаційного розвитку суспільства переносить центр уваги на відтворення, аналітичне усвідомлення і найбільш продуктивне використання інформації в усіх

галузях людської діяльності, що і складає основу процесу інформатизації. Інформація стає стратегічним ресурсом суспільства, перетворюється в товарний продукт економіки, визначальними факторами розвитку суспільства та освіти. Пов'язані з цим зміни у вимогах до підготовки фахівців, є одним з основних умов, що визначають подальший успішний розвиток економіки, науки і культури.

Інформатизація вищої освіти являє собою складну і, що важливо відзначити, комплексну науково-практичну діяльність, спрямовану на застосування комп'ютерних технологій збору, зберігання, обробки і розповсюдження інформації, що забезпечує систематизацію наявних і формування нових знань для досягнення психолого-педагогічних цілей навчання і виховання, формування теоретичної бази та практичних компетенцій у студентів.

Проте успішна реалізація відзначеного процесу у ряді випадків має негативний супротив через низку суперечностей в руслі інформатизації вищої освіти педагогічного, методологічного, наукового характеру. Так, існує протиріччя між орієнтацією педагогічної практики на інтенсивний процес інформатизації вищої освіти (комп'ютеризація, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освітній процес, формування інформаційної культури особистості) і відсутністю встановлених загальноприйнятих методологічних і теоретичних основ процесу інформатизації, її стратегічні перспективи розвитку [1].

Не менш суттєва суперечність складається між насиченням освітньої системи комп'ютерними засобами і відсутністю бажаного результату зростання якості підготовки фахівців, що багато в чому обумовлено також у більшості вищих застарілим програмно – методичним забезпеченням. Інформатизаційне середовище надзвичайно чутливе до необхідності постійного оновлення навчального матеріалу і програмного забезпечення. В протилежному разі, марно очікувати належного ефекту.

Також ще потребує пильної уваги суперечність між впровадженням нових інформаційно-комунікаційних технологій у педагогічний процес і невідповідністю педагогічних кадрів та студентів до оволодіння ними. При цьому залишаються не реалізованими в разі випадків розвиваючий і навчальний потенціали цих технологій, далека від досконалості підготовка викладацьких кадрів, покликаних здійснювати інформатизацію вищої освіти.

Ще не подолано протиріччя між необхідністю формування інформаційної культури студентів незалежно від спрямованості вищих (технічний або гуманітарний) і реаліями сучасної практики, коли в середовищі педагогічних кадрів спостерігається недостатність розвитку інформаційної культури викладачів, їх пасивність до застосування інформаційних технологій і недооцінка можливостей комп'ютерного навчання. Особливо гостро це питання постає в гуманітарних областях.

На жаль викладачі-методисти не встигають усвідомити і сприйняти швидкі темпи впровадження комп'ютерних технологій, що обумовлює відставання теоретичних розробок та науково – методичних напрацювань. Так складається протиріччя між наявністю оновлених та удосконалених технічних засобів навчання і відставанням розробки методики їх запровадження у вищу освіту.

Розповсюдження навчальної інформації та взаємодія студентів і викладачів, у сучасній освітній системі, може здійснюватись з використанням супутникового зв'язку, комп'ютерних телекомунікацій, ефірного та кабельного телебачення, комп'ютерних навчальних систем, що безумовно свідчить про все більш масштабний і комплексний характер впровадження інформаційних технологій в різні галузі сучасної системи освіти.

При цьому важливо мати на увазі, що системна інформатизація освіти забезпечує досягнення двох стратегічних цілей. По перше, на основі використання інформаційних і телекомунікаційних технологій забезпечуються сприятливі умови для підвищення ефективності всіх видів освітньої діяльності. По друге, відбуваються докорінні зміни свідомості студентів, їх відношення до навчального процесу, який в більшій мірі наповнюється духом партнерства. Це відповідно відзначається на якості підготовки фахівців з новим типом мислення, що відповідає вимогам інформаційного суспільства.

Важко не погодитись з тим, що поряд з бажанням створити найбільш сприятливі умови для поширення інформатизації вищих, на сьогодні, присутні причини, які стримують цей процес: 1) відсутність розробки вітчизняних апаратно-програмних системних засобів; 2) не відповідність вимогам наукових досліджень по розробці і впровадженню сучасних інформаційних технологій, проектування та побудови інформаційно-освітньої системи, створення і експлуатації електронних навчальних видань; 3) відсутність спеціально підготовлених наукових кадрів у галузі інформатизації освіти, про що свідчить той факт, що довгий час (1996–2010 рр.) в області інформатизації освіти надзвичайно мало було захистів кандидатських і докторських дисертацій; 4) відсутність спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій в галузі інформатики та інформаційних технологій та інше.

При розробці програмних засобів навчання необхідно враховувати вимоги Державного освітнього стандарту вищої освіти, а також відомчі нормативні положення та інструктивні вимоги, що визначають особливості підготовки фахівців різних напрямків та спеціалізації.

Історично інформатизація вищих може здійснюватись за двома основним напрямками: керованим і некерованим. Перша з них, або керована інформатизація освіти має упорядкований характер планово – організованого процесу і підтримується матеріальними ресурсами вищого. В її основі лежать обґрунтовані загальноновизнані концепції і програми.

Некерована інформатизація освіти здебільшого має спонтанний характер, реалізується знизу з ініціативи працівників кафедр, допоміжних служб і охоплює найбільш актуальні сфери освітньої діяльності та предметні області.

На жаль викладачі-методисти не завжди встигають своєчасно усвідомити і сприйняти швидкі темпи впровадження комп'ютерних технологій, що обумовлює відставання теоретичних розробок та науково – методичних напрацювань. Так складається протиріччя між наявністю оновлених та удосконалених технічних засобів навчання і відставанням розробки методики їх запровадження у вищу освіту. З метою упорядкування заходів впровадження інформатизації в країні Верховна Рада України прийняла ЗАКОН «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, № 12, ст. 102), який передбачає створення сприятливих умов для людини в інформаційному суспільстві.

Успішна реалізація основних засад передбачає необхідність забезпечити навчання, виховання, професійну підготовку людини для роботи в інформаційному суспільстві. Для цього необхідно: розвивати національний науково-освітній простір, який ґрунтуватиметься на об'єднанні різних національних багатоцільових інформаційно-комунікаційних систем (ІКТ); розробити методологічне забезпечення використання комп'ютерних мультимедійних технологій при викладанні шкільних предметів та дисциплін, врахування в системах навчання студентів педагогічних вищих навчальних закладів і перепідготовки вчителів особливостей роботи з ІКТ; забезпечити пріоритетність підготовки фахівців з ІКТ; вдосконалити навчальні плани, відкрити нові спеціальності з новітніх ІКТ, втілити принцип «освіта протягом усього життя»; створити системи дистанційного навчання та забезпечити на їх основі ефективне впровадження і використання ІКТ на всіх освітніх рівнях усіх форм навчання; забезпечити на відповідному рівні навчальні заклади та наукові установи сучасними економічними та ефективними засобами ІКТ і необхідними інформаційними ресурсами; забезпечити вільний доступ до засобів ІКТ та інформаційних ресурсів, особливо у сільській місцевості та важкодоступних населених пунктах; підвищити на засадах співпраці приватного сектору економіки та органів місцевого самоврядування комп'ютерну грамотність населення, зокрема пенсіонерів, малозабезпечених, людей, що потребують соціальної допомоги та реабілітації, селян; забезпечити розвиток національної науково-освітньої інформаційної мережі та інформаційних ресурсів за головними галузями знань, її приєднання, зокрема, до європейських науково-освітніх мереж.

Інформаційне суспільства принципово змінює головні вимоги до освіти, яка має не тільки бути засобом засвоєння знання, але і брати участь у формуванні інформаційно-освітнього середовища.

Особливу цінність набуває так звані працівники знання, тобто професіонали, для яких інформація та знання є сировиною та продуктом діяльності. Зокрема, сучасний фахівець крім функціональної грамотності повинен володіти високим рівнем соціалізації і готовності до продовження навчання в системі безперервної освіти, в тому числі за допомогою дистанційних форм. Це, в свою чергу, призводить до зміни цілей, змісту, а отже, методів, форм і засобів навчання. Одним з фундаментальних вимог до підготовки сучасного фахівця є затребуваність його знань і вмінь на ринку праці, формування компетенцій – готовності і здатності застосовувати свої знання, вміння і досвід для вирішення конкретних завдань.

Окрему невирішену проблему становить якість і роз'єднаність існуючих засобів інформатизації, що застосовуються вищими. Незважаючи на те, що з кожним роком випуск подібних засобів неухильно зростає, більшість з них є не до кінця опрацьованими, перебувають у стадії розвитку. В зв'язку з цим, в значній мірі, стає зрозумілим надто короткий термін їх ефективного застосування, швидкий їх моральний знос. Безліч актуальних невирішених завдань породжено також низькою якістю створених та розповсюджених засобів інформатизації освіти, наявністю у їх змісті смислових циклів і внутрішніх протиріч, відсутність повноти і чіткої структури навчального матеріалу, що надається студентам для навчання.

Не менш важливо відзначити відсутність у більшості вищих інтерфейсного, технологічного, змістовного та інформаційного зв'язку між окремими засобами інформатизації освіти, задіяними в різних областях діяльності навчальних закладів. Як правило, подібні засоби ніяк не пов'язані між собою і не виправдано дублюють одну і ту ж інформацію, що не рідко призводить до змістових і методологічних колізій.

Істотно стримує розробку, впровадження та ефективне використання інформаційних технологій у вищих відсутність уніфікованих підходів до створення нових засобів інформатизації. Це пов'язано, в першу чергу, з існуючим у ряді вищих невиправданим прагненням до самостійного створення власних спеціалізованих технологій розробки та підходів до формування змістовного наповнення

практично для різних курсів дисциплін, нового електронного підручника, посібника або методичного керівництва. У той же час, запровадження уніфікації цієї справи, наявність однакових технологій, а також методів їх розробки і застосування дозволило б авторам не тільки підвищити кількість і якість створених засобів інформатизації, але й приділити більше уваги змістовним і методичним аспектам своєї діяльності.

Ще однією складовою зазначеної проблеми є відсутність належної організації, а деколи можна вважати навіть хаотичність розробки та використання інформаційних технологій та ресурсів у вищих, що в значній мірі є наслідком неможливості універсальної підготовки педагогічних кадрів, здатних комплексно використовувати переваги інформаційних технологій у професійній діяльності. Непоодинокі ситуації, коли викладачам доводиться самостійно опановувати нові навички у роботі з технічним обладнанням, програмним забезпеченням та змістовним наповненням для кожного окремого засобу інформатизації.

У зв'язку з цим існує необхідність розробки та сертифікації уніфікованих педагогічних та інформаційних технологій і засобів в загальному концептуальному і технологічному ключі, що забезпечує їх тісну інтеграцію. Стає очевидним, що життєздатність і ефективність педагогічного застосування засобів інформатизації визначається не тільки їх високими психолого-педагогічними, техніко – технологічними та ергономічними показниками, але і ступенем уніфікації змістовних, методичних і технологічних підходів до реалізації та експлуатації подібних засобів .

Розв'язання зазначених та ряду інших проблем інформатизації освіти можливо шляхом розробки та застосування в навчальному процесі вищих нового виду програмного забезпечення (інформаційно-технологічного), яке представляє педагогічну систему і включає дві самостійні і, в той же час, взаємопов'язані і взаємодоповнюючі один одного складові – інформаційну і технологічну. В якості інформаційної складової застосування дидактичного комплексу інформаційного забезпечення навчальної дисципліни доцільно інтегрувати прикладні педагогічні програмні продукти, бази даних, а також сукупність інших дидактичних засобів і методичних матеріалів, що забезпечують і підтримують навчальний процес і забезпечує можливість отримати наступні переваги: по-перше, всі елементи дидактичних комплексів взаємозалежні між собою, мають єдину інформаційну основу та програмно-апаратне середовище; по-друге, дидактичні комплекси проектуються і створюються як цілісні системи педагогічних програмних засобів, інтегрованих з метою збору, організації, зберігання, обробки, передачі та подання навчальної інформації їх користувачам; по-третє, спочатку при проектуванні дидактичних комплексів передбачається можливість їх використання як в локальних і розподілених комп'ютерних мережах вищих, так і при дистанційній формі навчання. Цим вирішується питання про їх підтримку наявними в навчальному закладі інформаційними та телекомунікаційними засобами, а також засобами зв'язку [3].

Використання у вищих дидактичних комплексів дозволяє інтенсифікувати і індивідуалізувати навчальний процес, значно активізувати пізнавальну діяльність, здійснювати оперативний контроль за ходом засвоєння знань, вести статистику успішності і діагностувати рівень підготовки кожного студента і групи в цілому [2].

Про своєчасність і необхідність переходу від «технологічного» до «особистісного» підходу в галузі застосування інформаційних технологій вказував Д. Севедж: « На зорі вісімдесятих ми були захоплені всім тим, що можна зробити за допомогою комп'ютера, програмного забезпечення і периферійних пристроїв. Наприклад, дуже популярними в той час були обговорення швидкості процесорів. Тобто неможливо було відволіктися від самих технологій. Сьогодні ж найпопулярнішою стає фраза «особистісне орієнтоване навчання» і акцент робиться на вдосконаленні процесу навчання, а не технології. Це не означає повного ігнорування комп'ютерних технологій, а навпаки, залучення різних можливостей – широкосмуговий доступ, електронне портфоліо, електронне оцінювання, захист даних, інтерактивні дошки, програмне забезпечення, апаратне забезпечення та інше. Але ми повертаємося до усвідомлення того, що довіра педагогів – це те, що буде просувати вперед процес трансформування навчання» [6].

Розуміючи надзвичайно важливе значення наведених чинників, їх безпосередній вплив на якість підготовки, питання всебічного забезпечення навчального процесу у вищих перманентно знаходяться у центрі уваги науковців-дослідників. Разом з тим, аналіз наукових публікацій останнього часу дає підстави зробити висновок, що єдиних, прийнятих усіма вченими, наукових підходів до розкриття сутності даного феномена досі не вироблено. Про це може свідчити той факт, що дане поняття не має навіть належного тлумачення у педагогічній енциклопедії. У різних джерелах, з метою характеристики забезпечення навчального процесу вживається методичне, навчально-методичне, дидактичне, системно-методичне, науково-методичне, програмно-методичне та інше. Маючи на меті уніфікацію методики інформатизації вищої освіти, яке заклало б основу інтеграційного підходу важливо дотримуватись наступних критеріїв: реалізацію єдиного принципу, згідно з яким всі засоби інформатизації вищих розглядаються в якості освітніх електронних видань і

ресурсів, для яких встановлюється єдиний комплекс вимог якості; уніфікацію засобів інформатизації, вироблення формальних методів опису та структуризації змісту освітніх галузей; введення єдиної для всіх засобів інформатизації системи специфікацій; використання комп'ютерних ієрархічних структур за єдиним загальним порядком, як безпосередньо в навчальному процесі, так і в розробці нових засобів навчання; реалізацію єдиної уніфікованої експертизи засобів інформатизації освіти; дотримання єдиної термінології у розробці, експертизі та експлуатації засобів інформатизації освіти [7].

Вища освіта, являє собою не тільки значну і багато в чому визначальну частку соціуму, консолідує зусилля суспільства направлені на соціально – економічний розвиток нашої країни, але й відіграє надзвичайно важливу роль в утвердженні України як сучасної європейської держави. Одним з пріоритетів цього процесу стає цілеспрямована, наполеглива робота з інформатизації освітнього процесу, якісно новий етап для всієї системи вищої освіти, перспективний напрямок підвищення ефективності процесу навчання у вищих закладах освіти.

Список використаних джерел

1. Гриншкун В. В. Развитие интегративных подходов к созданию средств информатизации образования / В. В. Гриншкун. – Режим доступа: <http://www.dissertations/archive/index.php>.
2. Биков В.Ю. Відкрита освіта в Єдиному інформаційному просторі / В. Ю. Биков // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький: ХГПА, 2010. – Вип. 7. – С. 30–34.
3. Закон України Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, № 12, ст. 102). – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.
4. Елистарова М. М. Основы формирования информационной культуры у курсантов высших военных технических учебных заведений мультимедийными средствами: монография / М. М. Елистарова – Рязань: РВАИ, 2007. – 101 с.
5. Образцов П. І. Забезпечення навчального процесу в умовах інформатизації вищої школи / П.І.Образцов // Педагогіка. – 2003. – № 5. – С. 27–33.
6. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогические и технологические аспекты) / И. В. Роберт – М.:ИИО РАО, 2007. – 234 с.
7. Роберт И. В. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: учебно-методическое пособие для педагогических вузов / И. В. Роберт, С.В. Панюкова, А.А. Кузнецов, А. Ю. Кравцова / редакция И. В. Роберт –М.:ИИО РАО, 2006. – 374 с.
8. Сэвэдж Д. ИКТ: пришло время стать персональными / Д. Сэвэдж // Информатика и образование. – ИНФО, 2006. – № 3. – С.6–9.

Ольга Говоровская

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Большинство инноваций, которые внедряются в высшем образовании, вынуждены преодолевать активное противодействие консерватизма – одной из характерных черт функционирования системы действующей годами. В связи с этим существует необходимость разработки и сертификации унифицированных педагогических и информационных технологий и средств в общем концептуальном и технологическом ключе, что обеспечит их тесную интеграцию. Решение этих проблем возможно путем разработки и применения в учебном процессе новых видов программного обеспечения, которое, представляет собой педагогическую систему и включает как взаимодополнение информационную и технологическую составляющие.

Ключевые слова: история информатизации образования, высшее образование, информатизация общества, трансформация образования, технологии.

Olga Govorovska

THE FOUNDATION OF INFORMATION CULTURE IN HIGHER THE EDUCATION OF UKRAINE, TERMS OF SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL TRANSFORMATIONS

The most innovations implemented in higher education, have to overcome the active opposition of conservatism – one of the hallmarks of the system operating for years. In this, there is need for the development and certification of unified educational and information technology and in the general conceptual and technological keys that provide their close integration. Solving these problems is possible through the development and application in the educational process of a new type of software that represents the educational system and includes complementary – information and technology.

Key words: history of education informatization, higher education, information society, the transformation of education, technology.

УДК 908(1-35): 338.48

Ігор Лисий

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто проблематичні аспекти використання замкових споруд Івано-Франківської області в туризмі, які негативно впливають на процес ефективного збереження, охорони та туристичного пристосування існуючих пам'яток оборонного будівництва. На ґрунтовному аналізі цих проблематичних аспектів розроблено можливі шляхи оптимізації туристичного використання об'єктів замкового будівництва регіону.

Ключові слова: Івано-Франківська область, замок, замкова споруда, туризм, пам'ятки культури.

Серед усієї різноманітності історико-культурної спадщини Івано-Франківщини незначне за кількістю, але особливе за якістю місце займають пам'ятки замкового будівництва, які є унікальними атрактивними об'єктами, навіть незважаючи на незадовільний стан збереженості більшості з них. Однак на сьогоднішній день алгоритм використання замкових комплексів Івано-Франківської області в туризмі є теоретично необґрунтованим та законодавчо незакріпленим процесом. А це в свою чергу гальмує процес розвитку замкового туризму в регіоні. Вирішення існуючих проблем дало б значний поштовх розвитку як галузі фізичного збереження замків, так і механізмів їх туристичного використання.

На сьогоднішній день багато науковців займалися дослідженням замкових споруд Івано-Франківщини. Однак більшість досліджень носять історіографічний, краєзнавчий чи архітектурознавчий характер та мало стосуються проблематики замкового туризму. Як наслідок, не існує чітких теоретико-методологічних напрацювань для розвитку замкового туризму, але й елементарного туристично-екскурсійного використання об'єктів оборонного будівництва області. Проте деякі проблематичні аспекти залучення замків Івано-Франківщини в туристичну галузь знайшли відображення у працях таких вітчизняних теоретиків туризму – Н. Аніпко, І. Білецької, О.Бордун, В. Петранівського, М. Рутинського та ін.

Незважаючи на значний інтерес вітчизняних учених до проблематики туристичної адаптації замкових споруд, питання розвитку замкового туризму в Івано-Франківській області є малодослідженим. В більшій мірі це пояснюється незначною кількістю збережених об'єктів, проте існуючі пам'ятки володіють унікальними атрактивними показниками та за ефективного механізму пристосування можуть стати справжніми туристичними дестинаціями. Тому акцент даного дослідження спрямований на вивчення сучасного стану туристичного використання замків області, окреслення ключових проблем замкового туризму та пошуку варіантів оптимізації цього процесу.

Метою даної статті є вивчення специфіки розвитку замкового туризму на території Івано-Франківської області. Досягнення мети дослідження передбачає виконання таких завдань: аналіз існуючого стану використання пам'яток замкового будівництва Івано-Франківщини в туризмі; виділення основних проблем розвитку замкового туризму в регіоні; розробка шляхів оптимізації туристичного використання збережених об'єктів тощо.

У давні часи на території сучасної Івано-Франківської області існувало чимало замкових споруд, однак основна їх кількість була знищена часом та людиною. Тому до наших днів збереглося лише 5 пам'яток замкового будівництва (рис. 1), які зазнали непоправних змін, перебудов та спотворень, що суттєво вплинуло на їх автентичність та зовнішній вигляд. Разом з тим, вони мають велику історико-культурну та туристично-рекреаційну цінність.

Рис. 1. Територіальне розміщення замкових споруд Івано-Франківської області

Старостинський замок є найвідомішою оборонною спорудою Івано-Франківської області та має значну історичну цінність, оскільки розташований у колишній столиці Галицько-Волинського князівства – місті Галичі. Замок був закладений ще 1367 р. До початку XXI ст. був занедбаним, а з 2001 р. там ведуться реставраційні роботи. Зараз пам'ятка входить до складу Національного заповідника «Давній Галич» [1, с. 108].

Пнівський замок у передмісті Надвірної звели у др. пол. XVI ст. польські феодали волоського походження Куропатви. Найбільшого розвитку замок досяг у середині XVII ст. Останніми власниками замку були магнати Цетнери, котрі значно сприяли розвитку Надвірної. Наприкінці XVIII ст. після поділів Польщі замок переходить у власність Австро-Угорської імперії. В той час більшість споруд оборонного призначення втратили свою роль, а на початку XIX ст. замок почали розбирати на будівельний матеріал [2, с. 100].

Будівництво Раковецького замку датується 40-и рр. XVII ст. і приписується галицькому підчашому Домінікові-Войцехові Беньовському. У часи Барської конфедерації (1768 р.) замок спалили і з того часу він більше не піднімався з руїн [3, с. 8].

Замок в Чернелиці був збудований коштом брацлавського воєводи Михайла Чарторийського в 1659 р. В 1672 та 1676 рр. замок зазнав пошкоджень під час війни з турками. Після відбудови він став найбільшою східною фортецею Речі Посполитої на правому березі Дністра. Після смерті останнього власника у 1817 р. замок почав занепадати й дійшов до нашого часу в руїнах [4, с. 108].

На відміну від інших замків Івано-Франківщини руїни Маріямпільського замку є маловідомими. Даний замок був споруджений в 1691–1692 рр. польським магнатом Станіславом-Яном Яблоновським. У 1817 р. твердиню вирішено розібрати, а з вивільненого будівельного матеріалу у 1820–их рр. на території замку зведено палац. До наших днів збереглися замкова брама та залишки кількох бастионів [5, с. 10].

Незважаючи на наявність цікавих замкових споруд, розвиток замкового туризму на території Івано-Франківської області обмежується лише оглядовими туристично-екскурсійними маршрутами до цих пам'яток та залученням деяких замків регіону (Галицький та Пнівський) для організації фестивалів, при цьому навіть загальна кількість таких заходів не перевищує десяти щороку.

Аналізуючи сучасний стан розвитку замкового туризму на території Івано-Франківської області, слід зазначити, що, незважаючи на доволі великий потенціал, реальний процес туристичної адаптації замкових комплексів регіону стикається з рядом негативних факторів, які умовно можна об'єднати в декілька груп: теоретико-методологічна група проблем, яка охоплює: відсутність чіткої розробки термінологічної бази замкового туризму (насамперед понятійного апарату та класифікаційного статусу); низький рівень теоретичних досліджень та наукових напрацювань в галузі замкового туризму; гостру нестачу кваліфікованого персоналу, який ґрунтовно володіє необхідними знаннями та навичками для організації замкового туризму; організаційно-правова група проблем включає: юридичну незакріпленість замкового туризму, відсутність відповідних нормативно-правових актів; низький рівень державної підтримки туристичної галузі в цілому та законодавчого регулювання процесів туристично-екскурсійного використання об'єктів оборонного будівництва; надмірну централізацію в управлінні туристичною галуззю, що не дозволяє на місцях вирішувати актуальні проблеми збереження та використання фортифікаційних споруд на регіональному рівні; недосконалість та юридичну неефективність нормативно-правових матеріалів, які регламентують збереження, відновлення та туристичне використання замків; соціально-економічна група проблем, в якій можна виділити: жахливий стан розвитку туристичної інфраструктури всіх видів (в першу чергу транспортної та готельно-ресторанної), що проявляється у відсутності нормального транспортного доступу та гострій нестачі категорійних закладів готельно-ресторанного господарства для прийому туристів; низький рівень фінансування туризму, що характеризується відсутністю капіталовкладень в галузь, неможливості залучення інвестицій через соціально-економічну та політичну нестабільність, небажання займатися розвитком замкового туризму тощо; відсутність інноваційних програм, які б уніфікували можливі шляхи залучення замкових споруд в туристичну галузь; рекламно-інформаційна група проблем охоплює: низький рівень інформаційно-рекламного забезпечення розвитку замкового туризму в регіоні, відсутність цілісної інформаційної системи, яка характеризувала замковий потенціал Івано-Франківщини, шляхи його використання та ін.; відсутність уніфікованого кадастру фортифікаційних споруд області та інформаційних матеріалів про їх туристичні особливості; мізерна насиченість мережі Інтернет матеріалами про замковий потенціал Івано-Франківської області як важливу складову туристичного потенціалу регіону; природно-екологічна група проблем стосується: відсутності належного рівня екологічної культури та поведінки у більшості населення, що відображається в процесі відвідування замкових споруд; забруднення багатьох замкових споруд різними видами відходів (влаштування на їх території сміттєзвалищ, складів шкідливих речовин та будматеріалів тощо); невміння раціонально використовувати замкові споруди для організації масових свят, що призводить до знищення навколишніх природних комплексів.

Тільки послідовне та ефективне вирішення цих нагальних проблем повинне дати значний імпульс для подальшого розвитку замкового туризму в регіоні. Для цього повинен бути розроблений певний алгоритм, який має складатися з комплексу теоретичних та практичних заходів. Замковий туризм на території Івано-Франківської області повинен розвиватися в двох напрямках, які мають бути взаємопов'язані між собою і створювати цілісну картину: перший напрям ґрунтується на державній підтримці, з допомогою місцевої влади, яка вже сьогодні повинна змінити своє відношення до пам'яток оборонного будівництва, зробити їх основними «китами» туризму окремих населених пунктів та області в цілому; другий напрям передбачає передачу замків в тимчасове (концесія) приватне володіння людям, які зацікавлені в використанні замків як туристичних об'єктів. Це можуть бути як іноземці (наприклад, нащадки колишніх власників фортець), так і громадяни України.

Виходячи з сучасного рівня розвитку замкового туризму та існуючих проблем, найбільш доцільними та рентабельними шляхами оптимізації розвитку цього виду туризму в Івано-Франківській області є:

1. Розробка інноваційних туристичних маршрутів, які повинні охоплювати не тільки замкові споруди регіону, але й відобразити історію та етнокультуру краю.

2. Пристосування замкових споруд під різноманітні заклади туристичного профілю: установи розміщення та харчування, туристичні та виставкові центри тощо. Однак проблематичним аспектом цього напрямку є жахливий стан збереженості більшості замків Івано-Франківщини та відсутність необхідного фінансового забезпечення. Яскравими прикладами можуть бути європейські країни (насамперед Франція та Чехія), де успішно функціонують сотні закладів такого типу. До прикладу, з 1990 р. в Угорщині відкривалося понад 70 готелів різної категорії у колишніх резиденціях угорської знаті.

3. Музеефікація замків, незалежно від стану збереженості. Наприклад, Старостинський замок можна повністю пристосувати під музейну установу, оскільки рівень його збереженості дозволяє це зробити. А на основі замків в Маріямполі, Раківці, Чернелиці та Пневі можна сформувати скансени, таким чином уберегши їх від подальших руйнувань. Важливим при цьому є створення необхідних загальнодоступних інформаційних сайтів та порталів з повною довідкою про них та про туристичну інфраструктуру місцевості.

4. Збільшення кількості заходів подієвого туризму, які організуються на території об'єктів замкового будівництва. В першу чергу, це різноманітні фестивалі (етнографічні, гастрономічні, історичної реконструкції і т.п.), а також туристичні заходи – локальні та регіональні виставки й ярмарки, туристично-інформаційні акції тощо. При цьому всі замкові споруди Івано-Франківської області, незалежно від стану збереженості, можуть використовуватися для вищезазначених туристичних заходів при умові транспортної доступності та відсутності аварійного стану будівлі.

Отже, розвиток туризму з використанням в ньому пам'яток замкового будівництва є перспективним механізмом покращення туристичного іміджу Івано-Франківщину, знайомства з унікальними історико-культурними особливостями та виправлення соціально-економічної ситуації в сільській місцевості регіону. Однак ґрунтовне вивчення можливостей включення наявних замків в інноваційні туристичні маршрути, створення на їх основі нових туристичних атракцій є сьогодні проблемним напрямком розвитку замкового туризму, оскільки в області (зрештою як і в Україні загалом) відсутній комплексний підхід до туристичного використання замкових споруд. Тому розробка нових шляхів використання замків в туризмі потребує подальших теоретичних досліджень та пошуку альтернативних способів туристичного використання пам'яток оборонного зодчества.

Список використаних джерел

1. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України / О. Мацюк. – Львів: «Центр Європи», 2005. – 219 с.
2. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навч. посібник / М. Й. Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
3. Замки Західної України: Путівник / [упоряд. В. Томчук]. – Львів: Аз-Арт, 2004. – 96 с.
4. Білецька І. М. Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні / І. М. Білецька // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – 2011. – Вип. 31. – С. 104–112.
5. Дрابعук І. Замки Подністер'я. Маріямпільський замок / І. Дрابعук // Галицьке слово. – 2010. – № 1. – С. 9–14.

Игорь Лысий

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМА В ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассмотрена проблематика использования замковых сооружений Ивано-Франковской области в туризме, среди которой выделены теоретико-методологические, организационно-правовые, социально-экономические, рекламно-информационные и природно-экологические группы проблем. На основательном анализе этих проблематичных аспектов разработаны возможные пути туристического использования памятников оборонного строительства региона, которые заключаются в расширении направлений развития событийного туризма на территории замковых сооружений, функциональном приспособлении замковых комплексов под различные туристические заведения и музеефикации хорошо сохранившихся образцов фортификационного строительства.

Ключевые слова: Ивано-Франковская область, крепость, фортификационное сооружение, туризм, памятники культуры.

Igor Lysyi

PERSPECTIVES OF CASTLE TOURISM IN THE IVANO-FRANKIVSK OBLAST

The article deals with the problems of using fortification structures for the tourism which affect adversely the process of effective conservation, protection and adaptation of fortification constructions, including theoretical and methodological, organizational and legal, socioeconomic, natural and environmental problems. In thorough analysis of the problematic aspects was designed possible ways of using of monuments for the tourism which cover the expanding of areas of the festival tourism in the castle structures, the functional adaptation of castle complexes for various institutions and the museumification of well-preserved specimens of fortifications.

Key words: Ivano-Frankivsk region, castle, fortification, tourism, cultural monuments.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Ольга Іваницька

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ КОВАЛЬСЬКОЇ Л.А. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ (1941–1945 РР.) [МОНОГРАФІЯ]. / ЛЕСЯ АНДРІЇВНА КОВАЛЬСЬКА. – ДОНЕЦЬК-ВІННИЦЯ: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2015. – 462 С.

У статті рецензується монографія, присвячена історії радянського руху Опору в 1941–1945 рр.

Ключові слова: рух Опору, партизанський рух, підпілля, дискурс, Друга світова війна.

Вийшла друком наукова монографія Лесі Андріївни Ковальської, яка присвячена класифікації та аналізу джерельного комплексу радянського руху Опору в період Другої світової війни. Рецензована праця виконана в руслі новітніх тенденцій історичної науки, зорієнтованих на інтеграцію парадигмального розмаїття наукового знання з проблеми, синтез концепцій вітчизняного та світового джерелознавства. Це дає можливість наблизитись до наукового розуміння складної, багатоаспектної й цілісної картини партизансько-підпільного руху.

Сучасні тенденції до відкритості архівних комплексів України, використання зарубіжних джерел та методологічних напрямів відкривають якісно новий період в розвитку українського джерелознавства. Започаткування джерелознавчого дискурсу сприяє осмисленню попередніх надбань у галузі методики опрацювання історичних джерел, модернізації методологічної парадигми аналізу джерельного комплексу історії українського народу. Підвищення уваги до виявлення та опрацювання нових розсекречених документів такого складного періоду як історія радянського підпільного спротиву у 1941–1945 рр. відбувається під впливом світових трендів розвитку джерелознавчої галузі історичної науки. Радянський період джерелознавства, як і загалом історична наука того періоду, характеризується державним контролем та централізацією архівної справи. Це спричинило обмеження доступу до тематичних архівних комплексів дослідників.

З розвитком спеціальних галузей історичної науки у світовому джерелознавстві постали науково-методологічні течії – «реалізм» та «ідеалізм», відмінні за різним методологічним інструментарієм аналізу історичних документів. Реалізм розвивався у напрямі удосконалення методики опрацювання джерел шляхом використання структурно-історичного та типологічного методу в історичному дослідженні й збереження традиційного підходу в реконструкції минулого. Ідеалістам характерні принципи суб'єктивно-ідеалістичної гносеології (неокантіанства, ірраціоналістичного психологізму), яка вказує на об'єктивність пізнання через суб'єкта історичного процесу. На межі тисячоліть з розвитком технічного прогресу утворилися нові форми фіксації та збереження інформації, з'явилися нові види історичних джерел, що зумовило й необхідність формулювання науково-методологічної парадигми джерелознавчого дослідження.

Запропонована авторкою монографія є прикладом новаторства у використанні новітніх тенденцій джерелознавчої галузі історичної науки. Проведення вагомий пошукової роботи й класифікації великого масиву історичних документів засноване на концептуалізації проблеми дослідження радянського Руху Опору, відпрацювання відповідних методів роботи з різного типу джерелами, застосування багатofакторного джерелознавчого аналізу архівних фондів України. Найбільш аргументовано авторська науково-методологічна парадигма викладена у першому розділі монографії. Другий розділ видання присвячений видовій структуризації типу письмових джерел. Авторка детально розподіляє радянську владну документацію на відповідні види – законодавчий, нормативний, громадських об'єднань, діловодний, особового походження, наукових досліджень, публіцистичний та літературний, технічно-картографічний.

Схвалення заслуговує звернення до ретроспективних історичних джерел представлених у третьому розділі. Джерелознавчий аналіз такого типу «не традиційних» джерел вимагає особливого методологічного підходу, з чим авторка впоралася запропонувавши необхідний інструментарій методів та підходів. Динамічність та образність ретроспективних джерел доповнює письмові види історичних документів зоровим та слуховим сприйняттям відтворюючи відповідну картинку реальності тилової бойової діяльності радянського руху Опору. Монографія завершується логічними елементами наукового дослідження: аргументованими висновками, структурними примітками, переліком умовних позначень використаних у виданні, широкому спектрі науково-літературних джерел та додатків, що складаються з візуальних відбитків історичних фактів (карти, агітки, преса, фото, копії документів, характеристики бойових нагород).

Проте, автор майже не приділяє уваги такому специфічному виду історичного джерела як усна історія. Зрозуміло, носіїв усної історії подій партизанського і підпільного рухів з кожним роком стає

все менше. У монографії правильно наголошується, що фіксація усної розповіді на паперовому, магнітному чи будь-якому іншому носії переводить її в іншу класифікаційну нішу системи історичних джерел – письмових, аудіовізуальних тощо.

Здійснена джерелознавча робота з типологізації документів років війни є теоретично актуальною й практично значущою для сучасної української історико-джерелознавчої науки та її спеціальних галузей. Варто зауважити, що матеріал праці демонструє обізнаність авторки у специфічних процесах керівництва бойовими діями у тилу і військовими рейдовими операціями, властивих механізму радянської державної військової політики. Зняття табу на критичне осмислення багатьох сторінок засекречених документів, більш широкий доступ до архівних фондів, інтеграція істориків-джерелознавців пострадянського простору до єдиного світового інформаційно-методологічного простору дозволили вийти на якісно новий рівень досліджень в Україні. Проте, лише останнім часом з'явилось комплексне джерелознавче зацікавлення процесами утворення, розвитку й діяльності надзвичайних органів радянської влади періоду 1941–1945 рр. через призму документообігу та продукування письмових джерел.

Необхідність використання авторкою сучасних теоретико-методологічних підходів у джерелознавстві диктується потребою вивчення документації з питань особливостей діяльності всіх форм радянського державного управління у військовий час, намагання зорганізувати у військовій зоні окупації народний спротив населення, суттєвих відмінностей різних форм спротиву на окупованих територіях України. Дослідження та систематизація джерельного масиву української архівної служби дасть можливість виявити спільні й специфічні риси в діяльності партизансько-підпільного рухів, дозволить відтворити цілісну картину тилової війни в масштабах всієї України.

Наголошуючи на актуальності теми джерелознавчих аспектів радянського руху Опору автор усвідомлює складність осягнення хаотичного, військово-надзвичайного документообігу, необхідність його систематизації, класифікації й об'єктивного висвітлення, важливість цієї роботи для істориків й науковців джерелознавчої галузі історичної науки загалом. Рецензована монографія відповідає концептуальним основам української державної політики декомунізації історичного простору. Сформульована мета дослідження визначила структуру роботи та використання наукового інструментарію, який покликаний забезпечити її досягнення. Географічні та хронологічні межі дослідження чітко визначені авторкою у роботі. Наукова монографія «Джерелознавчий дискурс історії радянського Руху Опору (1941–1945 рр.)» заслуговує на увагу і визнання науковців джерелознавчої галузі історичної науки.

Ольга Иваницкая

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ КОВАЛЬСКОЙ Л.А. ИСТОКОВЕДЧЕСКИМ ДИСКУРС ИСТОРИИ СОВЕТСКОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ (1941–1945 ГГ.) [МОНОГРАФИЯ] / ЛЕСЯ АНДРЕЕВНА КОВАЛЬСКАЯ. – ДОНЕЦК-ВИННИЦА ООО «НИЛАН-ЛТД», 2015. – 462 С.

В статье рецензируется монография, посвященная истории советского движения Сопротивления в 1941–1945 гг.

Ключевые слова: движение Сопротивления, партизанское движение, подполье, дискурс, Вторая мировая война.

Olga Ivanytska

FORGING REVIEWS TO MONOGRAPHS LA SOURCE-DISDISCOURSE HISTORY OF SOVIET RESISTANCE MOVEMENT (1941–1945) [MONOGRAPH]. / LESYA A. KOWALSKI. – DONETSK WINERY, LLC «NILAN-LTD», 2015. – 462 S.

The article reviewed monograph on the history of Soviet resistance movement in 1941–1945.

Key words: resistance movement, guerrilla movement, underground discourse, the Second World War.

/УДК 94(477.8)

Іван Зуляк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1964–1991) / О. М. МАЛЯРЧУК. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: СИМФОНІЯ ФОРТЕ, 2015. – 548 С.

У статті проаналізовано монографію О. Малярчука, присвячену соціально-економічним процесам, що відбувалися у другій половині ХХ ст. в західних областях УРСР. Розкрито її основні структурні елементи.

Ключові слова: нафтогазовидобування, лісове господарство, хімічна індустрія, рослинництво, тваринництво, соціальна сфера.

Проаналізоване дослідження торкається питань особливостей промислового і сільськогосподарського потенціалу західних земель України у складі СРСР – лісової і деревообробної галузей, нафтогазовидобування, калійного виробництва, системи рослинництва, структури тваринництва, соціальної політики. У монографії з'ясовано вклад західного регіону в загальносоюзний і республіканський економічні комплекси, стан і тенденції подальшої господарської політики, головні напрями і наслідки промислового реформування в радянські часи.

Актуальність цієї теми обумовлена тим, що трансформація економіки від одного до іншого типу найбільше позначилася на соціальній сфері. З економічним піднесенням та конкурентоспроможністю пов'язують економічне піднесення країни. Загальна стратегія розвитку наукових досліджень полягає в спрямованості на системний аналіз суспільства в його цілісності, динаміці, внутрішніх суперечностях і перспективних тенденціях. Характерною ознакою вітчизняної історіографії є посилені увага до глибокого і критичного осмислення соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні. У цьому зв'язку важливим науковим завданням істориків є дослідження особливостей впровадження політики радянської влади в деяких регіонах. Партійно-радянська система використовувала потенціал західних земель України для формування загальнодержавного промислового комплексу, зважаючи на далекосяжні плани панівної комуністичної партії. У західних областях України постали економічні, екологічні, соціальні та інші проблеми, витoki яких знаходять у радянській добі.

Дослідник відзначає й той факт, що західні землі України з давніх-давен були відомі своїми надрами: тут видобували сіль і займалися ремеслами з часів Галицько-Волинського королівства. Ще в середні віки зроблено спроби дослідити нафту і природний газ, дещо пізніше – калійні солі. У середині минулого століття відкрито запаси сірки, урано-поліметалічний басейн. Природа наділила Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську, Рівненську та Чернівецьку області масивами лісів, водними ресурсами, карпатськими сланцями, великими запасами якісної глини, солі, піску, торфу, вапняку, вугілля, каменю та ін.

Робота логічно структурована: містить вступ, шість розділів, поділені на підрозділи, висновки, перелік умовних скорочень, список використаних джерел та додатки. Усі розділи дослідження доповнюють один одного і висвітлюють процес соціально-економічних реформ у радянські часи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1964–1991 рр., що отримав в історії назви «застій» і «перебудова». Нижня межа дослідження пов'язана з приходом у жовтні 1964 р. до влади в СРСР Л. Брежньєва, обранням у березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова. Верхня межа – проголошення незалежності України. Задля глибшого висвітлення деяких сюжетів роботи автор подекуди відхиляється від зазначеної хронології. Географічні межі – територія семи областей західного регіону України. Спектр питань, поставлених у праці, перебуває у предметному полі таких дисциплін: історії України, історії економіки, аграрної історії, політології, соціології, культурології, екології, етнології тощо. Саме тому в процесі роботи застосовано полідисциплінарну методологію, але основний напрям дослідження проведено переважно в межах конкретної спеціальності – історії України. Це визначило предмет аналізу, сукупність поставлених завдань і способи їх розв'язання. У роботі використано цивілізаційний, діалектичний та історико-антропологічний підходи.

У першому розділі висвітлено історію вивчення соціально-економічних процесів у радянські часи, зарубіжній науці та незалежній Україні; визначена історико-економічна проблематика, яка не знаходила відображення у науковій літературі; охарактеризовано джерельну базу обраної теми та методи її дослідження.

У вивченні змісту і напрямків державної політики у промисловості, сільському господарстві, освіті, культурі, охороні здоров'я важливе значення мають документи Центрального державного

архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). У центральних архівах України інформація щодо промислового, сільськогосподарського, соціального життя західних областей УРСР розпорошена. Джерельну базу дослідження становлять матеріали державних архівів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей, які торкаються різних аспектів дослідження. У роботі використано матеріали місцевих партійних і державних органів з питань промислового і сільськогосподарського, наукового та культурного життя регіону. У них наявне широке коло документів, котрі всебічно висвітлюють політику партії та уряду щодо визначення основних напрямів розвитку областей. Серед найважливіших слід виділити постанови обласних обкомів КП України і виконкомів обласних Рад депутатів трудящих, стенограми нарад, матеріали перевірок.

Другий розділ присвячено процесу індустріалізації західного регіону України в 1964–1991 рр. Висвітлено шляхи і методи, якими здійснювали широкомасштабне будівництво заводів, фабрик, електростанцій, проводили інтенсивну реконструкцію і технічне переобладнання робочих місць. Це сприяло промислому піднесенню регіону, трудовій зайнятості населення, створенню бази будівельної індустрії з місцевих матеріалів. Господарський комплекс набув загальних визначальних рис радянської планової економіки. У досліджуваний період у західному регіоні Української РСР, як і в республіці, виникли і набули розвитку нові машинобудівні галузі і виробництва. Серед них – автомобільна, електронна промисловість. Створено галузь сільськогосподарського машинобудування – виробництво машин і устаткування для тваринництва і кормовиробництва. Позитивні зрушення відбулися в розміщенні підприємств машинобудування і металооброблення на території західного регіону республіки. На відміну від старих промислових центрів республіки, де основні фонди потребували докорінної модернізації, західний регіон УРСР постачався найновішим на той час устаткуванням (експортним і вітчизняним) та машинами. Однак консерватизм, опір бюрократичного апарату був на заваді реформ. Інтереси партійної номенклатури, з одного боку, і суспільства та підприємств, з другого, все більше розходилися, що й призвело до глибокої економічної кризи.

У третьому розділі охарактеризовано усталені традиційні галузі – лісове господарство, а також нафтовидобування і калійне виробництво. У радянські часи створено лісокомбінати – підприємства, які були обладнані відносно найновішими на той час досягненнями техніки і радянської науки. Вони здійснювали цілий комплекс лісогосподарських, лісозаготівельних і деревообробних робіт. Ручну працю лісорубів полегшили бензопили, трактори, лебідки, крани та інші механізми.

Найстарішою галуззю промисловості західного регіону України, поряд з лісорозробками, вважаються нафтопромисли, започатковані в першій половині XIX ст. у вигляді дрібних селянських промислів. Згодом цей промисел відокремився від землеробства і перетворився у самостійну галузь промисловості й сконцентрувався довкола таких міст, як Борислав, Надвірна, Долина. Возз'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною дійсно «стало поворотним пунктом» у розвитку нафтогазової промисловості. Хоча офіційно й здійснювалося врахування перспектив розвитку того чи іншого родовища в цілому, однак відбулася хижацька експлуатація нафтового поля у критичних масштабах.

Аналіз діяльності підприємств хімічної промисловості засвідчує, що будівництво, розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли нарощуванню випуску необхідної продукції. За короткий час створено хімічну промисловість у західному регіоні УРСР. У структурі виробництва зростав випуск синтетичних смол, поліакриламідів, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, металічного магнію, перхлоретилену, синтетичних фарбників, хімічних волокон, каустичної соди, аеросилу, полівінілхлориду, етилену тощо. Загалом, з точки зору економічних «кількісно-вартісних» показників, хімічна промисловість розвивалася успішно і стабільно. Поряд з цим для неї були характерні ті ж проблеми, що і для інших галузей соціалістичної планової економіки. Роботу промислових підприємств ускладнювали організаційні негаразди. У своїй практичній діяльності «жива організаторська робота» підмінялася направленням значної кількості листів і вказівок. Керівники підвідомчих організацій у своїй повсякденній роботі мали спиратися на первинні партійні організації, міськкоми, райкоми партії, райвиконкоми і підтримувати з ними відповідні стосунки. Контроль за виконанням обов'язків і постанов здійснювали відповідні відділи обкомів компартії України, а також інші «вищестоящі організації та органи».

Четвертий розділ розкриває економічну стратегію партійно-радянської влади в аграрному секторі економіки. Застосування системи машин у всіх галузях сільського господарства – визначальний елемент процесу індустріалізації. Технологічний ланцюг мав охоплювати процес від спорадичного застосування машин до комплексної механізації та автоматизації землеробства і тваринництва. Індустріальна основа виробництва створювалася на основі запровадження системи машин з найширшим використанням електроенергії, тобто на новій технічній базі. Важливу роль

щодо уточнення господарських пріоритетів і нарощування індустріального потенціалу сільського господарства відіграли рішення березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС.

Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства і пов'язаних із ним галузей, впровадження комплексної механізації й автоматизації, збільшення виробництва мінеральних добрив і засобів захисту рослин свідчили про великомасштабність державних заходів, спрямованих на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Подальшого удосконалення зазнавала система управління сільським господарством і агропромисловим комплексом. Незважаючи на деякі успіхи, у країні відчувалася нестача багатьох видів сільськогосподарської продукції, сезонні спади в торгівлі продовольчими товарами. Про відставання сільського господарства від зростаючих потреб країни неодноразово йшлося в документах партії і уряду. Значна частина сільськогосподарських угідь західного регіону Української РСР належала до районів «ризикованого землеробства», де природно-кліматичні умови гірської і пригірської місцевості, зони Полісся не сприяли високим і стабільним врожаюм. Послабити цю залежність сільського господарства намагалися шляхом будівництва гідротехнічних споруд та берегоукріплення рік, застосування відповідної техніки, агротехнічних засобів. До сільськогосподарського виробництва залучалися великі площі, але віддача часто була мізерною.

П'ятий розділ присвячено соціальній політиці партійно-радянської влади, яка охоплювала мережу закладів культури, освіти, а також галузі, пов'язані з відтворенням головної продуктивної сили суспільства, відновленням її працездатності, зміцненням здоров'я тощо. Упродовж досліджуваного періоду у цьому напрямі були досягнуті помітні успіхи – зміцнювалася, створена у післявоєнні роки розгалужена система установ культури, освіти, охорони здоров'я, спорту. Ними могли користуватися безкоштовно або за незначну плату широкі верстви населення. Разом з тим, якість цих послуг доволі часто була на досить низькому рівні, і домінував традиційний кількісний підхід та ідеологічна складова. На початок 60-х років ХХ ст. у західних областях Української РСР була сформована мережа народних університетів, бібліотек, клубів, музеїв, театрів та інших закладів культури. Вони виступали інституціями духовного обслуговування населення. Головну увагу приділяли вихованню дітей і підлітків, в дошкільних закладах і в позаурочний час, на радянських суспільних цінностях.

У шостому розділі розглянуто наслідки уніфікації суспільного життя за радянським зразком у західному регіоні України. Ментальність західних українців відрізнялася загостреним почуттям національної самосвідомості і консервативними релігійними світоглядними позиціями. Офіційна «ліквідація» діяльності Греко-католицької церкви і придушення боротьби відділів УПА і підпілля ОУН не означало припинення визвольних змагань і відмови від «батьківської віри», – змінювалися форми й методи боротьби з тоталітарною системою. Безпосередні учасники національно-визвольного руху, їх прихильники продовжували «пасивно» обстоювати державницьку концепцію, яка базувалася на націоналістичній самостійницькій ідеї і традиційних релігійних обрядах. Можна констатувати про перехід форм і методів боротьби із тоталітарною системою у інші фази – пасивного спротиву. Естафету боротьби перейняли дисиденти і молодіжні націоналістичні організації, які проводили активний спротив системі, однак їх дії мали розрізнений характер. Все ж, вони справляли певний резонанс на народні маси.

Генеральна лінія КПРС – творення нової радянської спільноти – не була реалізованою в бажаному партією обсязі. Більшість українців не втратили національну гідність і боляче реагували на національне приниження. Найкоштовнішим скарбом виступала рідна мова, яку постійно витісняла російська («великий, могутий русский язык»). На західних українських землях до цього долучилося збереження історичної пам'яті народу та дотримання релігійних звичаїв і обрядів. «Притлумлені страхом» громадяни активізувалися й поступово вимагали проведення змін у суспільному житті. Використання різного роду комуністичних міфів досягло своєї критичної межі. Незважаючи на це, компартія і далі монополює насаджувала суспільно-політичні і соціально-культурні схеми, принципи, ідеї.

Національно-демократичне відродження відбувалося через процес створення осередків Руху, ТУМ ім. Т. Шевченка та інших громадських організацій за схемою «знизу–вгору». Клуби, комітети, гуртки, асоціації, товариства, спілки, партії доповнювали один одного. Численні культурологічні неформальні об'єднання, які почали діяти в Україні з другої половини 1980-х років ставили перед собою одне з найважливіших завдань – відродження української культури, мови, освіти. Серед них виокремлювались осередки Товариства української мови ім.Т.Г.Шевченка, Народного руху України за перебудову, «Меморіалу», «Пласту», Українського козацтва і т. д. Ідея національно-культурного відродження стимулювала процес демократизації суспільно-політичної сфери, утвердження плюралізму в житті України. Найбільша кількість осередків з'явилася у західних областях України і поширилася на центральні, а згодом – на схід і південь республіки. Логічним підтвердженням

національно-державницьких устремлінь стало проголошення незалежності України як головної політичної умови для практичної реалізації народного суверенітету.

У ході дослідження було встановлено пріоритети в ході розбудови Української незалежної держави: охорона навколишнього природного середовища, регулювання еколого-економічної діяльності, гарантування права своїх громадян на екологічну безпеку. Економічні та соціальні труднощі не повинні бути загрозою для регіону, зважаючи на закладені в попередні десятиріччя екологічні проблеми.

Усвідомлення позитивних і негативних тенденцій у соціально-економічному житті західного регіону України досліджуваного періоду дає можливість сформулювати програму економічного будівництва і деяких практичних рекомендацій.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензована монографія О. Малярчука «Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991)» є давно очікуваним виданням, яке приверне увагу дослідників. Автору вдалося подати цілісну структурну характеристику соціально-економічних процесів у західних областях України. Прорахунки і напрацювання радянського періоду необхідно враховувати в становленні нової системи господарювання в незалежній Україні.

Иван Зуляк

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ
УКРАИНСКОЙ ССР (1964–1991) / О. М. МАЛЯРЧУК. – ИВАНО-ФРАНКОВСК:
СИМФОНІЯ ФОРТЕ, 2015. – 548 С.**

В статье проанализировано монографию О. Малярчука, посвященную социально-экономическим процессам, которые происходили во второй половине XX в. в западных областях УССР. Раскрыты основные структурные элементы.

Ключевые слова: нефтегазодобычи, лесное хозяйство, химическая промышленность, растениеводство, животноводство, социальная сфера.

Ivan Zuliak

**SOCIAL AND ECONOMIC PROCESSES IN THE WESTERN REGION OF THE
UKRAINIAN SSR (1964–1991) / O. M. MALYARCHUK. – IVANO-FRANKIVSK:
SYMPHONIA FORTE, 2015. – 548 P.**

The monograph of O. Malyarchuk dedicated to the socio-economic processes which took place in the second half of the twentieth century in the western regions of the USSR is analyzed in the article. The basic structural elements are revealed.

Key words: oil and gas production, forestry, chemical industry, crop growing, animal husbandry, social sphere.

УДК 94(477)

Валентин Лазуренко

ЯНІНА АНАТОЛІЇВНА ФЕДОРЕНКО. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НА РУБЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ (1990–2014 РР.) / Я.А. ФЕДОРЕНКО. – ЧЕРКАСИ: ВИДАВЕЦЬ ТРЕТЯКОВ О.М., 2015. – 318 С.

У статті рецензується монографія Яніни Анатоліївни Федоренко «Українське село на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.)».

Ключові слова: українське село, аграрний сектор, фермерство, агрохолдинги, орендні відносини, органічне землеробство, соціальні перетворення

Суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення в українському селі періоду незалежності привернули увагу не тільки багатьох науковців, а й широкого кола громадськості до проблем, які зараз переживає ця «колиска української нації». І ця увага цілком є закономірною. У період формування ринкових відносин сільська місцевість перебуває у жахливому стані. Найбагатші в світі чорноземи перестали бути джерелом достатку і багатства народу. Український селянин, дбайливий і вмілий господар, не має стимулів до вільної, творчої, високопродуктивної праці та умов для нормального життя.

Кожен новий уряд, кожна нова влада одним із перших своїх кроків декларують підтримку сільського господарства, обіцяють сприяти відродженню українського села. Проте з щороку, не зважаючи на цілком правильні ритуальні промови та красиві обіцянки, ситуація сільській місцевості лише погіршується.

Сучасне прагнення України долучитися до країн Європейського Союзу вимагає проведення багатьох реформ, спрямованих на відродження економіки держави та її інфраструктури. А сільська місцевість ні в якому разі не повинна їх оминати. Адже, варто зазначити, що у значній кількості Європейських країн (особливо в Польщі та Чехії), сільське господарство – пріоритетний напрямок розвитку економіки держави.

Отже, керівництву нашої країни потрібно приділити якомога більшу увагу селу та провести добре виважені реформи для його оновлення. З метою недопущення помилок, здійснених при реформуванні сільської місцевості у недалекому минулому, не буде зайвим звернутися до наукових праць, котрі об'єктивно висвітлюють цей процес. Саме тому, монографія Я. Федоренко «Українське село на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.)» є досить актуальною та соціально важливою. Адже перед сучасними науковцями постають невідкладні завдання, розв'язання яких уможлиблює перетворення українського села із депресивної території на економічно і соціально стабільну, євроінтегровану місцевість.

Уважне знайомство з текстом засвідчує: це – помітний науковий доробок у сфері осмислення розвитку українського села в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. Монографія розкриває у історичному контексті питання, пов'язані із трансформацією системи аграрного виробництва, розвитком нових організаційних форм підприємництва, співвідношенням прибутковості виробництва та екологічної безпеки українського села. А також вивчає питання, пов'язані із соціальними перетвореннями в сільській місцевості періоду незалежності.

Підготовці й виходу даної праці передували ретельне вивчення, глибокий аналіз, дослідження зазначеної проблематики й апробація результатів на засіданнях «круглих столів» та конференціях. Рецензована монографія істотно доповнює вже існуючу велику бібліографічну базу. Вона є вагомим внеском у розвиток історії українського села в 1990–2014 рр.

Цілком логічною є структура монографії. Праця складається з передмови, чотирьох розділів та п'ятнадцяти підрозділів (кожен із яких розповідає про певні перетворення, котрі відбулися у українському селі на рубежі тисячоліть), післямови, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг тексту монографії складає понад п'ятнадцять друкованих аркушів. Усі розділи носять проблемний характер, а їх дослідження й розкриття змісту відзначається високим ступенем новизни, оригінальним баченням та оцінкою багатьох історичних фактів.

У передмові доводиться актуальність обраної теми та робиться висновок про те, що без детального вивчення історії українського села, а саме суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень, що мали місце на рубежі тисячоліть, неможливо відтворити об'єктивну картину розвитку суспільства, отримати правдиву наукову інформацію та набутти історичного досвіду.

Перший розділ присвячено аналізу аграрної і земельної реформ, що започаткували процес реформування аграрного сектору економіки. Детально описуються процеси реструктуризації

колгоспно-радгоспної системи та розвитку системи орендування земельних ресурсів. Не оминув автор увагою і питання, що розкриває процес формування ринкових відносин у сільській місцевості.

У другому розділі Я. Федоренко аналізує організаційні форми підприємництва, які з'явилися в українському селі періоду незалежності. Особливу увагу автор приділяє функціонуванню особистих підсобних господарств, що стали одним із основних джерел отримання прибутку селянами, а також фермерським господарствам, які мають великий потенціал для розвитку сільськогосподарського сектору. Розглядає дослідниця і питання, пов'язані із зародженням підприємництва на теренах сільської місцевості. Та досліджує діяльність потужних операторів аграрного ринку – агрохолдингів, роль яких оцінює двояко: з одного боку вони добре піклуються про об'єкт свого господарювання – сільськогосподарські угіддя, застосовуючи найновітніші технології, а з іншого – сприяють поширенню безробіття, забезпечуючи роботою тільки одного із десяти селян, а також зовсім не дбають про розвиток сільської інфраструктури.

Третій розділ розкриває проблеми, пов'язані з екологічною безпекою сільської місцевості. Автор аналізує екологічний стан як земельних ресурсів, так і життєвого середовища сільського населення в 1990–2014 рр. Дослідниця робить висновок, що проведення аграрних трансформацій спровокувало появу багатьох екологічних проблем, пов'язаних із споживацьким використанням земельних ресурсів та різними екологічними й технологічними катаклізмами, що принесли значну шкоду не тільки економіці країни, а й здоров'ю населення українського села. Заслугує на увагу й вивчення історії запровадження нових альтернативних форм ведення господарства в сільській місцевості, таких як органічне землеробство і тваринництво, які по-суті виступають одним із перспективних шляхів поліпшення екобезпеки українського села.

У четвертому розділі монографії Я. Федоренко з'ясовує соціальні перетворення, що відбулися в сільській місцевості України в добу незалежності. Свою увагу автор звертає на висвітлення проблем, пов'язаних із складною демографічною ситуацією в українському селі, міграційними процесами, що стали логічним наслідком відсутнього погіршення у сфері зайнятості та падіння доходів селян й привели до занепаду або й навіть знелюднення сільських населених пунктів. Більшість з них віднесено до деградаційних територій, де була відсутньою навіть елементарна соціальна інфраструктура та проживало, в кращому випадку, декілька чоловік похилого віку. Деякі такі села взагалі зникли із територіальної карти адміністративного розподілу України. Вивчається також стан сільської інфраструктури, освіти, медицини, культури та побуту в українських селах упродовж 1990–2014 рр.

Запропоновані Я. Федоренко висновки та узагальнення належним чином аргументовані, науково обґрунтовані й розкривають історію розвитку українського села в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Приємно вражає список використаних джерел та літератури – 574 позиції. Він засвідчує репрезентативний характер монографічного дослідження.

Робота є завершеним самостійним, науковим дослідженням, виконаним на актуальну тему. Їй властива наукова новизна, що свідчить про глибоку обізнаність автора у питаннях, пов'язаних із життям українського села на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.). Також слід відзначити, що за змістовним наповненням, структурою і глибиною наукового пошуку монографія Я. Федоренко заслуговує позитивної оцінки і буде корисною для науковців у галузі аграрної історії України.

Валентин Лазуренко

**ЯНИНА ФЕДОРЕНКО. УКРАИНСКОЕ СЕЛО НА РУБЕЖЕ ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ
(1990–2014 ГГ.) / Я.А. ФЕДОРЕНКО. –
ЧЕРКАССЫ: ИЗДАТЕЛЬ ТРЕТЬЯКОВ А.Н., 2015 – 318 С.**

В статье рецензируется монография Янины Федоренко «Украинское село на рубеже тысячелетий (1990–2014 гг.)».

Ключевые слова: украинское село, аграрный сектор, фермерство, агрохолдинги, арендные отношения, органическое земледелия, социальные трансформации

Valentyn Lazurenko

**YANINA FEDORENKO. UKRAINIAN VILLAGE AT THE TURN OF THE CENTURY
(1990–2014) / Y.A. FEDORENKO. –
CHERKASY: PUBLISHER A. TRETYAKOV, 2015. – 318 P.**

The article reviewed Yanina Fedorenko's monograph «Ukrainian Village at the Turn of the Century (1990–2014)».

Key words: Ukrainian village, agricultural sector, farming, agribusiness holding companies, lease relationships, organic farming, social transformations.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений діяч науки і техніки України.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Більченко Інна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Богатирчук Катерина – аспірант кафедри міжнародного туризму та гуманітарних дисциплін Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Бурда Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Вознюк Оксана – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені акад. В. Лазаряна.

Говоровська Ольга – кандидат філософських наук, докторант кафедри історії науки і техніки Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

Землюліна Наталія – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Зиль Володимир – здобувач (м. Рівне).

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Іваницька Ольга – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Ільчук Ірина – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Киданюк Андрій – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кіцак Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Куценко Юлія – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лада Олександр – викладач кафедри політології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лазуренко Валентин – доктор історичних наук, професор, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету.

Лисий Ігор – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Малярчук Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій та права Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мартинюк Ярослава – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Місько Володимир – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мотуз Василь – здобувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сидорович Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут».

Скочинська-Прокопович Барбара – доктор гуманістичних наук, викладач Вищої школи права і адміністрації (Перемишль-Жешув, Польща).

Стеценко Володимир – викладач ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Тимків Іван – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Троханяк Олександра – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»

Худіш Павло – аспірант кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Храмцова Ірина – аспірант Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Ціватий Вячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України.

Шановська Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Одеського національного політехнічного університету.

Шауренко Анна – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	3
Василь Мотуз РОЛЬ П. Г. ЛЕБЕДИНЦЕВА У ЗАСНУВАННІ ДРУГОГО ЖІНОЧОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА В КИЄВІ.....	3
Юлія Куценко МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ТА ДЖЕРЕЛА УТРИМАННЯ СЕРЕДНІХ ОСВІТНІХ УСТАНОВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	6
Володимир Місько АНТИКОМУНІСТИЧНА БОРТЬБА ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1926–1930 РР.).....	12
Олександра Троханяк ПОЛЬСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ПОЧАТКУ 1930-Х РР. У ГАЛИЧИНІ	16
Наталія Земзюліна ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ В СРСР	21
Ярослава Мартинюк ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1919–1939 РР.).....	27
Леонід Кравчук ПЕРЕБУДОВА МЕДИЦИНИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПРОЦЕСІ РАДЯНИЗАЦІЇ КРАЮ (ВЕРЕСЕНЬ 1939–1941 РР.).....	31
Володимир Зиль ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ВОЛИНІ .	35
Павло Худіш ПЕРШІ «НЕОФІЦІЙНІ» ТРАНСПОРТИ З ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ У РАМКАХ ПРОЦЕСУ ОПТАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ.....	39
Оксана Вознюк ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	44
Олександр Сидорович ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР	48
	48
Іван Тимків ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 50–60 РР. ХХ СТ.	52
Ярослав Секо АРЕШТИ 1965 Р. В УРСР ЯК ЗАСІБ БОРТЬБИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ З ІНАКОДУМСТВОМ.....	57
Катерина Богатирчук ЛІТНІЙ ВІДПОЧИНОК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ШКОЛЯРІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ЧАСИ «ЗАСТОЮ».....	67
Олег Малярчук НОВІ ФОРМИ І МЕТОДИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ТА СТИМУЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ РЕСПУБЛІКИ	70
Олена Шановська ГРОМАДЯНСЬКА МУЖНІСТЬ ПРОВІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПРОТИСТОЯННІ ОФІЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ, ПРИМЕНШЕННЯ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АВАРІЇ.....	78
Інна Більченко НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ» ЯК ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ.....	86
Володимир Стеценко ВПЛИВ ВІЙНИ 1812 РОКУ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	91

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	96
Вячеслав Ціватий	
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОСТОРУ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ВІД МИРУ В КАТО-КАМБРЕЗІ (1559 р.) ДО ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ (1814–1815 рр.).....	96
Інна Бурда	
ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ВАРШАВИ (XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.).....	103
Леся Алексієвець, Микола Алексієвець, Ірина Ільчук	
ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	109
Володимир Кіцак	
ПОЗИЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ В ЛОНДОНІ ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ПОВОЄННОГО СХІДНОГО КОРДОНУ ПОЛЬЩІ.....	124
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	128
Олександр Лада	
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ (1873–2013 РР.).....	128
Андрій Киданюк	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ УПРОДОВЖ 1944–1950 РР.	132
Ірина Храмцова	
УКРАЇНСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	136
Barbara Skoczyńska-Prokopowicz	
ZJAWISKO MIGRACJI W ŚWIETLE OPRACOWAŃ NAUKOWYCH	140
Анна Шауренко	
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ РОЗВІДОК ЩОДО ПОБУТУ ТА ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1991–2005 РР.....	145
ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	150
Ольга Говоровська	
ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У ВИЩІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	150
Ігор Лисий	
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	155
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	159
Ольга Іваницька	
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ КОВАЛЬСЬКОЇ Л.А. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ (1941–1945 РР.) [МОНОГРАФІЯ]. / ЛЕСЯ АНДРІЇВНА КОВАЛЬСЬКА. – ДОНЕЦЬК-ВІННИЦЯ: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2015. – 462 С. .	159
Іван Зуляк	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1964– 1991) / О. М. МАЛЯРЧУК. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: СИМФОНІЯ ФОРТЕ, 2015. – 548 С. ...	161
Валентин Лазуренко	
ЯНІНА АНАТОЛІЇВНА ФЕДОРЕНКО. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НА РУБЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ (1990–2014 рр.) / Я.А. ФЕДОРЕНКО. – ЧЕРКАСИ: ВИДАВЕЦЬ ТРЕТЯКОВ О.М., 2015. – 318 с.....	165
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	167

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 4. – 172 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.10.2015 р. Підписано до друку 9.10.2015 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 22.
Замовлення 199. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»